

Släktgårdens uppkomst

AVHANDLING FRÅN INSTITUTIONEN FÖR HISTORISKA STUDIER

Släktgårdens uppkomst

Jord och marknad i Skaraborg 1845-1945

Martin Dackling

with an English summary

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Avhandling för filosofie doktorexamen i historia
Göteborgs universitet, den 6 december 2013
ISBN: 978-91-628-8816-9

Distribution: martin.dackling@history.gu.se

© Martin Dackling 2013

Omslagsbilder: Släktgårdsdiplom 1943 (foto: författaren), familjen Walldén framför släktgården i Wallby Östergård, ca 1934 (Västergötlands museum).

Tryck: Ineko AB, 2013

E-publikation: <http://hdl.handle.net/2077/33953>

Abstract

Dackling, M., 2013: *Släktgårdens uppkomst: jord och marknad i Skaraborg, 1845-1945*. (Rise of the family farm: land and market in Skaraborg, 1845-1945). Ph.D. dissertation, Department of Historical Studies, University of Gothenburg, Sweden. Written in Swedish, with an English summary.
ISBN: 978-91-628-8816-9

This thesis examines the relationship between land and family in Sweden from 1845 to 1945. According to previous research, both in Sweden and the rest of the Western world, this relationship changed fundamentally in the 18th and 19th century. Previously, people had stayed on their farms for generations and the emotional attachment to specific parcels of land was significant. As a result of commercialization, more land was sold on the market between unrelated individuals and the emotional bond to specific parcels of land was weakened. However, some recent results concerning the 20th century indicate that many farms were still transferred within the family. The purpose of this study is, therefore, to analyze how the proportion of inherited land changed over time and to explain why these changes occurred. General developments are linked to Karl Polanyi's concepts of disembedding and re-embedding. The main question concerns whether land was re-embedded and, if so, how.

The study is conducted on different levels. The first of these is the legislation concerning land, family and inheritance, and the preceding debates in the Swedish Riksdag (Diet). The source materials consist primarily of minutes from the Riksdag, together with some Swedish Government Official Reports (SOU) from the first half of the 20th century. The second consists of a survey of land transactions and farm structure in three parishes in the Swedish county of Skaraborg. Based on data from the land registry all properties have been reconstructed and followed over one hundred years.

This study highlights the sometimes quite contradictory relationships between family interactions and the market. There were in fact several signs of a tighter band between land and family in this period, and most of the farms were transferred within the family. However, even transfers between relatives were commercialized and family continuity in the 20th century was often achieved at a high cost. In 1945, more than one third of the inherited farms were co-owned by a set of unmarried heirs of the previous owner, usually siblings. This thesis underlines the importance of studying problems using a long-term perspective, and also brings to the fore valuable knowledge of how the bond in Sweden evolved over time.

Keywords: family farm, inheritance, land, market, property, marital property, kinship, legal change, embedding, agrarian, Sweden

Förord

Det är ett styvt jobb att skriva en avhandling. Under arbetet har jag emellanåt erinrat mig Nils Wohllins ord i samband sitt eget avhandlingsarbete: ”avhandlingen är som ett stort hav, som skall kanotas över. Sväller, ingen gräns”. När jag nu sätter punkt finns det därför många personer att tacka för att jag faktiskt rott projektet i land. Mitt första tack går till min huvudhandledare Maria Sjöberg. Det är nu nio år sedan jag blev rekommenderad att fråga om Maria ville handleda min magisteruppsats. Det blev början på en lång resa som jag aldrig har ångrat. Med skärpa och energi har Maria kastat sig över textavsnitt i alla dess former, hittat de röda trådar som försvunnit längs vägen, och ibland med konstruktiv kritik tagit mig ur villfarelsen att jag var något på spåret. Marias engagemang, förtroende och humor har varit avgörande för att avhandlingen till slut blev färdig. Maria – ett stort och innerligt tack!

Rekommendationen att söka upp Maria kom ursprungligen från Christer Winberg, som handledde mig på C-nivå. Rådet visade sig ju vara riktigt och så var det även med övriga råd jag fick av Christer under den korta tid han hann vara biträdande handledare. Efter hans bortgång övertogs denna funktion av Christer Ahlberger. Hans kreativa idéer och precisa kritik i slutfasen har gjort avhandlingen väsentligt bättre på flera punkter, vilket jag är tacksam för. Ett stort tack vill jag även rikta till Lars Nyström, som med intresserade frågor och konstruktiv kritik funnits med i bakgrunden ända sedan jag var grundstudent, men som framför allt gjorde ett gediget arbete som kommentator på mitt slutseminarium. På flera väsentliga punkter blev slutresultatet därigenom betydligt bättre. Ett tack även till Britt Liljewall, som läste manuset i ett tidigt skede och kom med förslag på väsentliga förbättringar, och till Ulla Rosén, som tidigt i avhandlingsarbetet gav mig användbara råd.

Trots avhandlingsarbetets ibland enformiga arbete har jag haft förmånen att ha roligt varje dag, vilket till stor del kan tillskrivas alla trevliga kollegor som förgyllt min tillvaro som doktorand. Ett kollektivt tack till alla vid Institutionen för historiska studier, men ett särskilt tack till Henrik Alexandersson, Sari Nauman och Maria Persson. Det senaste året har jag tillbringat i avskild lantlighet, men vid Göteborgsbesöken har Henrik beredvilligt ställt sängplats och utsökt kokkonst till mitt förfogande. Ulf Nyrén har också varit en källa till råd och dåd. Ett särskilt tack även till Martin Domeij, med vilken jag i många år diskuterat livets och historiens skiften och egenheter. Sari, Henrik, Ulf och Maria har tillsammans med Linus Karlsson, Brita Planck och Erik Arrhén svarat för korrekturläsning av manuset. Sara Ellis Nilsson har med stort engagemang språkgranskat den engelska sammanfattningen. Stort tack till er alla!

När jag skulle söka till forskarutbildningen beslutade sig Humanistiska fakulteten i Göteborg för att, av besparingsskäl, ställa in antagning till forskarutbildningen. En följd blev att min forskarutbildning sköts upp ett år, en annan att jag engagerade mig i studentkåren. Det engagemanget har följt mig vidare genom forskarutbildningen och varit en källa till ständigt nya erfarenheter. Det har varit många spännande uppdrag, särskilt tiden som ordförande för Sveriges förenade studentkårers doktorandkommitté (SFS-DK) och som ledamot i universitetsstyrelsen och Folkuniversitetet Västs styrelse. Alla uppdragen har givetvis fördröjt avhandlingen, men i slutändan – därom är jag övertygad – gjort både den och mig bättre. För detta har jag en hel räcka folk att tacka, men särskilt tack vill jag rikta till Moa Neuman, Lars Abrahamsson, Odd Runevall, Moa Ekbohm och Bengt Karlsson. Till den närmast ouppräkneliga mängden engagerade jag haft förmånen att samarbeta med inom Göteborgs kärvärld riktas ett kollektivt tack allt roligt jag fått vara med om genom åren.

Doktorandtjänsten har finansierats av Humanistiska fakulteten. Kungliga Gustav Adolf akademien har haft vänligheten anslå medel för att bekosta tryckning av avhandlingen. Jag vill därutöver rikta ett tack för ekonomiskt stöd under avhandlingsarbetet till Helge Ax:son Johnsons stiftelse, Johan och Jakob Söderbergs stiftelse, Wilhelm och Martina Lundgrens stiftelse, Per Lindecrantz' fond, Gunvor och Josef Anérs stiftelse, stiftelsen Lars Hiertas minne, Herbert och Karin Jacobssons stiftelse, samt Birgit och Gad Rausings stiftelse.

Släktskap har viss betydelse i denna avhandling, men också i praktiken. Mina föräldrar, Eva och Olle, har alltid stöttat mig och nyfiket undrat hur länge jag egentligen skulle hålla på med de där studierna. Tack för att ni alltid trott på mig! Tack också till mina svärföräldrar Kjell och Märta, för all praktisk hjälp och omtanke under det senaste året.

Christina, nu är jag äntligen färdig. Du har inte enbart fått stå ut med en make som under perioder blivit uppslukad av sitt arbete, utan också med att middagssamtalen förgyllts av redogörelser över invecklade arvsångar och lösryckta resonemang om jord och giftorätt. Till dig och till Gustav – som alltid påminner mig om att det finns en värld bortom avhandlingen – går mitt största tack!

Säljeryd, en klar höstdag i oktober 2013
Martin Dackling

Innehåll

1	UTGÅNGSPUNKTER	13
	Från modernäring till krisbransch	18
	Upplösta band	20
	Jakten på det traditionella bondesamhället	22
	Släkt och jord i Sverige före 1900	24
	Förstärkta band efter sekelskiftet?	27
	Forskningsproblemet – en sammanfattning	30
	Urbäddning och återinbäddning – en teoretisk ram	31
	Avhandlingens syfte	33
	Delstudier och disposition	34
2	SLÄKTJORDSLAGSTIFTNING – TUR OCH RETUR	37
	Den gamla släktjordslagstiftningens fall	41
	Kärlek eller pengar?	42
	Marknadshotet	51
	De oönskade kapitalisterna	53
	Nya reformer, gamla idéer	58
	Åter till fädernejorden	61
	Släkt, en fråga om arv och börd	64
	Börd och äktenskap	68
	Den andra släkten	69
	Sammanfattning	75
3	ARV ELLER MARKNAD?	77
	Tre socknar i Skaraborg	78
	Material och metod	80
	På vilka sätt bytte jord ägare?	85
	Köp inom och utom släkt	88
	Auktioner – jordmarknad med släktförtecken?	92
	Marknadsvärde och släktpris	96
	Tre socknars karaktärsdrag	99
	Tre variationer på ett tema	102
	Sammanfattning	106
4	SLÄTKONTINUITET OCH JORDSTABILITET	107
	Att mäta kontinuitet	107
	Egendomsstrukturens förändringar	111
	Gods, gårdar och småbruk	114
	Släktjord i sex tvärsnitt	116
	Släkten följa släktens gång?	119

Dynamikens förklaringar	124
En försenad fixering	128
Bördsrätt och förbehåll	129
Kontinuitetens variationer	132
Sammanfattning	134
5 SLÄKTENS FÖRÄNDERLIGHET	137
Äktenskap som hot och möjlighet	140
Jordinnehavets kategorier	144
Samägande som norm	147
Omdefinierade innehav	152
Varför samägande?	154
Äktenskapets minskade betydelse	155
När bara en make ägde – konsekvens eller målsättning?	157
De som inte gifte sig	159
Sterbhus – istället för äktenskap?	161
Ekonomi, emancipation eller idealisering?	166
Sammanfattning	170
6 FRÅN ARVEJORD TILL SLÄKTKLENOD	173
Jordägande i ett långtidsperspektiv	174
Släktklenod och handelsvara	177
Släktgårdens uppkomst	179
Ett framtida ideal	182
SUMMARY	185
Rise of the family farm: Land and market in Skaraborg, 1845-1945	185
Introduction	185
The dissertation's outline and structure	187
Legal connections between land and family	188
The land-family bond in practice	190
Conclusions	193
BILAGA 1	194
Förteckning över undersökta riksdagdebatter	194
BILAGA 2	196
Olika mått på bärkraftighet	196
ANVÄNDA FÖRKORTNINGAR	199
KÄLLOR OCH LITTERATUR	200
Otryckta källor	200
Tryckta källor	202
Litteratur	204

Bilder

1.1. Släktgårdsdiplom från 1943, tilldelat Krusegården, Bärebergs socken, Skaraborgs län.....	14
1.2. Upprop i danska Familiejournalen 1941.....	16
3.1. Utsnitt ur lagfartsboken för Våmb Backgården.....	81
3.2. Utsnitt ur lagfartsprotokollet.....	82
3.3. Flygbild över Ekby socken 1937.....	100
3.4. Kalkbrott vid Billingen 1919.....	105
4.1. Förstasidan av temanummer om 1930 års släktgårdsinventering.....	110
4.2. Persbergs egendom i Våmb.....	113
4.3. Boningshus inom hemmanet Hult i Bäreberg.....	115
4.4. ”Släktregister”, utgörande en fyra generationer lång redovisning av jordtransaktionerna rörande ½ mantal Per Persgården.....	126
4.5. Skiss över arvs gången i Våmb Nedregården.....	130
5.1. Inledningen av syskonen Nilssons ansökan om att tilldelas diplom för innehav av släktgård 1932.....	165

Figurer

2.1. Bördemannagruppen enligt 1734 års lag.....	65
4.1. Schema över jordägandet på fyra enheter.....	107
5.1. Arvs gången på Bäreberg Krusegården.....	138

Tabeller

2.1. Egendomsformer inom äktenskapet före 1921.....	68
3.1. Transaktioner med jord, lägenheter och övriga egendomsärenden.....	86
3.2. Jordtransaktioner fördelade på olika transaktionsformer.....	87
3.3. Köp inom släkt.....	90
3.4. Jordauktioners omfattning, bakgrund och resultat.....	93
3.5. Priser vid försäljning inom och utom släkt i procent av taxeringsvärdet för samma fastighet, samt i förhållande till varandra.....	97
3.6. Transaktioner med jord, lägenheter och övriga egendomsärenden.....	103
3.7. Jordtransaktioner per socken.....	103
4.1. Antal ägoenheter vid sex tvärsnitt.....	112
4.2. Olika jordägarskiktets andel av taxeringsvärdet vid sex tvärsnitt.....	115
4.3. Ärva ägoenheter i förhållande till det totala antalet ägoenheter, samt andel av taxeringsvärdet, vid sex tvärsnitt.....	117
4.4. Andel ägoenheter med ärvd jord inom fyra jordägarskikt vid tre tvärsnitt.....	118
4.5. Fördelning av 54 ägoenheter med hundraåriga släktinnehav på fyra jordägarskikt 1845.....	121

4.6. Innehavstider för ägoenheter vid tvärsnitten 1905 och 1945	123
4.7. Fördelning av 60 ägoenheter med hundraåriga släktinnehav på fyra jordägarskikt 1945	124
5.1. Ägoenheters fördelning på fyra ägandekategorier vid sex tvärsnitt.....	145
5.2. Ärvda enheter ägda av samägande makar vid fem tvärsnitt	146
5.3. Samägda ärvda ägoenheter uppdelade efter vilken sida jorden övertagits, vid fem tvärsnitt	149
5.4. Ärvda ägoenheter uppdelade på olika ägandekategorier vid fem tvärsnitt	156
5.5. Ärvda enheter 1905 och 1945 fördelade på jordägarskikt och ägandekategorier	157

Diagram

3.1. Antal transaktioner samt transaktioner med jord.....	86
3.2. Jordtransaktioner inom och utom släkt	91
3.3. Befolkningsutveckling i Bäreberg, Ekby och Våmb 1810-1990	102
3.4. Andel släkttransaktioner per socken	104
4.1. Försäljning utom släkt av 1845 års ägoenheter	120
4.2. Tidpunkt då 1945 års ägoenheter förvärvats till släkten.....	122
4.3. Andel ärvda ägoenheter per socken vid fem tvärsnitt	133

Karta

3.1. Utsnitt från karta över Skaraborgs län med socknarna Ekby, Våmb och Bäreberg markerade	79
--	----

Kapitel 1

Utgångspunkter

Vid midsommartid 1943 firade den nationella organisationen *Jordbrukare-ungdomens förbund* (J.U.F.) sitt tjugofemårsjubileum i Uppsala. Organisationen var vid denna tid en av de största föreningarna för landsbygdens ungdomar, med lokalavdelningar spridda över hela landet.¹ Festligheterna rymde utflykter och lekar, men även bildning i praktiskt jordbruksarbete. Hedersgäst och högtidstalare var kronprins Gustav Adolf, som i sitt tal underströk vikten av att engagera landsbygdens unga för att driva det moderna och produktiva svenska jordbruket. Jordbrukets förutsättningar, sade kronprinsen, var särskilt i skenet av det pågående världskriget en nationell angelägenhet, och han poängterade vikten av att framtidens jordbrukare gavs en god utbildning.

Om framtidsperspektivet därmed var en viktig del av festligheterna, var jubileumshögtidens höjdpunkt i högsta grad tillbakablickande. Efter ett särskilt upprop hade J.U.F. tillsammans med tre andra organisationer genomfört en rikstäckande inventering av gårdar som under minst 200 år ägts inom samma släkt. Gensvaret hade varit stort och många gårdsinnehavare kunde styrka en släktkontinuitet över flera hundra år. Under det att ”luften vibrerade av spänning” och fotografierna ”svärmade som bin kring en gyllene kupa” stegade den ene släktgårdsinnehavaren efter den andre fram och mottog ett särskilt diplom ur kronprisens hand.²

En som erhöll ett släktgårdsdiplom var Sven Bergman, vid denna tid innehavare av en gård i hemmanet Krusegården i Bärebergs socken, Skaraborgs län (se bild 1.1). Av diplomets framgick att gården ägts i 216 år inom samma släkt och gårdens ägarlängd återgavs. Med start på Börje Olofsson i slutet av 1600-talet namngav diplomets varje släktled och kopplingen till föregående innehavare skrevs ut. Släktkontinuiteten framhävdes, men släktrationerna förbands samtidigt outtalat till såväl klass som kön. Släktgårdsdiplom utdelades i huvudsak till relativt stora enheter – Sven Bergmans gård var exempelvis en av de mest värdefulla i socknen. I återgivningen av generationerna bakåt framgår

¹ Waltersson 2005, s. 24-25.

² J.U.F.-bladet 1943, nr 12, s. 207-216 (citats s. 210).

att släkt räknades via både män och kvinnor, men inte på samma sätt.³ I de fall döttrar övertagit skrevs regelmässigt även mågars namn in i släktdiplomet, om en son övertog upptogs däremot inte sonhustrun. I släkthistoriken blev därmed äktenskapets betydelse olika; det gav män tillgång till kvinnors släkt, det omvända var inte aktuellt. Diplomen framhävde bundenheten till en särskilt omhuldad jordegendom, men släktrationerna blev också manligt kodade och tycks främst ha varit aktuella i den lokala jordägarelite.

Bild 1.1. Släktgårdsdiplom från 1943, tilldelat Krusegården, Bärebergs socken, Skaraborgs län. De runliknande symboler som ramar in diplomet understryker, tillsammans med de fyra sigillen, den historiska kopplingen. Symbolvärdet framgår ytterligare av underskriften från "Släktgårdsinventeringens beskyddare", kronprins Gustaf Adolf. (Foto: författaren).

³ Att släkt alls räknats via kvinnliga led tycks ha krävt en särskild motivering. I ett tal i samband med J.U.F.:s släktgårdsdiplomering 1930 menade föreningens representant att "även mödrarna och döttrarna äro givetvis avsedda, och vi anse det säkerligen icke som något fel, när, som vi sett, kvinnliga led komma in i släktägarelängderna. Det måste så vara, och blodsbandet bevaras lika väl på detta sätt". J.U.F.-bladet 1930:22, s. 362.

Om många släktgårdar var av hög ålder, var idén att uppmärksamma dem av betydligt senare datum. De tidigast belagda släktgårdsdiplomen utdelades i slutet av 1920-talet. Inventeringarna genomfördes då främst i hushållningssällskapens regi och var därmed regionala.⁴ År 1930 tog dock J.U.F. initiativ till en första nationell inventering av svenska släktgårdar. Gensvaret blev stort och på några få månader kunde nära femhundra släktgårdar identifieras, trots att kraven på släktinghav ställdes högre än tidigare.⁵ J.U.F.s uppföljande släktgårdsinventering 1943 fick ännu större respons och nära 1000 gårdar erhöll diplom.⁶

Släktgårdsdiplomen har ett sammanhang. Från mitten av 1930-talet påbörjades utgivningen av det stora praktverket över svenska jordbruk, *Svenska gods och gårdar*, som snart blev en stor framgång. I verket presenterades jordbruksfastigheter med bild och kortare beskrivningar, där en stor del av textutrymmet ägnades åt att beskriva gårdens släkthistoria.⁷ Bundenheten mellan släkt och jord var ett framträdande drag i tidens landsbygdslitteratur, men även inom moderna medier.⁸ Filmvetaren Per Olov Qvist, som studerat bonden och landsbygden i svensk spelfilm under perioden 1920-1960, framhåller bevarandet av släktgården och ansvaret att upprätthålla kontinuiteten som det mest framträdande temat under perioden.⁹ Kort sagt, listan över de olika sammanhang där den ärvda jordens betydelse lyftes fram kan göras lång.

Intresset för släkt och jord var inte unikt för Sverige. Samma sak uppmärksammades samtidigt i flera andra länder. Från slutet av 1930-talet inventerades släktgårdar även i de övriga skandinaviska länderna. I Norge utdelade Norges

⁴ Den första kända släktgårdsdiplomeringen utfördes av Örebro läns hushållningssällskap 1928. Initiativtagare var länets dåvarande jordbrukskonsulent, Herman Flodkvist, sedermera professor vid SLU.

Släktgårdsdiplomen blev en omedelbar succé och flera hushållningssällskap följde snart Örebros exempel – Värmland redan året efter, i samband med Värmlandsutställningen, 1930 Stockholm och Blekinge och 1932 Skaraborg. I Jämtlands län genomfördes 1929 på landshövdingens initiativ en släktgårdsinventering av den kulturvårdande föreningen Heimbygda. Se Friman 1953, s. 237 (Örebro), Olausson 1991, s. 168-169 (Värmland), Leijonhielm 1939, s. 87-101 (Blekinge, Stockholm), J.U.F.-bladet 1929:24, s. 353 (Jämtland) samt Skaraborgs läns hushållningssällskaps arkiv, GLA.

⁵ I de regionala inventeringarna hade kravet på släktinghav varierat mellan 100 och 150 år, medan J.U.F. ställde krav om 200 års obrutet släktinghav. Dessutom fanns krav på att gården skulle vara i gott skick och skötas klanderfritt. J.U.F.-bladet 1930:2, s. 29-30.

⁶ Örngård 1947, s. 9-10. Totalt ansökte dock hela 2500 gårdsinnehavare om att få tilldelas släktgårdsdiplom, vilket betyder att J.U.F. i merparten av fallen inte godkände gården för tilldelning av diplom. Bakgrunden till bedömningarna är dock svår att fastställa. En del av ansökningsmaterialet finns bevarat (Jordbrukareungdomens förbunds arkiv, RA), men motiveringar till besluten i de enskilda fallen saknas.

⁷ *Svenska gods och gårdar* utgavs landskapsvis i totalt 44 volymer mellan 1935 och 1944. Gårdarna presenterades socken för socken och det totala antalet beskrivna fastigheter uppgår till nära 400 000. Lange 2007, s. 139-141.

⁸ För en översikt över bonden inom litteraturen, se Sjöstrand 1948, särskilt s. 167-168. Litteraturvetaren Bibi Jonsson har visat hur arvstatemat, delvis i opposition till moderniseringsprocessen, var centralt bland 1930-talets kvinnliga romandebutanter. Jonsson 2008, särskilt s. 159-166, 219-262. Se även Meidal 1993, s. 5-21.

⁹ Qvist 1986, s. 131-167; Qvist 1991, s. 144, 148-149.

Bondelag de första diplomerna vid ett möte på Voss 1939 och inventeringen fortsatte därefter flera decennier efter andra världskrigets slut.¹⁰ I Danmark skapades 1941 en helt separat organisation – *Foreningen til Bevarelse af danske Slægtsgaarde* – som samlade in uppgifter om släktgårdar och delade ut diplom. Föreningen hade i en inledande fas även ett politiskt syfte: att skydda släktgårdarna från kapitalstarka spekulanter i allmänhet, och tyska spekulanter i synnerhet.¹¹ Planer fanns på att erbjuda potentiella släktgårdsarvingar förmånliga lån för att underlätta generationsväxlingar, och under 1940-talet arbetade föreningen för att förändra arvsreglerna i akt och mening att ge gårdsövertagaren vissa ekonomiska fördelar vid arvskiftet.¹²

Några lagförändringar blev det dock inte i Danmark, men förslaget saknade inte förlagor. I exempelvis den tyska jordlagstiftningen hade liknande tankegångar tagit ett mer konkret uttryck. År 1933, samma år som maktövertagandet, införde de tyska nationalsocialisterna en särskild arvegårdslag (*Reichserbhofgesetz*), som i praktiken inrättade ett slags fideikommiss för bärkraftiga jordbruksenheter. Arvegårdar fick vare sig säljas eller belånas utan skulle odelade överföras till nästa generation. Lagen stipulerade dessutom en successionsordning för gården, som prioriterade söner framför döttrar och äldre söner framför yngre.¹³

Intresset för släktjorden tog sig olika uttryck i Sverige, Danmark, Norge och Tyskland, men de utgick från en gemensam grund. Släktrelationer sattes i

Bild 1.2. Upprop i danska Familiejournalen 1941. (Dansk släktgårdsarkiv).

¹⁰ Informationsmaterial från Norges Bondelag, 1950 samt 1978.

¹¹ Slæktsgården 1942:1, s. 3-6, 1966:141.

¹² Slæktsgården 1942:2, s. 4-6, 1943:3, s. 4, 1943:5, s. 11-18, 1943:7, s. 13-14. En statlig utredning gav vissa förslag i denna riktning i samband med revisionen av den danska arvslagstiftningen på 1940-talet, men förslaget förverkligades aldrig. Se *Udkast till Arvelov* 1941, s. 165-196, samt Danielsson, Gaarden & Rogvi 1967, s. 9-26.

¹³ Corni 1990, s. 143-155. För en samtida beskrivning av lagstiftningen, se Galbraith 1939, s. 465-476. I schweizisk och österrikisk rätt fanns en liknande lagstiftning, om än inte lika radikal som den tyska. Se SOU 1937:14, s. 256-275. I en intressant jämförelse mellan den tyska bondepolitiken och den samtida i fascismens Italien pekar Corni på hur den senare helt saknade den tyska lagstiftningens bonderomantiska och antikommersiella inriktning. Se Corni 1990, s. 272-276.

fokus, arvets betydelse betonades och gårdarna framställdes som ömt vårdade släktklenoder. En underliggande premis var att jord borde ärvas mellan generationer och inte bli föremål för spekulation på jordmarknaden. Var det då ovanligt att jord överfördes inom släkten? Generellt är släkt och egendom begrepp som främst förknippas med äldre tiders förhållanden. Bilden av den rotfaste bonden, som höll fast vid fädrens jord för att kunna överlämna den till kommande släktled, brukar i första hand kopplas samman med ett äldre agrarsamhälle.¹⁴ Föreställningen om det traditionella bondesamhället bygger, som den brittiske historikern Richard Hoyle framhåller, på att bönder förr satt kvar på sina gårdar i generationer.¹⁵ Under det att samhället omvandlades i kapitalistisk riktning förändrades detta – bönderna blev kommersiellt inriktade, familjesammanhållningen urholkades, jordmarknaden expanderade och den emotionella bindningen till fädernejorden försvann.¹⁶ För svensk del finns även anledning att peka på den rättsliga utvecklingen; de verktyg som tjänat syftet att hålla jorden inom släkten (främst arvejordssystemet och bördsrätten) avskaffades i mitten av 1800-talet.

Mot denna bakgrund framstår mellankrigstidens släktgårdsintresse som motsägelsefullt. Å ena sidan pekar forskning på hur jord blev en handelsvara och släktbundenheten därmed tappade i betydelse, å andra sidan var det vid denna tid just dessa band till den ärvda jorden som framhävdes. Var släktgården enbart en agrarromantisk konstruktion, baserad på ett fåtal relikter från en svunnen tid, eller speglar uppmärksamheten tvärtom en *ökad* släktbundenhet? En allmän avsikt med denna framställning är att studera släktrelationers betydelse för egendomsförhållanden under en tid då de ofta förutsätts ha spelat ut sin roll. Genom att anlägga ett långt historiskt perspektiv, från mitten av 1800-talet till mitten av 1900-talet, är det möjligt att studera förändringar i jordägandet på både kort och lång sikt. Frågan hur äganderätt till jord har reproducerats kan även motiveras utifrån jordbruksstrukturen. Under hela den studerade perioden har familjejordbruk, där brukarfamiljen själva ägt sin jord, haft en dominerande ställning, inte bara i Sverige utan i stora delar av Europa.¹⁷ Självständiga jordbrukare har i stor utsträckning själva kontrollerat tillgång till jord och därmed styrt hur egendom, och makt över denna, har reproducerats.¹⁸ En undersökning av hur jord har ägts och i vilken utsträckning den överförts på

¹⁴ Perlestam 1998, s. 13-15.

¹⁵ Hoyle 1995, s. 168.

¹⁶ Se exempelvis Österberg 1991, s. 252-263, och Herr 1993, s. 9-19.

¹⁷ Flygare 1999, s. 14-22. För en internationell översikt, se Gasson & Errington 1993, s. 42-56.

¹⁸ Haan 1994, s. 2, Shortall 1999, s. 1-7.

en marknad eller via arv, ger därmed en vidare bild av hur en för samhället central resurs hanterats och vilken betydelse arv haft för jordägförhållandena. Mellan mitten av 1800-talet och mitten av 1900-talet omvandlades dock jordbrukets samhällsliga betydelse i grunden, vilket medför att undersökningen även illustrerar hur jordbruksnäringens mest grundläggande resurs, jorden, hanterades under en omvälvande tid.

Från modernäring till krisbransch

Från mitten av 1700-talet förändrades det svenska agrarsamhället i allt snabbare takt. En stor del av omvandlingen har sammanfattats i begreppet *den agrara revolutionen*. Här innefattas bland annat skiftesreformer som förändrade brukningsenheters sammansättning och möjliggjorde ett mer rationellt åkerbruk, en omfattande nyodling, förändrade odlingstekniker, bättre åkerredskap och förändrade grödor. Jordbruksproduktionen ökade därigenom betydligt och en framväxande marknad för jordbruksprodukter gjorde att det fanns god avsättning. Eftersom grundskatterna på jord inte höjdes i samma takt som produktionsökningen resulterade utvecklingen i att en allt större del av jordbrukets överskott kom bönderna själva till del. Jord som produktionsmedel blev därmed allt mer värdefull, vilket i sin tur gynnade framväxten av en jordmarknad. I slutet av 1700-talet skapades även möjligheter för kronobönder att friköpa sin jord, vilket ytterligare ökade den mängd jord som formellt kunde köpas och säljas på marknaden.¹⁹

Förändringarna samvarierade med jordbruksstrukturen. Under framför allt 1800-talet skiktades landsbygdens befolkning socialt och ekonomiskt. Befolkningsökningen hade varit betydande alltsedan seklets början, men resulterade bara i en liten uppgång av antalet bönder. Istället ökade gruppen egendomslösa (torpare, backstugesittare, statare och liknande grupper) kraftigt, vilket i första hand berodde på att många bondbarn inte själva lyckades bli jordägare. Differentieringsprocessen skiktade dock även bondeklassen, där några blev storbönder och andra mer var bönder på pappret, på enheter som inte alltid var mer bärkraftiga än normalstora torp. De ekonomiska och sociala förändringarna fram till mitten av 1800-talet satte så småningom även avtryck i politiska maktförhållanden. Bönder, eller hemmansägare som de vid denna tid börjat kalla sig, blev en allt starkare maktfaktor, såväl i lokalpolitik som i rikspolitik. I

¹⁹ Detta och följande stycke bygger främst på Gadd 2000, s. 194-328 och Morell 2001, s. 11-29, 109-121. Ett stort antal enskilda studier har belyst olika delar i den övergripande omvandlingen. Se exempelvis Martinus 1970, Herlitz 1974, Winberg 1975, Isacson 1979, Pettersson 1983 samt Gadd 1997 [1985].

andra kammaren i den tvåkammarriksdag som infördes 1866 dominerade bondeinflytandet.

Böndernas politiska maktposition blev dock kortvarig. Mot slutet av 1800-talet var jordbruket på väg att förlora sin självklara ställning som modernäring. Industrialiseringsprocessen kom igång sent i Sverige, men när fabrikenas hjul väl börjat snurra gick omvandlingen till ett modernt industriland fort. Allt större grupper lämnade landsbygden och jordbruksnäringen för att istället flytta till städer, där lönerna inom industrin var högre. Under slutet av 1800-talet var dessutom emigrationen kraftig och det var i första hand den yngre befolkningen som gav sig av. Konsekvensen blev att allt färre sysselsatte sig med jordbruk och i förlängningen uppstod en brist på arbetskraft, vilken på sikt skyndade på mekaniseringstakten. Men jordbruket hamnade i kris även av andra orsaker. I takt med att marknaden för jordbruksprodukter blev alltmer internationell utsattes också jordbruket för internationella konjunkturer och kriser. En konsekvens blev att många jordbruk lade om till animalisk produktion, men politiskt fattades också beslut att från 1888 införa tullar på importvaror i syfte att skydda svenska produkter. Så småningom, efter första världskriget, skulle jordbrukets kris kräva fortsatta statsåtgärder och prisregleringar på en lång rad produkter infördes, främst under 1930-talet.²⁰

Trots de sociala och ekonomiska förändringarna förblev ändå jordbruksstrukturen i stort sett intakt från slutet av 1800-talet fram till andra världskrigets slut. Vare sig antalet jordbruk eller uppdelningen i stora och små gårdar förändrades i någon större utsträckning. Den statliga politiken inriktades från sekelskiftet på att främja det intensivt drivna småbruket och på de allra flesta gårdar var jordbruket familjebaserat. Arbetskraftsbehovet var ännu stort och problemen att finna billig arbetskraft omfattande, vilket var en av de viktigaste orsakerna bakom jordbrukets mekanisering. Inköp av moderna jordbruksmaskiner innebar dock stora investeringar, och här blev skillnaden mellan stora och små jordbruksföretag tydlig. För den mindre jordbrukaren lönade det sig i regel inte att mekanisera i någon större utsträckning, eftersom de små arealerna medförde att investeringarna inte betalade sig.²¹

I mitten av 1900-talet ökade takten i jordbruksomvandlingen dramatiskt. Antalet jordbrukare minskade kraftigt och många jordbruk lades ner eller slogs samman med andra enheter. Jordbrukets mekanisering och specialisering tog ny

²⁰ Morell 2001, s. 76-84, 157-188. Se även Hellström 1976, s. 149-319, 469-604, samt Rothstein 1992, s. 232-252.

²¹ Morell 2001, s. 30-75, 127-141.

fart, traktorn ersatte hästen och småbrukspolitiken omprövades. De stora förändringarna ägde dock främst rum efter andra världskrigets slut; ännu i början av 1930-talet sysselsatte jordbruksnäringen fler än industrin.²² Undersökningsperioden utgör med andra ord en omvälvande tid, där jordens roll socialt, ekonomiskt och politiskt förändrades. Frågan är nu hur dessa övergripande förändringar påverkade förhållandet mellan släkt och jord.

Upplösta band

I en bilaga till Emigrationsutredningen (1907-1913) studerade Nils Wohlin den svenska bondeklassens arvssedvänjor i äldre och nyare tid. Wohlin, vid tiden utredningens sekreterare och senare politiker, ämbetsman och professor i statistik, menade att bondeklassens ställning var allvarligt hotad. Bakgrunden var flera samverkande faktorer: emigration, individualisering, urbanisering och en kommersialisering av jord. *Roten* till problemet låg dock enligt Wohlin inte i dessa faktorer, utan i det faktum att bondeklassens traditionella sedvänjor vid arvskiftet och överlåtelse av jord hade upplösts.²³ Medan den förra hälften av 1800-talet ännu utmärktes av ”kärleken till fädernegården och plikt känslan att bevara denna oskadad inom släkten”, kännetecknades senare hälften av seklet av att ”den från fäderna ärfda och i generationer inom släkten bevarade jorden började förlora sin särskilda ställning bland bondens tillhörigheter”.²⁴ Tidigare hade arvingar underordnat sig och samarbetat för att jorden skulle kunna behållas inom släkten, men fram emot sekelskiftet 1900 var situationen en annan. Synen på jorden förändrades, och istället för att vara bondens ”dyrbaraste egendom, som framför allt måste bevaras åt efterkommande, bedömdes den allt mera affärsmässigt och såsom lös egendom”.²⁵ Följden blev, menade Wohlin, att allt fler gårdar gick ur släkten.²⁶

Wohlins bild av bondesamhällets förändring har kommit att utgöra en fond för flera historiska studier av jordägande.²⁷ Hans oro för förändringarna inom bondeklassen var emellertid inte unik. Perspektivet har, som Maria Ågren påpekat, flera likheter med den franske samhällsvetaren Frédéric Le Plays arbeten från samma tid. Både Wohlin och Le Play var kritiska mot den

²² Isacson & Flygare 2003, s. 11-22, Morell 2001, s. 11-12, 36-37, Flygare 2011, s. 74-78, *Jordbruket i siffror år 1866-2007*, 2011, s. 7, 26.

²³ Wohlin 1910, s. 1-4.

²⁴ Wohlin 1910, s. 31-32.

²⁵ Wohlin 1910, s. 31.

²⁶ Wohlin 1910, s. 53-55.

²⁷ Se exempelvis Winberg 1981, s. 280, Rosén 1994, s. 86-87, Holmlund 2007, s. 30-31, samt Zernell-Durhán 1990, s. 7, 12.

modernisering de såg i sin samtid och särskilt dess upplösande inverkan på familjevärderingar och familjesammanhållning.²⁸ På ett övergripande plan kan Wohlins skildring av de förändrade banden mellan bönderna och deras jord sättas in i en omfattande europeisk forskningsdiskussion, som ytterst handlar om samhällets omvandling från ett feodalt agrarsamhälle till ett kapitalistiskt. Omvandlingen har flera dimensioner, men det finns anledning att peka på två centrala delar. För det första, i takt med att jordbrukets betydelse för ekonomi och sysselsättning minskade, avtog i ett socialt och ekonomiskt perspektiv även jordens betydelse. Jord var inte längre den enda resursen och framtidsmöjligheten. För det andra minskade släkt- och familjerelationers betydelse.²⁹ Det går att relatera till exempelvis Max Weber, som menar att samhällsutvecklingen upplöste hushållsgemenskapen och försvagade släktrationernas betydelse i ett förändringsförlopp som resulterade i en fri och obunden individ.³⁰

Förändringarna formuleras inte sällan som brytpunkter och skarpa dikotomier. I Wohlins framställning går detta synsätt igen; det traditionella samhället var kollektivistiskt, marknadsberoende och släktbundet, det moderna individualistiskt, kommersiellt och släktoberoende. Att Wohlin såg bevarande av jord inom slakten som centralt i äldre tider var knappast unikt; i själva verket har detta av flera senare forskare lyfts fram som grundläggande för det ”traditionella (bonde)samhället”.³¹ Det finns dock anledning att inta en skeptisk hållning till bilden av det äldre samhället. Den amerikanske antropologen Adam Kuper framhåller hur flera inflytelserika framställningar om det förflutna uppkom runt sekelskiftet 1900, i kontrast till en, som det upplevdes, genomgripande samhällsomvandling. Det gemensamma inte bara för antropologins företrädare utan även för klassiska moderniseringsteoretiker som Weber, Marx, Tönnies och Durkheim var, menar Kuper, att de formulerade det moderna samhälle de själva såg ta form i skarp kontrast till en *föreställning* om det traditionella.³² På ett liknande sätt argumenterar Britt Liljewall för att

²⁸ Ågren 2005, s. 221. Se även Gaunt 1983a, s. 274. För ett liknande exempel på ett intresse för bondesamhällets arvsedvånor vid sekelskiftet, se Haan 1994, s. 86-118.

²⁹ Goody 2000, s. 148, Robertson 1991, s. 2-5, Seccombe 1995, s. 233-239.

³⁰ Weber 1983 [1914], s. 266-271.

³¹ Den brittiske antropologen Alan Macfarlane menar exempelvis att ett traditionellt bondesamhälle kännetecknades av att jord främst överfördes inom familjen, och han understryker hur betydelsefullt bevarandet av jorden var: "a particular generation is only the temporary manager of an ancestral estate that must, if at all possible, be handed down intact to descendants [...] there is a widely observed attachment to land and a desire to keep the name on the land". Macfarlane 1978, s. 23. Det går att finna liknande formuleringar även hos andra namnkunniga forskare. I sin undersökning av arvs- och äktenskapsstrategier i sydfranska Béarns framhåller exempelvis Pierre Bourdieu en liknande uppfattning ("the absolute necessity of keeping the patrimony in the lineage"). Bourdieu 1976, s. 119.

³² Kuper 2005, s. 3-12.

begreppen tradition och modernisering inte bör ses som motsatser och understryker behovet att komplettera moderniseringsteorierna.³³ Hur släktbunden var egentligen jorden före 1900-talet?

Jakten på det traditionella bondesamhället

Ett övergripande resultat i den forskning som rört europeiska jordförhållanden före 1900-talet är att omsättningen på jordmarknaden varit omfattande.³⁴ Det var med andra ord inte ovanligt att jord köptes och såldes i en tid då kommersialisering har antagits vara av mindre betydelse. När köpen granskats närmare har det dock visat sig att många gjordes mellan personer som stod i ett släktskapsförhållande till varandra. I David Warren Sabeans undersökning av sociala och ekonomiska förhållanden i den sydtyska byn Neckarhausen visade sig jordmarknaden vara omfattande redan i början av 1700-talet. Andelen släkttransaktioner var dock hög, runt två tredjedelar av alla transaktioner gjordes mellan släktingar.³⁵ Trots detta menar Sabean att det i Neckarhausen saknades en strävan att behålla jord inom släkten. Gårdar överfördes inte längs en lång arvskedja och jordförhållandena präglades av en betydande rörlighet. Jord köptes, byttes, delades och såldes i stor utsträckning och en särskild bundenhet till en viss jord eller gårdsenhet gick inte att belägga.³⁶

Sabeans resultat pekar på svårigheten att tolka mönster enbart utifrån egendomstransaktioner. Den omfattande rörligheten i Neckarhausen var dock till stora delar en effekt av att jord vid arvskiten delades upp på flera arvingar. Jürgen Schlumbohm påpekar att Sabeans resultat illustrerar effekterna av sådana arvsregler, som ibland med en gemensam term kallas *realarv*.³⁷ Enligt Schlumbohm är det rimligare att anta att bundenheten till en viss jord var större i områden där gården i sin helhet övertogs av en arvinge, vilket i motsats till realarv ofta benämns *enarvingsystem*.³⁸ I sin egen undersökning av ett sådant område – nordtyska Belm – finner också Schlumbohm att jordmarknaden, i jämförelse med Neckarhausen, var liten. De flesta transaktioner genomfördes via arv och äktenskap, och försäljningar var sällsynta. Trots det menar Schlum-

³³ Liljewall 2000, s. 131-132.

³⁴ Se exempelvis Bavel 2008 och där anförd litteratur.

³⁵ Sabean 1998, s. 576-589.

³⁶ Sabean 1990, s. 353, 371-415.

³⁷ För svenska förhållanden kan resultatet jämföras med Maria Sjöbergs undersökning av det område som ofta anses ha kännetecknats av realarv, nämligen Dalarna. Sjöberg finner ett stort antal transaktioner, men menar att de var en effekt av arvsförhållandena och egendomens stora rörlighet, snarare än ett tecken på kommersialisering. Sjöberg 2001, s. 113-128.

³⁸ Schlumbohm 1994, s. 463.

bohm att det även i Belm saknades en strävan att hålla jord inom släkten. Till följd av bland annat oväntade dödsfall gick jord inte sällan i bakarv och via omgiften kunde den överföras till en helt annan släkt. I den utsträckning föreställningen om en särskild släktjord alls existerade användes den, menar Schlumbohm, enbart i de fall det tjänade enskilda intressen.³⁹

Sabeans och Schlumbohms slutsatser antyder att det var ovanligt att jord fanns kvar inom samma släkt en längre tid. Inte ens i Norge, som ännu har kvar en särskild lagstiftning om arvegårdar (*odelsretten*), tycks strävan att behålla jorden inte alltid ha varit prioriterad. Historikern Knut Dørum visar i en studie av ett antal norska socknar under 1700-talet att gårdar ofta såldes utanför släkten, och menar att försäljningar inte sällan föranleddes av möjligheter att få ut en hög ersättning för jorden.⁴⁰ De emotionella bindningarna var svaga, summerar Dørum, och konstaterar att ”bönder solgte slektsgården når de hade bedre gårder i sikte, eller når de så muligheter til å utnytte prisstigningen”.⁴¹ Mönstret varierade emellertid mellan olika områden och i en avslutande diskussion utvecklar Dørum sambandet mellan släktkontinuitet och kommersialisering. Generellt, menar han, kännetecknades regioner som i högre grad var indragna i den framväxande marknadsekonomi av att jord oftare såldes ifrån släkten. Dørums slutsats är därmed att benägenheten att behålla släktgården varierade över tid och att brottet mellan ett traditionellt och ett kommersiellt agrarsamhälle bör sökas före 1700-talet.⁴²

Debatten om *när* det traditionella bondesamhället började upplösas har dock pekat i olika riktningar. I Storbritannien har diskussionen i första hand handlat om förändringar under medeltiden. En av de mest extrema positionerna har intagits av Alan Macfarlane, som i en uppmärksam studie hävdar att den engelska befolkningen redan så tidigt som på 1200-talet var individualister och marknadsorienterade aktörer, utan synbara mål att hålla jorden inom släkten.⁴³ Macfarlanes slutsatser har vållat debatt, inte minst inom brittisk forskning.⁴⁴ Diskussionen har dock främst rört metodologiska frågor och hur släktkontinuitet bör mätas, däremot har det, som Jane Whittle påpekar, funnits en samsyn om att definitionen av ett traditionellt bondesamhälle i stor

³⁹ Schlumbohm 1994, s. 464-475.

⁴⁰ Dørum 2000 s. 28-42.

⁴¹ Dørum 2000, s. 44.

⁴² Dørum 2000, s. 44-46.

⁴³ Macfarlane 1978, s. 80-130.

⁴⁴ Se exempelvis Sreenivasan 1991, 1995; Hoyle 1995; Whittle 1998 samt Clarke 2006, som alla utgår från en kritik av Macfarlanes tolkning.

utsträckning beror på om jord behövs inom släkten.⁴⁵ Nyligen har dock David R. Clarke varnat för faran med att tolka förändringen som en linjär utveckling mot svagare band mellan jord och släkt och istället pekat på hur släktbundenheten ur ett långtidsperspektiv varierade.⁴⁶ Både Clarke och Dørum ser därmed släktbundenhet som ett tidsberoende fenomen, men där Dørum framhåller en linjär utveckling mot allt svagare band, menar Clarke att utvecklingen inte nödvändigtvis var en envägsprocess. Hur har då motsvarande frågor diskuterats för svenska förhållanden?

Släkt och jord i Sverige före 1900

Sökandet efter ett traditionellt bondesamhälle har varit ett forskningstema även i Sverige. Macfarlanes slutsatser har varit en utgångspunkt, även om kritiken varit skarp.⁴⁷ I en jämförelse mellan England och Sverige menar Eva Österberg att släktingar i Sverige enligt lag har haft möjlighet att utöva ett starkare inflytande över den enskildes jord, än vad som var fallet i England.⁴⁸ De studier som undersökt egendomstransaktioner under 1700-talet ger dock, precis som Dørums studie, en splittrad bild. Jordmarknaden har visat sig vara omfattande, men i flera studier framkommer ett mönster av transaktioner mellan besläktade personer.⁴⁹ Andra studier har dock visat på motsatt resultat.⁵⁰ Ur ett långtidsperspektiv ökade dock jordmarknaden i omfång. Österberg menar, i likhet med Dørum, att det fanns en långsiktig utveckling mot en mer kommersiell syn på jorden, men poängterar samtidigt att mönstret påverkades av demografiska förhållanden, krig och samhällskriser.⁵¹ En omfattande jordhandel under 1600-talet tolkas därmed som ett resultat av en temporär kris, medan motsvarande förhållande under 1700-talet enligt Österberg bör ses som ett utslag av en tilltagande kommersialisering.⁵² På ett liknande sätt menar Christer Winberg

⁴⁵ Whittle 1998, s. 27.

⁴⁶ Clarke 2006, s. 344-364.

⁴⁷ Se exempelvis Asplund 1985, s. 75 och Winberg 1985, s. 2, 209-210.

⁴⁸ Österberg 1982, s. 55.

⁴⁹ I exempelvis Göran Rydebergs undersökning av skatteköp och jordmarknad i Örebro län dominerade släkttransaktionerna stort under hela 1700-talet, särskilt i de mer utpräglade jordbruksbygderna. Rydeberg 1985, s. 146-148. I en studie av jordtransaktioner i byn Saxe i Dalarna understryker även Maria Sjöberg att jordhandeln främst försiggick mellan släktingar och att jorden inte sågs som en handelsvara. Sjöberg 1993, s. 88, 91-92, 96.

⁵⁰ Kyle 1987, s. 96-97. I Lars Herlitz undersökning av jordtransaktioner i 1700-talets Skaraborg var de flesta köpen mellan släktingar, men mot slutet av perioden sjönk andelen släktköp. Herlitz 1974, s. 318-320.

⁵¹ De demografiska aspekterna har understrukits även av Marja Taussi-Sjöberg i en undersökning av generationsväxlingar inom ett område i Medelpad under 1600-talet. Släktkontinuiteten bröts i mer än vart tredje fall, ofta föranlett av oväntade dödsfall. Med hjälp av bördsrätten återgick dock inte sällan jorden till släkten i ett senare skede. Taussi-Sjöberg 1996, s. 176-193.

⁵² Österberg 1991, s. 258, 262-263.

att den långsiktiga utvecklingen både inrymde kontinuerliga drag och förändringar.⁵³ Ur ett övergripande perspektiv framhåller dock Winberg en långsiktig individualisering av jordägandet, vilken till slut resulterade i en förvandling av synen på jord: ”från uppfattningen om jorden som en livsbetingelse, som inte bör vara föremål för handel och spekulation och som människorna kan göra anspråk på i kraft av blodsband [...] till uppfattningen om jorden som en producent av varor som säljs på en marknad, och så småningom som en vara i sig själv”.⁵⁴

Om perspektivet flyttas fram till 1800-talet pekar forskningen i samma riktning. Resultaten i flera studier tyder på att andelen släkttransaktioner successivt minskade och därmed att en ökande mängd jord överfördes på en allt friare marknad mellan personer som inte var släkt med varandra. Ulla Rosén, som studerar ägobyten av jord i Kumla socken i Närke under perioden 1780-1880, visar att andelen egendomsöverföringar mellan släktingar nära nog halverades under perioden, från runt 60 procent till enbart 35 procent.⁵⁵ I Christer Winbergs studie av generationsskiften inom Dala pastorat i Skaraborg under åren 1810-1870 var det visserligen inte möjligt att fastställa någon egentlig förändring över tid, men Winberg framhöll att drygt en fjärdedel av enheterna såldes utom släkt.⁵⁶ Ekonomhistorikerna Christer Lundh och Martin Dribe, som undersökt två skånska socknar, visar på en ännu mer genomgripande förändring. Från att andelen överlåtelse inom familjen stått för ca 60 procent av alla transaktioner fram till 1800-talets första decennier, sjönk andelen ner till enbart 16 procent i mitten av seklet.⁵⁷

Det är inte bara resultaten som varit samstämmiga, även tolkningsperspektivet har varit gemensamt. Winberg menar att befolkningsökningen ledde till en ökad kamp om jorden, som därmed i allt större utsträckning blev en handelsvara. I polemik mot Wohlin argumenterar han för att släktgården saknade praktisk betydelse, men tillägger att det område i Skaraborg han studerade utmärktes av en påtaglig kommersialisering som möjligen skapade speciella omständigheter.⁵⁸ Även Dribe och Lundh pekar på en expanderande jordmarknad och höga jordpriser som förklaring till nedgången i andelen

⁵³ Winberg 1985, s. 208-212.

⁵⁴ Winberg 1985, s. 212, Österberg 1982, s. 54.

⁵⁵ Rosén 1994, s. 234.

⁵⁶ Winberg 1981, s. 308.

⁵⁷ Dribe & Lundh 2005, s. 180-181.

⁵⁸ Winberg 1981, s. 309.

släkttransaktioner.⁵⁹ Ett liknande resonemang för också Rosén, som tolkar den allt större jordmarknaden och den minskande andelen släkttransaktioner som ”ett led i processen att jord blivit en handelsvara”.⁶⁰ I sin tolkning väver hon även samman ekonomi och kultur. Bristen på släktkontinuitet i Kumla var påtaglig och få enheter behölls inom samma släkt under längre tid, vilket leder Rosén till slutsatsen att ”de emotionella bindningarna till jorden har avtagit”.⁶¹

Tolkningen av 1800-talets jordkommersialisering har även hämtat stöd i en förändrad lagstiftning. I mitten av 1800-talet hade jordlagstiftningen ännu kvar en uppdelning i *arvejord* (jord som ärvt) och *avlingejord* (jord som köpts). Den senare fick säljas eller borttestamenteras efter eget huvud, men för arvejord var avyttringsrätten begränsad. Om arvejord ändå såldes kunde säljarens släktingar genom ett särskilt rättsinstitut, *bördsrätten*, kräva att få lösa tillbaka jorden till samma pris som köparen hade betalt. År 1857 slopades dock restriktionerna för arvejord och 1863 avskaffades även bördsrätten.⁶² Reformerna har tolkats som en individualisering av jordäganderätten. Flera forskare har betonat hur avskaffandet av bördsrätten innebar det definitiva slutet för den svenska släktjordslagstiftningen och ett viktigt steg mot en tryggad äganderätt. Rättshistorikern Göran Inger framhåller exempelvis att beslutet 1863 utgör den stora vattendelaren mellan en äldre släktbaserad och en nyare individbaserad äganderätt.⁶³ Ekonomihistorikern Anna Eriksson-Treter menar att jorden därmed inte längre sågs som tillhörig släkten, utan istället hörde till ”den eller de som ville och kunde betala”.⁶⁴ Flera andra har tolkat beslutet att upphäva bördsrätten i liknande termer.⁶⁵

Den tidigare forskningens tolkningsperspektiv är dock inte oproblemiskt. Resultaten baseras främst på en kartläggning av jordmarknaden och även om det är uppenbart att jord ofta såldes mellan personer som inte var släkt med varandra, är det osäkert i vilken utsträckning det innebar att *andelen ärvda enheter* faktiskt blev färre.⁶⁶ I Roséns undersökning kan åtminstone en del av

⁵⁹ Dribe & Lundh 2005, s. 186.

⁶⁰ Rosén 1994, s. 236-237.

⁶¹ Rosén 1994, s. 236-237.

⁶² Bördsrätten i städerna hade dock avskaffats redan 1857.

⁶³ Inger 1997, s. 211-212. För ett internationellt perspektiv på utvecklingen, se Anners 1980, s. 35-36, 146.

⁶⁴ Eriksson-Treter 2002, s. 83.

⁶⁵ Se exempelvis Rosén 1994, s. 81-82, 85 samt Holmlund 2007, s. 15. Även Wohlin pekade på förändringarna i lagstiftningen, se Wohlin 1910, s. 4-31.

⁶⁶ Till viss del kan även hävdas att beslutet att ta bort restriktionerna för arvejord 1857 föranleddes av målet att bevara jord inom släkten. Ett argument bakom beslutet var att utvecklingen på jordmarknaden inneburit att större delen av jorden inte längre var arvejord utan avlingejord, och därmed till stor del oreglerad. Införandet av lagglotten 1857 kan därmed tolkas som ett sätt att säkerställa att barn fortsatt kunde vara säkra på att arva. Om beslutets grunder, se Ågren 2009a, s. 188-196.

den minskande andelen slätköp förklaras av Kumlas närmast urbana utveckling – en stor del av transaktionerna från mitten av 1800-talet rörde mycket små jordinnehav, som knappast var avsedda som självständiga jordbruksenheter.⁶⁷ I Christer Perssons studie av bondejordbruket i en småländsk socken fanns ett liknande mönster, då de mer bärkraftiga enheterna i något större utsträckning överfördes mellan släktingar i slutet av 1800-talet. Den allmänna bilden, även i Perssons studie, var dock att andelen släkttransaktioner minskade.⁶⁸ Om forskningen fram till slutet av 1800-talet summeras, finns därmed skäl att understryka den entydiga bilden: jorden blev en handelsvara, släkttransaktionerna minskade över tid och bundenheten till släktjorden klipptes av.

Den forskning som behandlat jord och släkt har dock en påtaglig tidsgräns runt ca 1880, och i den mån 1900-talets jordbruk har behandlats inom historieforskningen har det varit ur andra perspektiv. Istället för släkt och egendom har perspektivet skiftats till att röra produktionsmetoder, arbetsdelning, facklig organisering och miljöfrågor.⁶⁹ Det finns emellertid *antaganden* om den fortsatta utvecklingen. I översiktsverket över jordbrukets historia 1870-1940 menar Mats Morell att det är ”möjligt, rentav troligt, att [...] överföring inom familjen [...] ökade i betydelse i början av 1900-talet”.⁷⁰ Morells antagande står närmast i motsats till forskningsresultaten rörande 1800-talet, och antyder en avgörande förändring runt sekelskiftet 1900. I praktiken finns dock bara två större studier som behandlar arvsförhållanden på landsbygden under 1900-talet: Sofia Holmlunds studie av arvsstrategier i uppländska Estuna mellan 1810 och 1930, samt Iréne Flygares studie av familjejordbruk i två slättbygder under 1900-talet. I vilken utsträckning styrker de Morells antagande?

Förstärkta band efter sekelskiftet?

Syftet med Holmlunds studie är att kartlägga arvsförhållanden och undersöka vilka normer och värderingar som låg bakom arvets utformning. Genom en analys av 266 arvsöverlåtelse finner hon att de övergripande målen med arvsfördelningen var att så långt som möjligt överlåta gården odelad till ett av barnen, i första hand en av sönerna. Under större delen av 1800-talet finns det

⁶⁷ Kumla kännetecknades bland annat av en omfattande skomakerverksamhet. Rosén 1994, s. 142, 231-233. Winbergs uppgift att en fjärdedel av familjerna i Dala sålde sin jord skulle kunna tolkas som att tre fjärdedelar behöll sin jord, men på grund av studiens urval är det inte möjligt att göra den typen av slutledningar. Winberg 1981, s. 281.

⁶⁸ Persson 1992, s. 239-242. Perssons studie skiljer sig dessutom metodiskt genom att han inte använder lagfartsprotokoll, utan enbart mantals- och taxeringslängder.

⁶⁹ Se exempelvis Perlinge 1995, och uppsatserna i Antonsson & Jansson 2011.

⁷⁰ Morell 2001, s. 39.

enligt Holmlund fog att tala om familjen som en gemensam aktör, då dess medlemmar inordnade sig i en familjestrategi. Mot slutet av 1800-talet bröts detta och arvingarna började i högre utsträckning agera efter egna, individuella strategier, vilket bland annat tog sig uttryck i att några enheter delades upp på samtliga arvingar och på sikt ledde till att en marknad för jordlotter med mycket små mantalsbråk etablerades.⁷¹ Släktgården var relativt ovanlig och över tid minskade antalet arvsöverlåtelser, medan antalet försäljningar mellan obesläktade personer ökade.⁷² I motsats till exempelvis Rosén menar dock Holmlund att de allt ovanligare arvsöverlåtelserna inte nödvändigtvis innebar att arv blev mindre viktigt.⁷³ I Estuna koncentrerades jorden kraftigt och antalet jordägare nära nog halverades mellan 1810 och 1930. Den jord som såldes slogs med andra ord ofta samman med andra existerande fastigheter, och minskningen av antalet jordägande familjer kan därmed delvis förklara varför släkttransaktionerna minskade i omfattning. Holmlund framhåller även den ökande mängden små mantalssatta enheter, som ofta förekom på marknaden, som en orsak till den stora mängden kommersiella försäljningar.⁷⁴

Holmlunds undersökning visar hur arv fördelades mellan arvingar och hur generationsväxlingar genomfördes. Men hur många gårdar gick över huvud taget i arv? På den frågan ger Holmlunds undersökning, i likhet med de tidigare refererade studier som enbart rört 1800-talet, inget egentligt svar.⁷⁵ Av de gårdar som fanns i socknen 1930 hade dock mindre än hälften gått inom samma släkt sedan sekelskiftet.⁷⁶ Utifrån sina resultat menar Holmlund att bevarandet av en särskild släktjord inte tycks ha varit någon överordnad princip i Estuna.⁷⁷ I likhet med Morell gör dock Holmlund ett *antagande* om en förändring; det är, menar hon, inte orimligt att bindningen till den enskilda jordegendomen över tid ”bör ha förstärkts snarare än försvagats – det vill säga bland dem som tillhörde den sociala strukturomvandlingens ’vinnare’”.⁷⁸

⁷¹ Holmlund 2007, s. 196-207. Det är intressant att Holmlund drar en skarp gräns just i slutet av 1800-talet. Även om hon inte själv tar upp det, så tycks detta styrka Nils Wohllins uppfattning om att släktbanden försvagades och individuella hänsyn ökade i betydelse.

⁷² Holmlund 2007, s. 62-70. Det kan dock påpekas att Holmlund i sin bearbetning beräknat en generationsväxling som *en enda* transaktion, oavsett hur många enskilda lagfartsansökningar överlåtelser inneburit eller hur lång tid det tagit mellan exempelvis att ett arvsifte upprättats och arvslotterna senare lösts in av en arvinge. Holmlund 2007, s. 37-42. Tillvägagångssättet är rimligt utifrån Holmlunds frågeställning, men gör det besvärligt att jämföra resultaten med andra studier.

⁷³ Efter 1885 avtog dock arvets betydelse. Holmlund 2007, s. 196.

⁷⁴ Holmlund 2007, s. 61-65.

⁷⁵ I tolv procent av alla arvsöverlåtelser såldes jorden av dödsboet innan något av barnen köpt ut de övriga, men i vilken utsträckning jorden såldes *innan* en arvssituation framgår inte. Holmlund 2007, s. 85.

⁷⁶ Holmlund 2007, s. 69-70.

⁷⁷ Holmlund 2007, s. 71, 193-194.

⁷⁸ Holmlund 2007, s. 194. Holmlunds kursivering.

I Iréne Flygares studie av 24 jordbruk i Västergötland och Uppland under 1900-talet är det just dessa "vinnare" som står i fokus. Flygare framhåller hur släktkontinuiteten på de undersökta enheterna var betydande. Jorden överfördes ofta odelad inom familjen och i stor utsträckning till söner. Genom ett omfattande intervjuarbete, visar Flygare dessutom att jordbrukarna förhöll sig till uppfattningen om ett starkt band mellan jorden/gården och släkten. Släktgårdsidealet var uttalat och bundenheten till den specifika platsen stor.⁷⁹ En tolkning, som Flygare anför, är att släktrationer var viktigare för struktur-omvandlingens vinnare, alltså de jordbrukare som fanns kvar i slutet av 1900-talet, än för jordbrukarbefolkningen i allmänhet under 1800-talet.⁸⁰ Det är dock svårt att generalisera Flygares resultat. Eftersom avsikten med studien var att studera familjejordbruk gjordes urvalet av de ingående gårdarna så, att en stor del av dem hade överförts inom släkten, inte sällan i flera generationer.⁸¹ Inte heller Flygares undersökning kan därmed ge något entydigt svar på hur vanligt det var med ärvd jord. På basis av sina resultat antyder även Flygare en ökad benägenhet att överföra jord inom familjen: "de gårdar som *köptes* vid seklets början *ärvdes* vid mitten av 1900-talet".⁸²

Utifrån Holmlunds och Flygares undersökningar framstår det således som osäkert hur vanligt det var med ärvd jord på 1900-talets jordbruksfastigheter. Det finns dock statistiska uppgifter som tyder på en omfattande kontinuitet. I samband med 1938 års jordbruksutredning genomfördes en driftsundersökning av ca 15 000 gårdar från hela landet, där brukarna bland annat fick uppge hur länge gården ägts inom släkten. Resultaten visar att hälften av gårdarna ägts inom samma släkt i minst femtio år, och en fjärdedel i minst hundra år.⁸³ Det tycks med andra ord som släktkontinuiteten fram emot mitten av 1900-talet trots allt varit relativt omfattande. Statistik från senare delen av 1900-talet pekar i samma riktning.⁸⁴ I sociologisk och etnologisk forskning som berört det sena 1900-talets jordbruk framträder också bilden av en kraftig släktkontinuitet.⁸⁵

⁷⁹ Flygare 1999, s. 383-387.

⁸⁰ Flygare 1999, s. 142-144.

⁸¹ Flygare 1999, s. 38-42.

⁸² Flygare 1999, s. 355. Flygares kursiveringar.

⁸³ Zetterberg 1954, s. 400-403. Även om den allmänna bilden sannolikt är korrekt finns vissa osäkerhetsfaktorer när egendomarna klassificerats enbart utifrån brukarens uppgifter. Det märks dels på att det i flera fall saknas uppgifter om innehavstider, dels på att ett antal svarande uppgett att gården varit i släkten sedan "urminnes" tid.

⁸⁴ Holmström 1983, s. 64-66.

⁸⁵ Salomonsson 1999, s. 41-43; Gunnarsdotter 2005, s. 198-209; Götebo Johannesson 1996, s. 116-119; Djurfeldt & Gooch 2001, s. 53-56. Gårdsbeskrivningarna hos Jonsson 1973, s. 47-73, visar på ett stort antal ärvda jordbruk i ett småländskt område runt 1970. Se också Jansson 1987, som på gårdsnivå finner stark

Att gårdar överförs inom släkten framstår i dessa studier inte sällan som en självklarhet och påpekas ofta enbart i förbifarten. I en studie från 1990-talet visade sig knappt 80 procent av de undersökta jordbrukarna vara släkt med föregående brukare.⁸⁶ Samma bild återfinns i den internationella forskningen. I flera europeiska länder har mellan 80 och 90 procent av de manliga jordbrukarna beräknats vara söner eller svärsöner till tidigare jordbrukare.⁸⁷

Forskningsproblemet – en sammanfattning

Med utgångspunkt i mellankrigstidens släktgårdsdiplom ställdes i början av kapitlet frågan hur vanligt det varit med ärvd jord. I genomgången av tidigare forskning går det att urskilja två forskningslägen. I den forskning som rör förhållanden under 1700- och 1800-talen finns en samstämmighet om att överföring inom släkt minskade över tid. Särskilt 1800-talet framstår som en brytpunkt, då jord i stor utsträckning förvandlades till en handelsvara, samtidigt som en äldre släktbaserad lagstiftning försvann. Undersökningarna har dock sällan sträckt sig längre än till ca 1880. Ett andra, mera trevande forskningsläge ger en annan bild av 1900-talets agrara egendomsförhållanden: överföring inom släkt tros ha ökat och bundenheten till en specifik egendom antas ha blivit större. Motsättningen mellan forskningslägena leder till en fråga: hur förändrades jordens släktbundenhet över tid?

En andra fråga är hur sådana förändringar ska förklaras. Förutom några perioder med omfattande jordförsäljning under 1600- och 1700-talen, som förklarats demografiskt, är tolkningen av den långsiktiga utvecklingen från 1700-talets slut genomgående ekonomisk. Senare forskning har varit kritisk till Nils Wohllins bild av ett traditionellt bondesamhälle där släktgården var bondens främsta ägodel, men i grunden finns en bred samstämmighet om Wohllins förändringsperspektiv. Förklaringsmodellen utgår från att jorden blev värd alltmer pengar, samtidigt som befolkningen ökade och kampen om jorden hårdnade, vilket i sin tur gjorde arvingarna mindre benägna att finna sig i en ordning där en arvinge premierades och ensam tog över gården: jorden kommersialiserades och det blev ovanligare att jord överfördes inom släkt. Problemet är att modellen beskriver ett enkelriktat förlopp, där marknaden

kontinuitet bakåt. Även på enheter som i huvudsak varit skogsgårdar har andelen överfåtelser inom släkt varit betydande, se Lidestav 2003, s. 7-8.

⁸⁶ Djurfeldt & Waldenström 1998, s. 71-73.

⁸⁷ Potter & Lobley 1996, s. 286. Se även Symes 1990, s. 280-290, Flemsaeter & Setten 2009, s. 2267-2270, 2275-2282, samt Grubbström 2011, s. 31-38.

växer och släktrelationernas betydelse avtar. *Om släktkontinuiteten ökade under 1900-talet, hur ska det i så fall förklaras?*

Urbäddning och återinbäddning – en teoretisk ram

Det är tydligt att jordens släktbundenhet i tidigare forskning tolkats i förhållande till ekonomiska relationer; arv som en traditionell form av transaktion har ställts mot den moderna marknadstransaktionen. Det finns därför anledning att sätta in huvudproblematiken i en bredare tolkningsram. Ett inflytelserikt perspektiv, som dessutom erbjuder konkreta analysverktyg, är Karl Polanyis skildring av den fria marknadsekonomin uppgång och fall. Polanyis framställning har en bred ansats och skildrar i grova drag hur ett i huvudsak hushållsbaserat försörjningssystem förändrades i takt med att den fria marknaden växte sig starkare. Denna förändring var, menar Polanyi, inte på något sätt en spontan eller enkel process, utan krävde omfattande politiska ingrepp. Den liberala idén om marknadssamhället resulterade i ett samhälle dominerat av marknader för olika varor, förbundna med varandra över nationsgränser. Omvandlingen innebar att även arbete, kapital och jord i allt större utsträckning behandlades som varor – de *kommodifierades*, för att använda Polanyis ord. Det renodlade marknadssamhället i Polanyis tappning kunde dock inte bestå, utan förändrades omgående. Från olika håll höjdes krav på regleringar till skydd mot marknadskrafterna. Dessa åtgärder var mångfacetterade och gav upphov till högst olika följder. På ett övergripande plan kan exempelvis de skandinaviska välfärdsstaterna, USA:s New Deal och den tyska Weimarrepubliken ses som reaktioner riktade mot just en fri marknad.⁸⁸

Det är en utgångspunkt i Polanyis tänkande att ekonomiska transaktioner i det traditionella samhället inte var autonoma. De var istället, med Polanyis begrepp, *inbäddade* i sociala och samhälleliga relationer. Produktion och fördelning styrdes inte av marknadsprinciper utan bestämdes av reciproka relationer som exempelvis släktskap, grannskap, skrågemenskap och olika slags korporationer.⁸⁹ Det liberala marknadssamhällets uppkomst innebar i praktiken ett försök att frikoppla de ekonomiska relationerna och därmed skapa en separat ekonomisk sfär. I denna process bröts gamla institutioner ned och ekonomiska relationer separerades – *urbäddades* – från sitt sociala sammanhang.⁹⁰ Denna rörelse gav emellertid genast upphov till en *motrörelse* inifrån själva samhället.

⁸⁸ Polanyi 2002 (1944), särskilt s. 50-68, 82-91, 155-159, samt Olofsson 2002, s. vii.

⁸⁹ Polanyi 2002 (1944), s. 84, 208-212.

⁹⁰ Polanyi 2002 (1944), s. 82-91.

Polanyi skildrar de fria marknadsmekanismerna som mycket destruktiva. Olika grupper och klasser krävde därför skydd mot den oförutsägbarhet som marknadssamhället innebar. Polanyi ser dessa reaktioner som ett sätt att försvara konkreta intressen, inte sällan klassrelaterade, men även allmänna samhällsintressen. Reaktionerna resulterade därmed i att de ekonomiska relationerna återinbäddades i sociala och samhällliga relationer.⁹¹

Trots att Polanyis teser debatterats flitigt och i flera avseenden mött en omfattande kritik, ger teorins grundläggande förståelse för relationer mellan ekonomi och samhälle fortfarande en god vägledning för analyser av hur dessa relationer förändrats.⁹² Applicerat på jordegendom finns det med Polanyis perspektiv anledning att peka på hur jordens omvandling involverade flera steg och hur processen pågick under lång tid. Ursprungligen, menar Polanyi, var jord inbäddat i ett flertal sociala och samhällliga relationer, som inbegrep släktskap, grannskap, skrän och stånd. Under marknadssamhällets framväxt undanröjdes bit för bit de olika hinder som tidigare omöjliggjort jordens kommersialisering. Förändringarna skedde i två stadier: först frigjordes själva jorden och blev en vara på jordmarknaden, därefter underordnades jordbruket livsmedelsbehovet hos en snabbt växande urban befolkning.⁹³

Polanyis framställning ger teoretiska begrepp och ramar för att tolka en genomgripande samhällsomvandling. Begreppsparat urbäddning/inbäddning påminner också om andra teoretiska begreppspar ägnade att beskriva samhällsförändringar.⁹⁴ Det finns anledning att understryka att inbäddning bör ses som ett relativt begrepp – mer eller mindre inbäddad, snarare än antingen eller. För svensk del var restriktionerna mot att sälja arvejord och den därmed förbundna bördsrätten bara ett av flera sätt varmed jord var inbäddat i sociala relationer. Adels privilegium att äga frälsejord (vilket i praktiken beskar kretsen av spekulanter), äktenskapslagstiftningen, olika regleringarna av rätten till hemmansklyvning och odlingssystemets beroende av grannar och bygemenskap kan ses som andra aspekter av jordens inbäddning och därmed på en och samma gång hinder mot marknadens krafter. I grund och botten har de flesta under-

⁹¹ Polanyi 2002 (1944), s. 155-159, 180-190.

⁹² Huvudinvändningarna rör dels Polanyis beskrivning av ett ursprungligt samhälle utan marknader, dels hans förutsägelse att återinbäddningen innebar en slutlig reglering av marknaden. För olika bedömningar av Polanyis tolkningar, se North 1977, s. 703-716, Szecsi 1979, s. 40-45, Olofsson 1995, s. 76-77, Heejeby & McCloskey 1999, s. 296-310, Blyth 2002, s. 4-7, samt Dale 2012, s. 3-5. Begreppet "inbäddning" och dess senare användning inom bland annat sociologi diskuteras utförligt av Olofsson 1995, s. 88-110.

⁹³ Polanyi 2002 (1944), s. 208-211.

⁹⁴ Den brittiske statsvetaren Gareth Dale har exempelvis nyligen pekat på hur Polanyis perspektiv i flera avseenden liknar Tönnies begreppspar Gemeinschaft/Gesellschaft. Dale 2008, s. 496-506, samt Dale 2011, s. 309-310.

sökningar av egendomsförhållanden under 1700- och 1800-talen ett perspektiv som fokuserar på urbäddningsprocesser, även om de inte explicit anknyter till begreppet.⁹⁵ Det går med andra ord att knyta det ena av de två tidigare beskrivna forskningslägena till urbäddningsfasen i Polanyis modell.

Styrkan i Polanyis perspektiv ligger dock, enligt min mening, i utgångspunkten att urbäddning inte var en envägsprocess. Förändringarna genererade en försvarsmekanism, en motrörelse som successivt återinbäddade ekonomin in i samhället igen. Hur gick sådana inbäddningsprocesser till? I den mån de alls behandlats inom forskningen har analyserna främst gällt arbete, mer sällan jord.⁹⁶ Det är dock möjligt att se skyddsåtgärder som exempelvis införandet av spannmålstullar på 1880-talet och 1933 års krisuppgörelse ("kohandeln") som åtgärder ägnade att återinbädda de ekonomiska relationerna. Senare statlig reglering av priser på olika jordbruksprodukter kan tolkas på samma sätt.⁹⁷ Sådana åtgärder var dock främst riktade mot handeln med jordbruksprodukter, inte mot handeln med jordegendom. I den här studien är dock inte avsikten att analysera olika former av reglering av jordbruk och jordbrukare, istället läggs fokus på om jorden fungerat som en handelsvara eller inte, och i vilken omfattning jorden därmed var inbäddad i andra relationer än enbart ekonomiska. Om forskningens antaganden om 1900-talets jordförhållanden håller streck, så tyder det på en återinbäddning av jorden, i enlighet med Polanyis modell. De konkreta sambanden måste dock studeras empiriskt.

Avhandlingens syfte

Genomgången av tidigare forskning visar att det i stor utsträckning saknas undersökningar som sträcker sig över sekelskiftet 1900, vilket är problematiskt eftersom det finns antydningar att det då blivit vanligare med ärvd jord. Samtidigt arbetar forskning rörande äldre perioder utifrån en motsatt utgångspunkt: jordmarknaden kommersialiserades och släktbundenheten tappade i betydelse. Utifrån denna motsättning är det övergripande syftet med denna studie att analysera hur jordägandets släktbundenhet har förändrats över tid, samt förklara eventuella förändringar. I anslutning till Polanyis tolkningsmodell

⁹⁵ Ann Ighe diskuterar dock förändringar av förmyndarskapsinstitutionen som en form av urbäddning av ekonomiska aspekter. Ighe 2007, s. 33-35.

⁹⁶ Se exempelvis Blyth 2002. Polanyi framhäver dock själv jordägarnas roll i återinbäddningsprocessen, se Polanyi 2002 (1944), s. 158-159, 182-183.

⁹⁷ För en översikt av sådana regleringar, se Hellström 1976, särskilt s. 484-605, samt Isacson & Flygare 2003, s. 227-257

är studiens utgångsfråga *om* jord återinbäddades och i så fall, *hur* en sådan process gick till.

Det är uppenbart att ett långt tidsperspektiv är nödvändigt. Eftersom den agrarhistoriska forskningen har sin tyngdpunkt på tiden fram till 1880-talet måste en undersökning av sakförhållandet sträcka sig några decennier in på 1900-talet. För att jämföra med tidigare förhållanden måste den samtidigt börja före 1880-talet. Undersökningen sträcker sig därför över en hundraårsperiod, från 1845 till 1945. Startåret motiveras av införandet av lika arvsrätt, vilket kan antas ha påverkat hanteringen av ärvd jord.⁹⁸ Efter andra världskriget lades jordbruket under stark statlig kontroll, vilket ändrade förutsättningarna för jordförvärv. Studiens slutår har därför satts till 1945.

Delstudier och disposition

Förhållandet mellan släkt och jord kan studeras på olika nivåer, men viktigast framstår dels hur lagstiftningen reglerat egendomsförhållandena, dels hur jord hanterats i praktiken. Polanyis perspektiv fokuserar på rättsliga förändringar, men ställer även förhållandet mellan olika nivåer av agerande i centrum. Politiska beslut möjliggjorde exempelvis att jord *kunde* behandlas som en handelsvara, men innebar inte nödvändigtvis att den i praktiken *blev* det. Förhållandet mellan lagstiftning och praktik måste klarläggas. För att operationalisera avhandlingens syfte har undersökningen därför delats upp i två delar.

För det första krävs ett samlat grepp om jordlagstiftningen ur ett långtidsperspektiv. Det görs i kapitel två. Den övergripande frågan i kapitlet är hur lagstiftningen reglerat jordmarknaden och särskilt i vilken utsträckning lagen inneburit att jordägandet knutits till släkterelationer. I kapitlet läggs fokus dels på den faktiska lagutvecklingen, dels på de argument och ståndpunkter som förekom i debatter och utredningar.

För det andra är det nödvändigt att genomföra en ingående analys av i vilken utsträckning jord i praktiken ärvdes och vilken omfattning den ärvda jorden haft vid olika tidpunkter. För att genomföra en sådan undersökning måste studien begränsas till ett mindre område och i kapitel tre, fyra och fem studeras därför hur jord överfördes och ägdes inom tre socknar i Västergötland. I kapitel tre undersöks jordmarknad och arv. Den övergripande frågan är i vilken utsträckning jord utgjorde en vara på den öppna marknaden. Motsatsen till att

⁹⁸ | Estuna ändrades arvsmonstret efter 1845, vilket Holmlund ser som ett direkt svar på den nya arvslagen. Holmlund 2007, s. 198-199.

överföra jord via marknaden var att behålla den och överföra den genom arv. I kapitel fyra granskas därför den ärvda jordens omfattning. Om jorden överförs inom släkten är det vidare rimligt att anta att jordägandet varit inordnat i sociala relationer. I kapitel fem undersöks därför vem eller vilka som ägde jorden. Avsikten är att belysa hur släkt konkret tog sig uttryck. I kapitel sex sammanfattas resultaten och diskuteras i relation till frågeställning och utgångspunkter.

Kapitel 2

Släktjordslagstiftning – tur och retur

Ett centralt drag i europeisk jordbrukspolitik efter andra världskriget har varit att slå vakt om inhemsk produktion. Det har i stor utsträckning blivit statens roll att understödja jordbruket. Regleringen har visserligen en lång historia, men åren efter andra världskriget utgör en särskilt viktigt period, präglad av stora reformer. Jordbrukets effektivitet och ekonomi skulle förbättras, för landets bästa.⁹⁹ Staten har tagit på sig rollen att reglera jordbrukets och jordbrukarnas förhållanden med hjälp av tullar och subventioner.¹⁰⁰ Den statliga regleringen har dock, om än i mindre grad, även rört ägande och kontroll över jordbrukarnas huvudsakliga produktionsmedel, den odlade jorden. I flera europeiska länder har olika typer av lagstiftning utarbetats för att möjliggöra en statlig kontroll över jordägande och jordmarknad.¹⁰¹

Den svenska jordbrukspolitiken överensstämmer i huvudsak med den europeiska. Det jordbrukspolitiska beslutet 1947 grundlade en statligt styrd jordbrukspolitik inriktad på att höja jordbrukets effektivitet, säkra produktion vid ett eventuellt krigstillstånd och garantera jordbrukare en förbättrad löneutveckling. Beslutet präglades i sina huvuddrag av politisk konsensus.¹⁰² Politiken omsattes under andra hälften av 1900-talet i en rationalisering av det svenska jordbruket, kanske mest märkbar i en minskning av antalet jordbruk. Nedläggningstakten var anmärkningsvärd – antalet jordbruksföretag sjönk från 300 000 år 1944 till bara lite drygt 80 000 vid seklets slut.¹⁰³ Redan före 1947 års beslut hade emellertid en särskild jordförvärvslagstiftning införts för att reglera jordmarknaden. Lagen omdirigerades omgående till att utgöra ett medel för att genomdriva jordbruksstrategiska effektivitetsmål och statens inflytande

⁹⁹ Knudsen 2009, s. 57-121. En viktig bakgrund till reformerna var andra världskrigets efterdyningar, inte minst ett tidvis stort importbehov av amerikanska jordbruksprodukter.

¹⁰⁰ Ett viktigt drag under efterkrigstiden har även varit att den europeiska jordbrukspolitiken bedrivits genom EU, från 1950-talet reglerad i det som kallats Common Agricultural Policy (CAP). För en bred översikt av politiken bakom CAP, se Knudsen 2009.

¹⁰¹ Federico 2005, s. 149-160, 172-177, 191-201, 205-220.

¹⁰² Eriksson 2004, s. 166.

¹⁰³ Isacson & Flygare 2003, s. 30-31.

över jordpolitiken blev omfattande. Delar av detta regelverk finns ännu kvar, även om det vid flera tillfällen reviderats.¹⁰⁴

Udden i det jordbrukspolitiska beslutet var riktad mot jordbrukets förutsättningar och jordbruksstrukturen i stort, men bakgrunden till jordförvärvslagen var en annan. När propositionen för den första jordförvärvslagen 1945 överlämnades till riksdagen listade den ansvarige jordbruksministern, socialdemokraten Per Edvin Sköld, ett antal skäl som talade för ett statligt ingripande mot fastighetshandel. Det var, menade han, av största betydelse att det inom rikets gränser fanns ett ”starkt och bärkraftigt jordbruk som handhaves av en självägande och självständig jordbruksbefolkning”.¹⁰⁵ Nu förelåg dock ett hot mot bondebefolkningen: jordbruksfastigheter övergick i allt större utsträckning till bolag och personer som själva inte tillhörde den jordbrukande befolkningen. Särskilt problematiskt var en ökad tendens till spekulationsköp, och Sköld underströk vikten av statliga åtgärder för att förhindra att jorden reducerades till ett spekulations- eller placeringsobjekt. Alla tendenser att fastigheter undandros den jordbrukande befolkningen borde motarbetas. Visserligen, medgav Sköld, hade missförhållandena ännu inte visat sig vara så omfattande och nog kunde de till viss del förklaras av krigsårens unika förhållanden, men i ett längre perspektiv kunde anade tendenser få ödesdigra konsekvenser och de behövde därför motarbetas i tid.¹⁰⁶ Trots en omfattande kritik röstade riksdagens båda kamrar för propositionen och den första jordförvärvslagen trädde i kraft 1 januari 1946.¹⁰⁷

Den nya lagstiftningens effekter blev stora. I praktiken innebar 1945 års jordförvärvslag en tudelning av jordmarknaden. För den jordbrukande delen av befolkningen gjordes enbart en enklare förvärvsprövning, där det räckte med vissa intyg för att förvärvet skulle beviljas. Köp utanför de egentliga jordbrukarnas skara underställdes däremot en kraftfull kontroll. Reformen byggde dels på en *exkludering*: bolag, kapitalister och det stora flertalet icke-jordbrukare avskars i praktiken från möjlighet att förvärva jord, dels på en *inkludering*: undantag från krav på förvärvsprövning gjordes för jordtransaktioner mellan släktingar.¹⁰⁸

¹⁰⁴ För en översikt över jordförvärvslagstiftningens utveckling efter 1945, se Numhauser-Henning 1988, s. 60-118.

¹⁰⁵ Prop 1945:336, s. 50. Vid propositionens avlämnande var Sköld nytillträdd och frågan hade under vintern 1945 beretts av samlingsregeringens jordbruksminister, Bondeförbundets ledare Axel Pehrsson-Bramstorp.

¹⁰⁶ Prop 1945:336, s. 50-56.

¹⁰⁷ Prop 1945:336, s. 24-46, 74-79. Angående debatten i utskott och kammare, se Ivarsson 1977, s. 40-42.

¹⁰⁸ Familjerättsliga förvärv (arv, gåva, giftorätt och testamente) var enligt jordförvärvslagen undantagna förvärvsprövning. Vid revideringen av jordförvärvslagen 1948 skrevs även undantag för släktköp in i lagtexten. I realiteten hade dock undantaget gällt redan från början. Se SOU 1947:87, s. 28, 53-54, samt Gullstrand 1947, s. 14-15.

Den svenska jordlagstiftningen har haft sin motsvarighet även på andra håll, bland annat i de nordiska grannländerna. I Norge har släktundantaget varit omfattande. Den norska släktjordslagstiftningen, *odelsretten*, har möjliggjort att stora delar av den norska jorden underställts ett regelverk som underlättat fastigheters övergång inom släkt. I en särskild norsk koncessionslagstiftning, vars likheter med den svenska jordförvärvslagen var stora, lämnades 1975 också släkttransaktioner utanför lagen.¹⁰⁹ En liknande lagstiftning infördes också i Finland 1979, även den med undantag för släktförvärv.¹¹⁰ Den svenska lagstiftningen var med andra ord inte unik, däremot var den relativt tidig.

Jordförvärvslagen blev ett viktigt verktyg för kommande decenniers strukturrationalisering av svenskt jordbruk. Dess hämmande effekt på jordhandel var stor; omsättningen på jordmarknaden har under hela efterkrigstiden varit liten.¹¹¹ Det begränsade marknadsutbudet kan dock bara delvis förklaras av förvärvsprövningens kontroll av jordmarknaden. Istället finns anledning att peka på lagstiftningens undantag, släkttransaktioner. Som nämndes i kapitel ett finns det tecken som tyder på att transaktioner mellan släktingar dominerat under efterkrigstiden.¹¹² De enheter som överförs mellan släktingar har dessutom generellt varit mer bärkraftiga än de som sålts på öppna marknaden.¹¹³

Jordförvärvslagstiftningen har i svensk forskning främst behandlats ur ett politiskt perspektiv av jurister och statsvetare och fokus har legat på lagstiftningens utveckling efter 1945.¹¹⁴ Ann Numhauser-Henning har analyserat lagstiftningen mellan 1945 och 1979 ur ett produktionsperspektiv. Avsikten med analysen är främst att förklara varför jordförvärvslagens innehåll förändrats och Numhauser-Henning betraktar lagen som ett resultat av en strukturkonflikt mellan ett industriellt och ett agrart produktionssätt. Lagstiftningen var med andra ord en statlig intervention i ekonomin för att stävja olika samhälleliga konflikter.¹¹⁵ Liknande slutsatser anför statsvetaren Barry Holmström i en partipolitisk analys av de jordbrukspolitiska beslut som fattades 1979.¹¹⁶ Både

¹⁰⁹ Gjerdåker 2001, särskilt s. 11-41.

¹¹⁰ SOU 2001:38, s. 53-54.

¹¹¹ SOU 2001:38, s. 44.

¹¹² I en bearbetning av 1975 års jordtransaktioner motsvarade de en andel nära 80 procent. Holmström 1983, s. 64-66.

¹¹³ Carlén 1987, s. 24.

¹¹⁴ Den enda större historiska studie som tar upp jordförvärvslagstiftningen är Rune Ivarssons avhandling om socialdemokratin och jordförvärvslagen. Ivarssons syfte är dock främst att förklara Socialdemokraternas ändrade inställning i jordpolitiken inför 1965 års jordförvärvslag och hans fokus hamnar därför i huvudsak efter den period som här ska undersökas. I viss mån berör han dock debatten runt 1940-talets reformer. Se Ivarsson 1977, s. 20-67.

¹¹⁵ Numhauser-Henning 1988, särskilt s. 119-158.

¹¹⁶ Holmström 1983, s. 78-102, 150-204.

Numhauser-Henning och Holmström påpekar att förvärvslagstiftningen gjorde undantag för släkttransaktioner, men detta utgör inte någon väsentligt del i deras framställningar. Agrarsociologen Göran Djurfeldt pekar dock, i anslutning till Holmströms resonemang, på hur släktundantaget under senare delen av 1900-talet skapade problem för jordbrukets strukturomvandling. Eftersom släktövertagande inte var förbundet med några krav på eget brukande av jord delades ägande och brukande av jord i allt högre grad upp och en allt större del av jorden arrenderades.¹¹⁷ Vare sig Djurfeldt, Numhauser-Henning eller Holmström sätter dock in lagens undantag för släkttransaktioner i ett historiskt perspektiv. Att lagstiftningen haft särskilda regler för jord som överförs inom släkten blir i deras framställningar något närmast självklart. Detsamma kan sägas om den forskning som behandlat egendom i lagstiftningen under framför allt 1800-talet, med skillnaden att utgångspunkten då har varit den diametralt motsatta. Avsikten har varit att visa hur en fortgående kommersialisering av jordbruket ledde till att olika släktingars latent anspråk på jord successivt utmönstrades ur egendomsrätten.¹¹⁸ När börsrätten 1863 avskaffades har det betraktats som det slutgiltiga brottet mellan en äldre släktbaserad och en nyare individuell äganderätt.¹¹⁹

En kort jämförelse mellan 1900-talets jordförvärvslag och äldre tiders släktjordslagstiftning ger alltså anledning att betona likheter och skillnader. Börsrätten har behandlats i en analys av förändrade egendomsförhållanden under 1700- och 1800-talen, jordförvärvslagen har i huvudsak varit föremål för analyser ur partipolitiska och juridiska perspektiv med fokus på efterkrigstiden. Skillnaden i perspektiv är stor: enligt det ena forskningsläget utmönstrades släktrelationer under 1800-talet ur egendomslagstiftningen, enligt det andra var de en självklar del av efterkrigstidens lagstiftning. Behovet av att betrakta förändringarna i ett långt historiskt perspektiv bildar därför en given utgångspunkt för detta kapitel. En granskning av lagstiftningen kan dock även motiveras i förhållande till marknaden. Analyser av egendomsförändringar har oftast som utgångspunkt att jorden var på väg att bli en handelsvara. Jordförvärvslagen är dock ett exempel på en statlig åtgärd i *motsatt* riktning: jorden reglerades in i en lagstiftning, ägnad att *förbindra* att den blev en vara. Med Polanyis begrepp har urbäddningsmekanismerna – hur jord frikopplats från samhälleliga relationer – tidigare varit föremål för studier, men i detta fall var

¹¹⁷ Djurfeldt 1994, s. 133.

¹¹⁸ Anners 1980, s. 35-36, Sundell 2007, s. 13-15, 53-54.

¹¹⁹ Inger 1997, s. 211-212.

processen snarast den omvända. I en situation när hotet mot den jordbrukande befolkningen bedömdes vara stort återupptogs en gammal metod: förvärv lades under stark statlig kontroll, men släktöverlåtelser fick ett långtgående undantag. På sikt hamnade strukturrationaliseringens stora undantag i konflikt med rationaliseringen *i sig*; konsekvensen blev dock inte en förändring av släktundantaget utan av rationaliseringstakten. En given fråga blir då varför efterkrigstidens jordlagstiftning fick en så ålderdomlig inriktning. För att kunna besvara denna fråga är det nödvändigt att gå tillbaka till 1800-talets bördsrättsdebatt.

Den gamla släktjordslagstiftningens fall

De första spåren av en bördsrättsliknande institution återfinns redan i landskapslagarna. Under 1500- och 1600-talen var dess räckvidd omfattande och även avlägsna släktingar kunde väcka bördstalan och kräva tillbaka såld jord.¹²⁰ Släktuppfattningen var med andra ord bred. I början av 1700-talet begränsades dock bördsrätten. Det slogs fast att bördslösen skulle ske till marknadspris samtidigt som bördemannagruppen (de släktingar som hade rätt att åberopa bördsrätt) begränsades till släkt i rakt upp- och nedstigande led, samt i sidolinjen till och med syskonbarn.¹²¹ Enligt Christer Winberg innebar begränsningarna i början av 1700-talet att bördsrätten i praktiken tillintetgjordes och var obsolet långt före det att den utmönstrades ur lagstiftningen.¹²² De äldre bestämmelserna kunde dock bestå i en annan form. Först i början av 1800-talet uppmärksammade riksdagen problem med så kallade *förbehåll* vid fastighetsköp. Dessa bestod av vissa latent villkor vid jordförsäljningar och kunde ibland formuleras så att de gällde under lång tid framöver, vilket gjorde jordbesittning osäker. I en rättshistorisk studie visar Åke Malmström att förbehåll oftast var en del av en generationsväxling, där en arvinge övertog gården på billiga villkor men med krav att kompensera sina syskon om jorden senare såldes på marknaden till ett högre pris.¹²³ Förbehållen innebar helt enkelt att bördsrättens äldre bestämmelser kunde tillämpas i enskilda fall långt in på 1800-talet.¹²⁴

¹²⁰ Winberg 1985, s. 110-111.

¹²¹ Winberg 1985, s. 53.

¹²² Winberg 1991, s. 265.

¹²³ Malmström 1932, s. 33-65. Malmströms genomgång av lagfartsprotokoll är intressant dels eftersom han kan visa att förbehållen var relativt vanliga och därtill förekom på många håll i landet, dels då förbehållen nästan uteslutande avsåg jord som överläts mellan släktingar.

¹²⁴ På grundval av sin genomgång av förbehåll i lagfartsprotokoll menar Malmström att formuleringarna kan ses som en modifikation av de existerande bördsrättsreglerna. Förbehållen utformades ibland som rättigheter

Inrättande av nya förbehåll förbjöds 1810, men först 1849 förklarades även äldre förbehåll vara utan rättsverkan.¹²⁵

Bördsrättens betydelse under 1800-talet är därmed något oklar, men säkert är att institutionen slutligt avskaffades 1863. Bakgrunden till beslutet är dock inte särskilt belyst. Den enda egentliga redogörelsen härrör från Nils Wohlin, som i "Bondeklassens undergrävande" redogjorde för framför allt bondeståndets debatter i frågan. Wohlins skildring är dock färgad av en bonderomantisk underton och framställningen är främst ägnad åt att lyfta fram böndernas motstånd mot liberala reformer.¹²⁶ Hans redogörelse klargör emellertid att beslutet att avskaffa bördsrätten inte var en enkel fråga. Tvärtom pågick en livlig diskussion vid samtliga riksdagar mellan 1850 och 1863.¹²⁷ Omfångsmässigt sträcker sig debatten över drygt 350 sidor och de många hänvisningarna till verkliga bördsrättsfall visar dessutom att institutionen var långt ifrån obsolet. Det finns därför skäl att närmare granska hur debatten fördes, inte minst för att tydliggöra efter vilka linjer bördsrätten försvarades.

Kärlek eller pengar?

Bördsrätten var i mitten av 1800-talet åtminstone 600 år gammal. Även för bördsrättens försvarare var det uppenbart att institutionens ursprungliga grund upphört. Tidigare, menade man, var samhället enbart en sammansättning av urskiljbara släkter, och jordägarerätten var mer fäst vid dessa än enskilda individer. Samhället hade sedermera förändrats i grunden, men bördsrättens försvarare argumenterade för att detta inte nödvändigtvis innebar att bördsrätten spelat ut sin roll. Till stöd för ståndpunkten framfördes det som ibland kallades den nya bördsrättens princip – att det hos den enskilde bonden fanns en kärlek till förfädernas jord. Den jord som förfäder ägt och brukat fick, enligt denna tankegång, ett särskilt värde för kommande släktled. Argumentet utvecklades när den liberalt färgade Lagkommittén 1826 i sitt förslag till ny civillag lämnade bördsrätten orörd.¹²⁸ När jordbrukaren arbetade på sin jord kände han, menade kommittén, hur hans personlighet införlivades med jorden.

för "slakten" i vid bemärkelse, stundom även inbegripet ännu ej födda arvingar, och i några fall har förbehållet preciserat att en eventuell bördslösens skulle göras till en specificerad summa. Malmström 1932, s. 55.

¹²⁵ Beslutet 1849 innebar i praktiken att ännu giltiga förbehåll skulle synliggöras, genom att rättsinnehavaren före utgången av 1850 intecknade förbehållet i fastigheten. Malmström 1932, s. 80-118.

¹²⁶ Wohlin 1910, s. 14-31.

¹²⁷ En förteckning över de studerade debatterna finns i bilaga 1.

¹²⁸ Lagkommittén hade tillsatts i liberal anda vid riksdagen 1810, med den högtflygande planen att framställa en helt ny lagbok. Kommitténs förslag framlades dock aldrig i sin helhet för riksdagen, däremot gjordes de till utgångspunkt för partiella reformer. Jägerskiöld 1980, s. 60-76.

Den jord som förfäderna odlat fick därför för jordbrukaren ett värde, som inte kunde uppskattas i materiella beräkningar. Ur sin omedelbara omgivning kunde han se en teckning av både egna och förfäders öden och från fädernejordens minnen utvidgade sig så småningom perspektivet till fäderneslandet.¹²⁹ Ur kärleken till det lilla följde känslan för det stora: fosterlandskärlek var ”ett band, som väfves af många trådar; ingen af dessa må afskäras obetänksamt”.¹³⁰ Bördsrätten länkades därmed samman med en känsla för nationen och dess bevarande.¹³¹ I förespråkarnas argumentation var bördsrätten något fullständigt naturligt, en tanke så vacker att den borde efterlevas. Det var naturligt att man älskade den jord ens förfäder brukat, särskilt om man själv där sett dagens ljus.¹³²

Bördsrättens motståndare förnekade inte att det en gång i tiden funnits skäl att värna kärlek till förfäders jord. De menade dock att bördsrätten med tiden blivit en förlegad institution, varav nu endast missbruk återstod.¹³³ Kärleken till fädernas jord var obefintlig, en ”tom phantasi”.¹³⁴ När bördsklander väcktes var det istället ett sätt för säljarens anförvanter att avtvinga köparen ytterligare ersättning vid sidan om köpesumman.¹³⁵ Detta förfarande, i debatten oftast kallat *prejeri*, kontrasterade bördsrättsmotståndarna effektivt mot påstådd jordkärlek. För att skydda sitt förvärv fick köparen betala en förhöjning av köpeskillingen ”hvarmed sedermera kärleken till fädernejorden funnit sig tillfredsställd”, som en ledamot i borgarståndet ironiskt formulerade saken.¹³⁶ Bördemannen kunde möjligen, sade en ledamot i bondeståndet, säga sig vara ledd av en kärlek till fädernejord, men det var ”om man skall vara upprigtig,

¹²⁹ Förslag till allmän civillag 1826, s. 116-118. Argumentet återkom vid ett flertal tillfällen i 1850-talets bördsrättsdebatt, se exempelvis Lagutskottets betänkande (LB) 1850-51:40, s. 2. Det är intressant att notera vilken betydelse arbetet hade för legitimering av äganderätt. Det långvariga arbetet med jorden innebar att brukaren och jorden blev ett, och flera generationers brukande av samma jord underströk därmed det rättmätiga i äganderättsanspråken. I sin undersökning av begreppet ”urminnes hävd” finner Maria Ågren på liknande sätt hur det nedlagda arbetet på jorden kunde ha betydelse för äganderättsanspråken. Se Ågren 1997, s. 178-181.

¹³⁰ LB 1850-51:40, s. 2.

¹³¹ Se exempelvis RoA 1856-58:3, s. 586-587 (Cederström), LB 1859-60:49, s. 30-32 (Sparres och Olivecronas reservation), Bd 1859-60:8, s. 199 (Persson), RoA 1862-63:6, s. 462 (Hermelin).

¹³² RoA 1862-63:3, s. 597 (Sparre).

¹³³ Bd 1850-51:2, s. 271-272 (Nilssons motion), LB 1853-54:12, s. 3 (Askers reservation), Pr 1853-54:3, s. 188 (Sandberg), Bor 1853-54:2, s. 77-78 (Hasselrot), Bd 1853-54:3, s. 475 (Bjerkanders memorial), RoA 1856-58:1, s. 179 (Dalmans motion), RoA 1856-58:3, s. 603 (Cedershiöld), RoA 1862-63:6, s. 463-464 (Nordenfalk).

¹³⁴ Pr 1856-58:2, s. 514 (Emanuelsson). Se även Pr 1853-54:3, s. 187 (Quiding), Bor 1853-54:2, s. 77-78 (Hasselrot), RoA 1856-58:3, s. 609 (Alströmer).

¹³⁵ Bd 1850-51:2, s. 171-172 (Nilssons motion), LB 1853-54:12, s. 3 (Askers reservation), Bd 1853-54:3, s. 475-476 (Bjerkanders memorial), Pr 1856-58:2, s. 518-519 (Sandberg), RoA 1859-60:7, s. 206-207 (Dalman), RoA 1856-58:1, s. 193 (Cedershiöld).

¹³⁶ Bor 1853-54:2, s. 86 (Öhström).

mindre jorden än guldet, som han älskar”.¹³⁷ Bördsrättens koppling till fosterlandskänslan underkändes i grunden, med argument som pekade på själva samhällsomvandlingen. I ett samhälle där allt färre ägde jord var det orimligt att påstå att enbart jordägare kunde vara fosterländska.¹³⁸

Bördsrättens försvarare förnekade inte att institutionen kunde missbrukas, men de ifrågasatte argumentets betydelse. Man borde inte upphäva bruket för missbrukets skull, löd ett ofta upprepat motargument.¹³⁹ Tvisterna vid landets domstolar skulle ju otvivelaktigt bli färre om *alla* lagar upphävdes, men det kunde knappast ses som ett framåtskridande.¹⁴⁰ Att bördsrättstvisterna skulle ha blivit fler förnekades. Bördsrätten hade alltid öppnat för *visst* missbruk, men det hade inte tilltagit i omfattning. Istället framhävde de bördsrättens funktion som ett skydd mot en ökande kapitalisering: den var ett effektivt sätt att undvika såväl jordens splittring som dess hopsamlande i för stora enheter.¹⁴¹ Institutionen höll arvejorden undan marknadens krafter och utgjorde ett sista skydd mot kapitalstarka köpare och spekulation i jordbruksfastigheter. Bördsrätten var därmed en garant för att jorden inte helt skulle förvandlas till en handelsvara och den förhindrade dessutom en osund värdestegring.¹⁴²

Huvudlinjerna i debatten positionerade sig i förhållande till jordmarknaden. Där förespråkarna såg ett försvar mot en allt för långt driven kommersialisering, menade motståndarna att bördsrätten i sig var ett kommersiellt verktyg, som enbart begagnades av ren vinningslystnad. Själva bördsrätten blev därmed en vara i sig, en rättighet som kunde avstås mot en viss ersättning. Vittnesmål om prejerier är så frekvent förekommande i debatten att det måste antas att bördsrättstvister inte bara var vanliga utan även betraktades som ett återkommande problem vid häradsrätterna.¹⁴³ Att prejerier förekom förnekades inte heller av förespråkarna; tvärtom fanns bonderiksdagsmän som menade att det inte var något fel att använda bördsrätten för att driva fram en egen vinst när man faktiskt hade laglig rätt därtill.¹⁴⁴

¹³⁷ Bd 1853-54:3, s. 475-476 (Bjerkanders memorial).

¹³⁸ RoA 1856-58:3, s. 609 (Alströmer), Pr 1856-58:2, s. 524-525 (Landgren).

¹³⁹ LB 1850-51:40, s. 1, Bor 1853-54:2, s. 81 (Genzelius), Pr 1856-58:2, s. 515 (Björkman), Bd 1856-58:1, s. 337 (Östman), LB 1859-60:49, s. 32-33 (Perssons reservation).

¹⁴⁰ RoA 1862-63:6, s. 462 (Sparre).

¹⁴¹ LB 1850-51:40, s. 2, LB 1853-54:12, s. 2, Pr 1856-58:2, s. 521 (Melander), LB 1859-60:49, s. 30-32 (Sparres och Olivecronas reservation).

¹⁴² LB 1859-60:49, s. 32-33 (Perssons reservation), RoA 1862-63:6, s. 458-459 (Sparre).

¹⁴³ Se exempelvis Pr 1853-54:3, s. 186 (Hasselrot), Bor 1853-54:2, s. 85 (Kistner), Bd 1853-54:1, s. 562 (Bjerkanders motion).

¹⁴⁴ Bd 1856-58:4, s. 206-207 (Medin), s. 210-211 (Andersson), Bd 1859-60:6, s. 342-343 (Gudmundsson).

Det kan vara värt att sätta dessa prejerier i sitt sammanhang. Winberg visar hur det i många jordköp under 1500- och 1600-talet utgick en ”vängåva”, en form av ersättning vid sidan av köpesumman. Han menar att denna sannolikt hade olika funktioner, men en tolkning är att vängåvan utgjort ersättning för att bördemännen skulle avstå från klander. Utpressningstendensen var uppenbar och själva bördsrätten förvandlades därmed, menar Winberg, till en handelsvara.¹⁴⁵ Resonemanget är direkt överförbart på prejerierna, skillnaden är bara att bördsrätten vid mitten av 1800-talet, till skillnad från i Winbergs exempel, faktiskt också *uppfattades* som en handelsvara.

Bördsrättens inverkan på jordpriser var ett annat tvisteämne. Motståndarna menade att risken att någon skulle väcka bördsklander mot ett jordköp innebar att jordpriserna hölls nere.¹⁴⁶ Häremot framhöll dock en förespråkare att bördsrätten gagnade *säljaren* och att risken för eventuella tvister snarare gjorde att köpesumman sattes högt i avskräckande syfte.¹⁴⁷ Ingen sida var emellertid nöjd med bördsrättens inverkan på jordpriserna. Att jordpriset hölls nere såg motståndarna som ett problem för säljaren, som inte fick ut vad jorden egentligen var värd, men höga jordpriser var samtidigt ett problem för släktingar som ville använda sin bördsrätt, eftersom de snarast fick betala mer än marknadspriset. Bördsrätten slog därmed in en kil mellan den enskilde jordägaren och dennes släkt; för den förre var det angeläget att få ut högsta möjliga pris vid en försäljning, för de senare fanns ett intresse av att hålla nere köpesumman och därmed i förlängningen bördeskillingen.¹⁴⁸ Jordprisfrågan hade dock fler bottnar. De stigande jordpriserna innebar ett allt större missbruk av bördsrätten, menade bondeståndets Gustaf Bjerkander, och gav ett exempel på problemet. En hemmansägare som i 30 år ägt en gård hade aldrig kunnat få lagfart på den, då förre ägarens åtkomsthandlingar inte förelåg. Efter hans död försökte sonen få lagfart, men då infann sig ett antal bördemän till förre ägaren och krävde att få börda jorden *till samma pris* som varit när köpekontraktet skrevs trettio år tidigare; ett pris som på grund av den allmänna stegringen av jordpriset bara motsvarade en tiondel av det egentliga värdet.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Winberg 1985, s. 134-138. Se även Sjöberg 2001, s. 112-113.

¹⁴⁶ Bor 1853-54:2, s. 77 (Hasselrot), Bd 1853-54:1, s. 583 (Andersson), RoA 1856-58:3, s. 601 (von Koch), Pr 1856-58:2, s. 513-514 (Emanuelsson), Bd 1859-60:6, s. 340 (Jonsson), Bd 1859-60:6, s. 642-643 (Larsson).

¹⁴⁷ Bd 1853-54:1, s. 584 (Jönsson).

¹⁴⁸ Argument om att priset pressades för att släktingar antytt sig vilja väcka bördsrätt, se Bd 1856-58:1, s. 330 (Anderssons motion). Om behovet av bördsrätt ifall en arvinge övertagit jord och syskon förfördelats, se Bd 1856-58:1, s. 337 (Östman).

¹⁴⁹ Bd 1853-54:3, s. 475-476 (Bjerkanders memorial). För liknande fall, se exempelvis Bd 1853-54:1, s. 584 (Larsson) och Pr 1856-58:2, s. 518-519 (Sandberg). Om jordprisernas stegring, se Herlitz 1974, s. 314-331 och Martinius 1970, s. 81-93.

Exemplet pekar ut en annan skiljelinje i debatten. Bördsrättsmotståndarna valde oftast köparens perspektiv och framhöll hur bördsrätten innebar en osäkerhet i jordbesittningen. Även om tanken att ta över släktens jord var god, kunde det aldrig vara någon rättvisa i att ta ifrån sin nästa hans välfångna egendom.¹⁵⁰ Bördsrätten stred i grunden mot äganderättens helgd och för att skapa ett säkrare jordägande var det nödvändigt att den avskaffades. Försvararna valde istället att se saken från en annan sida. Sökte bara köpare lagfart i enlighet med lagstiftningens krav, var bördsrätten inte skadlig.¹⁵¹ Äganderätt och bördsrätt stod dessutom inte i ett motsatsförhållande, snarare tvärtom. Bördsrättens starkaste försvarare, lagutskottets mångårige ordförande Erik Sparre, argumenterade för att bördsrätten var ett skydd *för jordägaren* och att lagstiftaren måste akta sig för att ta bort institutioner som ”skydda jordegarna i deras besittning af sin jord”.¹⁵² Särskilt betonade Sparre hur småbönders arvingar i bördsrätten fann en utväg mot bortauktionerandet av jord vid exekutiva auktioner.¹⁵³ Även inom bondeståndet höjdes röster för att bördsrätt var intimt förknippad med äganderätt.¹⁵⁴ Behovet att skydda jordägarna utvecklades i debatten till en ödesfråga för hela bondeklassens fortbestånd. I försvaret av bördsrätten återkom flera gånger ett uttalande från den drivande kraften inom Lagkommittén, Johan Gabriel Richert:

”Så länge bördsrätten varar skall Sveriges allmoge säkert bibehålla Sveriges mesta jord; och så länge skall ej heller Svenska bonden förlora den rang, han äger framför de flesta, kanske alla andra länders jordbrukare. Den bördsrätt, man nu föreslagit, är ej ett försök att återföda den hårda släkt-egoism, som fordorm söndersplittrat samfundsenheten, som tiden redan krossat, och som visst icke förtjenar att bringas till lif igen. Den nya bördsrätten blir blott ett uttryck af lagens aktning för en känsla, som ej skall utslockna förr, än de ställen, der förfäders minnen lefva, ej mera ega något värde för svenske men”.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Bd 1850-51:2, s. 271-272 (Nilssons motion), LB 1853-54:12, s. 3 (Askers reservation), Bor 1853-54:2, s. 78 (Hasselrot), Bd 1853-54:1, s. 562 (Bjerkanders motion), Bd 1856-58:1, s. 331 (Anderssons motion), RoA 1856-58:1, s. 178 (Dalmans motion).

¹⁵¹ Bor 1853-54:2, s. 81 (Gezelius), Bd 1853-54:1, s. 583 (Larsson), Bd 1856-58:4, s. 210-211 (Andersson), LB 1859-60:49, s. 32-33 (Perssons reservation), RoA 1859-60:7, s. 199-200 (Lagercrantz).

¹⁵² RoA 1859-60:9, s. 181 (Sparre).

¹⁵³ RoA 1859-60:7, s. 205 (Sparre), samt 1859-60:9, s. 180 (Sparre). I två liknande fall omnämndes särskilt att småbönder i Dalarna ofta fick se jorden säljas på exekutiv auktion långt hemifrån. Se Bd 1856-58:4, s. 215-216 (Andersson), samt Pr 1853-54:3, s. 187 (Melander). Dessa uppgifter bekräffas av Maria Ågrens undersökning av skuldsättning inom ett område i Dalarna. Se Ågren 1992, s. 166.

¹⁵⁴ Bd 1859-60:6, s. 339 (Heurlin).

¹⁵⁵ Richerts argument återgavs bland annat i LB 1850-51:40, s. 1-4, Bd 1850-51:6, s. 136 (Svartling), RoA 1859-60:7, s. 201-203 (Sparre), LB 1862-63:59, s. 6-7 (Perssons reservation).

Richerts argument kopplades till ett försvar för bondeståndets jordägande. Bördsrätten, menade Erik Sparre, utgjorde ”det jordbrukande ståndets måhända enda privilegium” och staten borde göra allt i sin makt för att bönderna skulle kunna behålla sin jord. Bondeståndet kunde nämligen anses utgöra Sveriges kärna, och anledningen till att ”vi, en liten nation, aldrig kufvats af eröfrarens svärd, men någon gång afgörande deltagit i Europas rådslag”.¹⁵⁶ I liknande ödestermer spådde bondeståndets Olof Persson hur ett avskaffande av bördsrätten skulle innebära att fädernejorden slutligt reducerades till en handelsvara och hur ”den stora massan af jordbrukande allmoge skulle af penningemännen småningom blifva utträngd ifrån jordägarerätten och derigenom förlora sjelfständighet och oberoende”.¹⁵⁷

Äganderättens helgd blev med andra ord ett argument för *båda* sidor, med skillnaden att motståndarna utgick från den enskilde köparen och försvararna från den jordbrukande klassen i allmänhet. Att bondeståndet verkligen var i behov av skydd bemöttes med statistiska uppgifter: trenden var snarast att bönderna för varje år tillskansade sig allt större del av den svenska jorden, främst på adelns bekostnad.¹⁵⁸ Att bördsrätten hängde starkt samman med bondeståndet var dock oomstritt och lagutskottet utgick i sina utlåtanden regelmässigt från den rådande opinionen bland bönderna.¹⁵⁹ Argumentet om böndernas hotade jordinnehav användes dock främst vid debatt inom adeln, inte inom bondeståndet. Bland bönderna försvarades inte sällan bördsrätten med en hänvisning till adelns privilegium att inneha fideikommiss, och i än högre grad dess frälseskatterätt; så länge dessa orättvisor kvarstod borde böndernas bördsrätt försvaras.¹⁶⁰ Spänningen mellan de jordägande stånden var uppenbar, men även om det fanns vissa skillnader mellan stånden gick skiljelinjerna dock mer *inom* än *mellan* stånden.

Det ligger nära till hands att peka på missbruk av bördsrätten och behovet av säkrare äganderättsförhållanden för att förklara varför institutionen slutligen föll. Klagomål över prejerier återkom ständigt och var otvivelaktigt det starkaste motargumentet i debatten. Klagomålen tycks dessutom till viss del ha ökat i

¹⁵⁶ LB 1859-60:49, s. 30-32 (Sparres och Olivecronas reservation).

¹⁵⁷ LB 1859-60:49, s. 32-33 (Perssons reservation).

¹⁵⁸ Bd 1856-58:4, s. 208-209 (Mengel), Bd 1859-60:49, s. 203-205 (Larsson), RoA 1862-63:6, s. 463-464 (Nordenfalk).

¹⁵⁹ Se exempelvis LB 1853-54:12, s. 2. Även inom borgarståndet förekom åsikten att bördsrätten på landet i huvudsak var böndernas fråga, se Bor 1853-54:2, s. 79 (Wetterberg), samt s. 82 (Stolpe).

¹⁶⁰ Bd 1853-54:1, s. 583 (Larsson), Bd 1859-60:8, s. 195 (Svensson).

samband med jordbrukskrisen under andra hälften av 1850-talet.¹⁶¹ Beslutet kan emellertid även knytas till en mer genomgripande förändring av egendomsreglerna i mitten av 1800-talet. Bördsrätten syftade – det var både förespråkare och motståndare överens om – till att bevara jord inom släkten. Till följd av andra reformer var dock hela den äldre egendomsordningen i gungning. Kopplingen mellan bördsrättsinstitutionen och en mer övergripande förändring i egendomsförhållandena var märkbar under hela bördsrättsdebatten.¹⁶² Den springande punkten, därom tycks alla ha varit överens, var införandet av den lika arvsrätten 1845. När döttrar skulle ha en lika stor arvslott som söner blev det betydligt svårare att behålla jord inom en (manlig) släktlinje. Som ett led i reformerna slopades restriktionerna för arvejord 1857 – paradoxalt nog i ett försök att hålla kvar jord inom släkten.¹⁶³ När restriktionerna för arvejorden försvann blev följdverkningarna för bördsrätten uppenbara. Visserligen lyckades försvararna initialt separera bördsrätten från arvejordsfrågan, varför bördsrätten bestod inte bara över 1857 års utan även 1860 års riksdag.¹⁶⁴ På sikt framstod dock den ökade friheten att disponera arvejord som ett led i en nedmontering av släktjordslagstiftningen i stort; försvagades idén att behålla jord inom släkt var det samtidigt ett starkt argument mot bördsrätten som institution. Frihet att testamentera arvejord kunde visserligen ses som ett försvar för släktjordsprincipen, genom att det ökade möjligheten att överföra gården odelad till en arvinge, men på sikt var det uppenbart att stödet för bördsrätten blev svagare efter 1857. Det var obegripligt inkonsekvent, menade kritikerna, att man efter eget tycke fick *ge* bort ärvd jord, men inte sälja den till vem man ville.¹⁶⁵

Utöver dessa förklaringar, fanns det i arvejordsdebatten 1857 ett argument som antyder en underliggande förändring. Det var troligt, menade lagutskottet, att samhällsutvecklingen under tryck av ”kapitalets ständigt tillväxande makt” medfört att större delen av rikets jord utgjordes av avlingejord och inte, som

¹⁶¹ Se exempelvis LB 1856-58:12, s. 10-11 (Adlercreutz reservation), samt RoA 1856-58:3, s. 593 (Printzenskiöld). Under mitten av 1850-talet upplevde det svenska jordbruket, på grund av Krimkriget och Rysslands bortfall som spannmålsexportör, mycket goda år och utvecklingen tycks snabbt ha drivit upp jordpriserna. Redan i slutet av 1850-talet hade dock framgångsåren förbytts i krisår, med skuldsatta jordbrukare och konkurser. Se Hedlund-Nyström 1970, s. 29-70, 241-255.

¹⁶² Bor 1853-54:2, s. 77 (Hasselrot), Bor 1853-54:2, s. 78 (Asker), RoA 1856-58:3, s. 608 (Olivecrona).

¹⁶³ LB 1856-58:32, särskilt s. 13-18. Se även Ågren 2009a, s. 188-193.

¹⁶⁴ Se skillnaderna mellan LB 1856-58:32, LB 1859-60:28, samt LB 1859-60:49, där oberoendet mellan bördsrätten och de nya arvejordsbestämmelserna betonades, och LB 1862-63:59, där perspektivet var det omvända.

¹⁶⁵ RoA 1859-60:1, s. 399 (Dalmans motion), Pr 1859-60:8, s. 244-245 (Nordström), RoA 1859-60:7, s. 199 (Dalman), Bd 1859-60:1, s. 244 (Jonssons motion).

varit fallet förr, av arvejord.¹⁶⁶ Om ärvd jord inte längre var en fråga för majoriteten, blev det i längden allt svårare att motivera varför det skulle finnas en särslagstiftning. Minskningen av ärvd jord pekar vidare mot karaktären på böndernas jordägande. Påståendet att bondeståndets jordinnehav var hotat tillbakavisades i debatten av det faktum att bondeklassen i realiteten hela tiden utökade sitt jordinnehav, genom att köpa mer jord. En som pekade på hur detta stod i ett motsatsförhållande till bördsrätten var den jämtländske bonden Nils Larsson, senare vald till bondeståndets siste talman.¹⁶⁷ För en expansiv bondeklass stod bördsrätten närmast i vägen, hävdade Larsson, eftersom den blivit ett sätt för *andra* samhällsgrupper att hålla sin jord undan ett allt resursstarkare bondestånd.¹⁶⁸ Precis som arvejordens restriktioner sågs som ett medel som börjat motverka sitt syfte, blev bördsrätten ett hinder för en grupp av ekonomiskt starkare bönder, eller hemmansägare som de vid denna tid själva börjat titulera sig.¹⁶⁹ Det hade inte ett behov av bördsrätten för att freda sitt eget jordägande, däremot var bördsrätten ett potentiellt hinder mot att kunna köpa mer jord. Kanske är det just i ett antal bönders, till vilka riksdagsledamöterna sannolikt räknades, ökade välstånd man ska söka förklaringen till att bondeståndet i debatten gick från ett nära nog unisont försvar för bördsrätten 1850 till 1863 års beslut, då bönderna röstade för ett avskaffande utan att ett enda ord spilldes på vägen. Ur ett sådant perspektiv finns fog att hävda att släktjordsdebatten hade en klassdimension. I debatten framstod bördsrätten som ett skydd främst för de små jordägarna, dess försvinnande var tvärtom ett statusbevis av en ekonomiskt expansiv hemmansägarklass som inom några årtionden skulle dominera rikspolitiken.

För att kort summera, till stöd för bördsrätten återopades principen om kärlek till fädernas jord, hotet mot den jordbrukande befolkningen och behovet att skydda jorden från marknaden. Däremot hävdade motståndarna att bördsrätten stängde och försvårade jordhandel och prissättning, samt att den missbrukades grovt för egen vinning. Den var dessutom inte motiverad eftersom bönderna inte längre var en utsatt grupp. I grund och botten föll positionerna i bördsrättsdebatten tillbaka på en skillnad i synen på jord. Konflikten bar drag

¹⁶⁶ LB 1856-58:32, s. 16.

¹⁶⁷ Om Nils Larssons riksdagstid, se Larsson 2006.

¹⁶⁸ Bd 1859-60:8, s. 203-205 (Larsson).

¹⁶⁹ Hemmansägartiteln, där det formella jordägandet var starkt betonat, tycks ha slagit igenom på allvar just runt mitten av 1800-talet. Den användes dock brett och var inte avgränsad till de mer välbärgade bönderna. Syftet med beteckningen tycks snarare ha varit att skapa skillnad gentemot de som inte ägde jord. Liljewall 1995, s. 314-318.

av en ideologisk konflikt mellan ett traditionalistiskt och ett mer marknadsliberalt perspektiv. För bördsrättens förespråkare var jordmarknaden ett problem. Farhågan att jorden höll på att bli en handelsvara återkom ständigt under diskussionerna.¹⁷⁰ Motståndarna framhöll däremot inte sällan värdet av en fri jordmarknad. Rörlighet i jordförhållandena skulle ses som något positivt för samhället.¹⁷¹ Jorden borde fullt ut betraktas som en vara, menade en talare på Riddarhuset, och att ”med konstlade medel söka hindra spekulation, vare sig i jord eller annan vara, är alltid olämpligt”.¹⁷² Bördsrätten kunde ur ett sådant perspektiv, med rätta, ses som ett hinder för att få ut jord på marknaden. Liknelsen med adelns fideikommiss användes därför även av bördsrättens motståndare.¹⁷³

På ett övergripande plan kan positionerna i bördsrättskonflikten även relateras till en skillnad i synen på samhället. Försvaret tog sin utgångspunkt från en samhällssyn där en stor del av befolkningen ägde jord, där känslan för fädernejorden var en viktig del i försvaret av fädernelandet. I takt med att allt färre faktiskt ägde jord blev positionen alltmer ohållbar. Flera bördsrättsförespråkare erkände mot slutet av debatten att bördsrätten knappast hade framtiden för sig, det vara bara inte dags *än*.¹⁷⁴ Det går att göra en intressant parallell mellan föreställningen om den på sikt utdömda bördsrätten och den norska odelsretten. Samtidigt som den svenska bördsrättsdebatten fördes mellan 1848 och 1860 en liknande debatt i Norge om odelsretten, där de anförda argumenten i stor utsträckning var desamma som i den svenska. Efter 1860 tystnade dock kritiken och därefter blev odelsbonden en ideologisk grundbult i konstruktionen av en norsk identitet. Det blev, som Brynulf Gjerdåker formulerar det, fel läge att ta bort ”det fremste symbolet på den norske bondefridomen”.¹⁷⁵ I Sverige utmönstrades dock bördsrätten i och med riksdagsbeslutet 1863. Därmed upphörde även grunden att ha en särskild rättsordning för ärvd jord – uppbudsförfarandet försvann 1875 och lagfart

¹⁷⁰ RoA 1855-58:3, s. 577 (Lagerbjelke), Pr 1856-58:2, s. 515 (Annerstedt), RoA 1859-60:7, s. 211 (Cederström), RoA 1859-60:9, s. 201-205 (Sparre), RoA 1856-58:3, s. 577 (Lagerbjelke).

¹⁷¹ RoA 1856-58:6, s. 14 (Carlesson), Pr 1856-58:2, s. 526 (Agardh), RoA 1859-60:9, s. 186-188 (Dalman), RoA 1859-60:7, s. 200-201 (Cedershiöld). Inom adelsståndet påpekades även att bondeståndet verkat för ökad hemmansklyvning och därmed ökad rörlighet, se exempelvis RoA 1856-58:1, s. 179 (Dalmans motion).

¹⁷² RoA 1862-63:6, s. 461 (Armfelt).

¹⁷³ RoA 1859-60:7, s. 206-210 (Dalman), Bd 1859-60:6, s. 337-338 (Larsson), Bd 1859-60:8, s. 197 (Mengel), Bd 1856-58:5, s. 345 (Gudmundsson).

¹⁷⁴ Pr 1853-54:3, s. 186 (Eurén), Bd 1856-58:4, s. 215-216 (Andersson), Bd 1862-63:1, s. 193-194 (Nyqvist), LB 1862-63:59, s. 4-6 (Schrams reservation), Bd 1859-60:6, s. 342 (Andersson).

¹⁷⁵ Gjerdåker 2001, s. 23-32. Citat s. 32.

krävdes därefter för samtliga förvärv, även arv. Frågan är nu varför föreställningen om släktjorden återkom under 1900-talet.

Marknadshotet

Ett grundläggande drag i samhällsomvandlingen från sent 1800-tal var hur jordbrukets ställning som modernäring sakta men säkert undergrävdes. Allt fler människor flyttade från landsbygd till städer och började arbeta utanför jordbrukssektorn. I takt med att allt färre människor själva var involverade i jordbruk eller jordbrukets egendomsfrågor förändrades även debatten. Politiskt blev jordbruksproduktion och avsättning för jordbrukets varor viktigare frågor än själva jordfördelningen. Det innebar dock inte att jordfrågorna försvann från den politiska dagordningen; tvärtom tog staten ett större politiskt ansvar i jordfrågor än tidigare. Från slutet av 1800-talet var det uttalade målet att så många som möjligt skulle få tillgång till egen jord. Satsningen på småbruk och egnahem var kraftfull, retoriken likaså. En viktig bakgrundsfaktor var den stora befolkningsökningen under 1800-talet och den allt större gruppen egendomslösa.¹⁷⁶ Men satsningen på egen jord till den fattigare delen av landsbygdens befolkning hängde även samman med föreställningar om att jordbruket inympade fosterlandskärlek och ansvar hos dess brukare, vilket inte minst ska ses mot bakgrund av det sena 1800-talets emigration. Egen jord betraktades dessutom som en viktig åtgärd för att förhindra stora folkmängders anslutning till socialismen.¹⁷⁷

I flera avseenden var 1800-talet ett sekel präglad av en uppluckring av en äldre egendomsordning. Listan över reformer kan göras lång och den upphävda släktjordslagstiftningen var bara en del. Adelns monopol på frälsejord hade slutligt upphört i början av 1800-talet, jorddelning hade successivt underlättats och i princip släppts helt fri 1881, såväl arvsrätt som giftorätt hade gjorts oberoende av kön och kreditsystemet hade förbättrats och förenklats.¹⁷⁸ Mot seklets slut avvecklades slutligen de stående skatterna på jord.¹⁷⁹ Därmed hade i praktiken hela det gamla egendomssystemet välts över ända. Den gamla farhågan i börsrättsdebatten – risken att jorden blev en vara – hade i det närmaste blivit verklighet. Teoretiskt kan förändringarna beskrivas som en

¹⁷⁶ Morell 2001, s. 122, Edling 1996, s. 161-189, Flygare 2011, s. 71-75.

¹⁷⁷ Morell 2001, s. 127-135. Småbruket sågs som ett effektivt jordbruksalternativ och hyllades allmänt som en idyll. De allmänna konjunkturerna efter första världskriget gynnade dessutom det intensivt drivna småbruket, särskilt som det inte var beroende av annan arbetskraft än den egna familjen.

¹⁷⁸ Gellerman 1958, s. 7-13, Sundell 2007, s. 50-67.

¹⁷⁹ Sundell 2007, s. 67.

urbäddningsprocess, där jordegendomen undan för undan löstes upp från olika sociala relationer. Det spelade inte längre någon roll om jord var ärvd, hur dess ägobild såg ut eller vilken jordnatur den hade. Möjligheterna att köpa, dela och sälja jord var vid sekelskiftet 1900 närmast obegränsade.

Situationen var dock snabbt på väg att förändras. Redan i slutet av 1800-talet uppmärksammade riksdagen problem med att trävarubolag lade under sig allt större jordinnehav i Norrland, med följderna att tidigare självägande bönder reducerades till arrendatorer. Den särskilt tillsatta Norrlandskommittén föreslog 1904 ett förbud i vissa fall för bolag och föreningar att förvärva fast egendom inom stora delar av Norrland. Lagförslaget antogs av riksdagen 1906, samtidigt med en begränsning av rätten att stycka jordegendomar inom Norrland. Förbuden förlängdes successivt söderut och från 1921 gällde bestämmelserna för hela Sverige.¹⁸⁰

Enligt idéhistorikern Sverker Sörlin kan norrlandsfrågan inte förklaras med hjälp av stereotypa politiska beteckningar som liberalism, konservatism och socialism.¹⁸¹ Komplexiteten i frågan framhålls även av Nils Edling, som pekar på hur bilden av bonden blev ett viktigt politiskt argument. Formuleringen av problemet blev avgörande; den norrländska bondeklassen ansågs hotad i sin helhet, samtidigt som böndernas roll för samhället framställdes som grundläggande. Träbolagskritikerna använde sig av ideologiska värderingar i samtiden och förbudsfrågan fick delvis nationella övertoner – det fanns något ”utländskt” över bolagsköpen.¹⁸² Enligt Edling kan förbudslagstiftningen förklaras av att jordbrukets ställning som modernäring ännu i början av 1900-talet var ohotad i den politiska kulturen. Jordbruket försvarades ”inte så mycket för att det var ekonomiskt överlägset som för att det utgjorde den historiskt givna grundvalen för en politiskt och socialt sund folkförsörjning”.¹⁸³

Den nya förbudslagen innebar att vissa aktörer utestängdes från jordmarknaden och därmed från ägande. Jord var, menade man, en alldeles för värdefull resurs för att bli ett spekulationsobjekt.¹⁸⁴ Ett självägande bondestånd var en nödvändig förutsättning för samhället. Äganderättens utsträckning togs under övervägande. Det var, menade den dåvarande statsministern Karl Staaf, inte längre möjligt att ge jordägare obegränsade rättigheter utan att äventyra sociala

¹⁸⁰ Efter provisorisk lagstiftning 1921-1924 antogs 1925 en definitiv förbudslag. Se historiken i SOU 1954:16, s. 20, 23.

¹⁸¹ Sörlin 1988, s. 160.

¹⁸² Edling 1994, s. 282.

¹⁸³ Edling 1994, s. 290-291 (citats s. 291). Ett liknande perspektiv finns även hos Sörlin 1988, s. 163.

¹⁸⁴ Edling 1994, s. 287-291.

värden ”som vi äro skyldiga att bibehålla åt våra efterkommande och åt vårt land”.¹⁸⁵ Den norrländska förbudslagen signalerade otvetydigt en brytpunkt. Den nya lagstiftningen träffade visserligen enbart juridiska personer, men det var enbart en tidsfråga innan även enskilda personers jordförvärv ifrågasattes. Under 1900-talets först hälft såg tre förslag till förvärvslagstiftning för enskilda dagens ljus: förslaget till lag om inskränkning för viss tid i rätten att överlåta fast egendom (femårslagen) 1918, jordkommissionens förslag till lag med bestämmelser angående rätt att förvärva och besitta fast egendom 1921, samt förslaget till lag om inskränkning i rätten att förvärva jordbruksfastighet 1941.¹⁸⁶ Förslagen hade något olika tyngdpunkt, men i grund och botten avsåg samtliga att på ett eller annat sätt reglera enskilda personers jordförvärv. Två av förslagen (1918 och 1941) tillkom i anslutning till krigstid och hängde delvis samman med de särskilda förhållanden som då ansågs råda. Inget av förslagen fick någon avgörande betydelse som lagstiftning före andra världskriget. Femårslagen avvecklades efter första världskrigets slut och jordkommissionens förslag blev aldrig framlagt för riksdagen. Förslaget 1941 innebar inte heller några omedelbara lagstiftningsåtgärder – först i samband med andra världskrigets slut blev förslaget omarbetat till 1945 års jordförvärvslag. Att tre relativt omfattande förslag ändå arbetades fram på drygt 20 år visar likväl att frågan om enskilda personers jordförvärv hade en viss permanens. Förslagen borde därför kunna ge svar på hur frågan diskuterades, och hur problemformulering och lösningsförslag formulerades.¹⁸⁷

De oönskade kapitalisterna

I alla tre förslag utgick problemformuleringen från en gemensam grund – den hotade jordbruksklassen. Jordmarknaden hade visserligen, framhölls i samtliga utredningar, inneburit en förbättring av jordbruket i hela Europa. Problemen med fördelning och misskötsel av jorden hade dock blivit allt uppenbarare. En självständig jordbruksbefolkning och en livskraftig jordbruksproduktion var en

¹⁸⁵ Andra kammarens protokoll, 1906:46, s. 36 (Staaft).

¹⁸⁶ Referenser till de tre utredningarna görs framöver enligt följande förkortningar: Betänkande med förslag till tillfälliga åtgärder för stävande av spekulationen vid handel med jordbruksegendom m.m. 1918 (Betänkande 1918), Jordkommissionens betänkande 1921 (Jordkommissionen 1921), samt Betänkande med förslag till lag om inskränkning i rätten att förvärva jordbruksfastighet (SOU 1941:24).

¹⁸⁷ I det följande har analysen begränsats till själva förslagen, dess motiveringar och propositionen om jordförvärvslagen 1945, däremot har inte riksdagsdebatten om förslagen granskats. Begränsningen grundar sig delvis på att förslagen behandlades olika, exempelvis förelades Jordkommissionens förslag aldrig riksdagen. Rune Ivarsson, som redogjort för debatten i samband med jordförvärvslagets antagande, menar dessutom att inga principiellt nya argument framkom efter det att propositionen lagts fram. Ivarsson 1977, s. 40-42.

mindre delar, men också ”uppkomlingar från städerna [som] köpt egendomar mera såsom nöjes- eller lyxobjekt” utmålades som ett tilltagande problem.¹⁹⁷ Även för jordkommissionen var inköp för ”nöjesändamål” eller ”kapitalplacering” problematiskt, inte så mycket för att jordbruket missköttes som för att ägarna inte sällan lade ner så stora kostnader ”på bostadshus, parkanläggningar och dylikt” att det sedermera blev omöjligt för en vanlig jordbrukare att utan förlust förvärva fastigheten.¹⁹⁸ Förvärv av fastigheter för nöjesändamål och kapitalplacering utpekades också av 1941 års utredning, som dock skärpte formuleringen. Förutom de kända spekulanterna var det ett tilltagande problem att jord köptes av ”kapitalstarka personer från städerna eller eljest personer, icke tillhörande den egentliga jordbruksbefolkningen”.¹⁹⁹ Många jordköpare hade ingen som helst avsikt att själva bli ”verkliga jordbrukare”, istället var köpen antingen en kapitalplacering eller utgjordes av ”stadsbornas inköp av jordbruksfastigheter till sommarbostäder”.²⁰⁰ Visst kunde sådana köp innebära fördelar för orten, men utredningens utgångspunkt var att de skapade problem för landsbygdsbefolkningen att vara kvar på sina gårdar.²⁰¹ Köp av sommarbostäder likställdes därmed med kapitalplacering; båda varianterna innebar att jord drogs undan de egentliga jordbrukarna.²⁰²

Det var uppenbart för samtliga utredningar att statsåtgärder krävdes för att säkra jorden åt den jordbrukande befolkningen: *jorden tillhörde bönderna*. Skarpast formulerades detta i 1941 års utredning, där det frankt konstaterades att alla förvärv av personer som inte tillhörde den jordbrukande befolkningen var ”till avbräck för bondebefolkningen och ett ingrepp i dess jordinnehav”.²⁰³ Karl Staafs uttalande vid antagandet av den norrländska förbudslagen återkom nu i klartext: frågan om den jordbrukande befolkningens jordägande var ”av den största samhälleliga vikt och den nu rådande rätten att fritt sälja och köpa jordbruksegendomar måste vika för ett större allmänt intresse”.²⁰⁴ Tron på jordbrukarna var stor; kunde bara politiken ge jordbruket rätt förutsättningar fanns hos de självägande jordbrukarna en stark motståndskraft gentemot ”det rörliga kapitalets frestelser och strävan att bemäktiga sig hans jord”.²⁰⁵

¹⁹⁷ Betänkande 1918, s. 32-33, 39-57. Citat s. 33.

¹⁹⁸ Jordkommissionen 1921, s. 195.

¹⁹⁹ SOU 1941:24, s. 12, 16-17.

²⁰⁰ SOU 1941:24, s. 12-13.

²⁰¹ SOU 1941:24, s. 13-14.

²⁰² SOU 1941:24, s. 16, Jordkommissionen 1921, s. 195.

²⁰³ SOU 1941:24, s. 15.

²⁰⁴ SOU 1941:24, s. 15-16 och 21.

²⁰⁵ Betänkande 1918, s. 51.

Hur en ändamålsenlig jordlagstiftning skulle utformas var dock inte självklart och utredningarna erbjöd tre olika lösningar. Femårslagens huvudregel var att den som på grund av köp, skifte eller gåva förvärvat en fastighet inte inom fem års tid fick avhända sig fastigheten, annat än genom särskilt godkännande av länsstyrelsen. Tillstånd skulle inte medges om det kunde misstänkas att överlåtaren förvärvat fastigheten i syfte att bereda sig snabb vinst genom skogsavverkning, jordstyckning eller liknande.²⁰⁶ Lagen syftade därmed främst till att få ner den snabba omsättningen av fastigheter. Jordkommissionens förslag var istället att knyta ägaren närmare jorden med hjälp av en tvingande bosättningsplikt. Den som på grund av köp, byte eller gåva förvärvat en jordbruksfastighet skulle, enligt förslaget, vara skyldig att bosätta sig på fastigheten och där vara bosatt i minst fem år. Undantag kunde ges av länsstyrelse, om särskilda omständigheter förelåg. Om köparen negligerade bosättningsplikten skulle han, efter prövning i domstol, åläggas att avyttra fastigheten.²⁰⁷ Även detta förslag riktade sig mot rörligheten på jordmarknaden. Vare sig femårslagen eller jordkommissionens förslag träffade dock köpare som behöll jorden och bosatte sig på fastigheten, utan att därför bruka den. 1941 års utredning valde därför den väg som 1918 dömts ut som omöjlig: den definierade jordbrukarklassen och skilde den från andra samhällsgrupper. Förslaget gick i huvudsak ut på att införa prövning av alla köp av jordbruksfastigheter, så länge transaktionen inte var en del av den ”lojala fastighets-handeln”, varmed i princip förstods transaktioner mellan personer tillhörande ”den jordbruksidkande befolkningen”. I förslaget var länsstyrelsen prövande instans, med uppgift att säkerställa att förvärvet inte syftade till spekulation, snabb försäljning eller kapitalplacering. Lagen riktade sig främst mot de något större jordbruksfastigheterna.²⁰⁸

Vid en jämförelse mellan de tre förslagen är det tydligt att tongångarna successivt skärptes. Problemet med oönskade spekulanter på jordmarknaden preciserades. Vid sidan av det alltjämt gällande förvärvsförbudet för bolag och föreningar definierades undan för undan kapitalister, ”jobbare”, spekulanter, kapitalplacere och semesterfirare från städerna som icke önskvärda innehavare av jord. Distinktionen mellan stads- och landsbygd blev allt skarpare. I 1941 års utredning blev uppdelningen kort och gott mellan den jordbrukande befolkningen och *de andra*. När utredningen sökte definiera vilka som

²⁰⁶ SFS 1918:520, §1-4.

²⁰⁷ Jordkommissionen 1921, s. 205-209.

²⁰⁸ Fastigheter vars taxeringsvärde understeg 10 000 kronor var undantagna. SOU 1941:24, s. 7-9.

egentligen tillhörde ”den jordbruksidkande befolkningen” fick det vaga men enkla företräde: det var ”alla de som vuxit upp i jordbrukarhem”.²⁰⁹ En underliggande föreställning, i samtliga utredningar, var dock att jordbrukaren var en man. Kvinnor var inte explicit exkluderade från jordäggande, men de utgjorde indirekt ett undantag för en skyddslagstiftning som tog yrkestiteln jordbrukare till sin utgångspunkt.²¹⁰

Om exkludering av stora grupper aktörer på jordmarknaden var en viktig del i lagförslagen, fanns en kungsväg till jordäggande. Familjerättsliga förvärv (varmed främst avses bodelning, giftorätt, arv och testamente) träffades inte i något av de tre förslagen till förvärvslagstiftning. Arvfallen fastighet fick enligt femårslagen säljas vidare inom de fem åren, den var inte underställd bosättningsplikt i jordkommissionens förslag och den träffades inte alls av prövningstvånget i 1941 års utredning. Detta var i sig knappast uppseendeväckande – det var köpeavtal som stod i fokus för regleringsförslagen. Mer intressant är att förslagen lämnade undantag för släkterelaterade förvärv. I femårslagen lämnades, utan vidare motivering, ett generellt undantag för köpeavtal som ingicks ”mellan skyldemän i rätt upp- och nedstigande led eller syskon eller mellan ett syskon och det andras avkomling”.²¹¹ Jordkommissionen argumenterade på samma sätt för undantag för ”släktjord”, vilket i praktiken innebar undantag för köpeavtal som slöts mellan en säljare och dennes maka, anförvanter i rakt upp- och nedstigande led, samt syskon och syskons avkomlingar.²¹² Ett liknande undantag saknades i 1941 års förslag, men det var å andra sidan knappast nödvändigt. Så länge förvärvaren var uppfödd i jordbrukarhem lämnades förvärvet utan egentlig prövning. I själva verket gick förslaget närmast längre än de tidigare. Som en förmildrande omständighet vid förvärvsprövning angavs omständigheten att ”fastigheten för sökanden har ett särskilt värde utöver det ekonomiska”. Därmed passerade givetvis ärvd jord undan egentlig förvärvsprövning, men i motiven framgår att undantaget skulle uppfattas bredare. Ansökan borde godkännas om förvärvet avsåg ”en gård som *tidigare* varit i släktens ägo”, en formulering som snarast tryckte på möjligheterna att *återföra* en försåld släktgård till släkten.²¹³

Femårslagens giltighetstid var begränsad och när den avskaffades var jordkommissionens arbete redan påbörjat. Kommissionens förslag blev dock aldrig

²⁰⁹ SOU 1941:24, s. 34.

²¹⁰ Se t.ex. SOU 1941:24, s. 34.

²¹¹ SFS 1918:520, §1.

²¹² Jordkommissionen 1921, s. 209.

²¹³ SOU 1941:24, s. 8, 36. Min kursivering.

verklighet; så gott som samtliga remissinstanser avstyrkte och betänkandet lades aldrig till grund för ett lagförslag.²¹⁴ Även 1941 års förslag bemöttes i huvudsak negativt; remissinstanserna avrådde skarpt från att införa så starka restriktioner på jordmarknaden. Ett sammanfattande omdöme var att lagen innebar ”en skrålagstiftning, som förbehölle rätten att äga jordbruksfastigheter endast åt bondeklassen”.²¹⁵ En kritik rörde problematiken med motsatta intressen. Risken var stor, menade man, att den föreslagna lagen ”dreve ned värdet på fastigheterna med ty åtföljande risk för förluster av inteckningshavarna”, eller att den ”förorsakade bönderna förluster vid försäljning av deras fastigheter för den händelse en icke-jordbrukare bjöde ett högre pris än en jordbrukare”.²¹⁶ Precis som i börsrättsdebatten stod individ mot kollektiv; för bönderna som grupp var det angeläget att hålla nere jordpriserna, medan det motsatta gällde för den som stod i begrepp att sälja sin jord. En liknande problematik fanns dock även vid överlåtelser inom familjen. Den ökade efterfrågan på fastigheter hade, menade 1941 års utredning, fått till följd att skuldsättningen ökat även då gården överförts inom familjen.²¹⁷

Remissinstansernas kritiska hållning till 1941 års utredning var säkerligen en anledning till att lagförslaget efter remissomgång blev liggande, en annan var det pågående världskriget. Men det uppskjutna förslaget var sannolikt även föranlett av att jordbrukspolitiken under 1930-talet höll på att byta inriktning. Långsamt växte insikten att småbrukarpolitiken inte fyllt sitt syfte. Stora och medelstora jordbruk visade sig vara effektivare som produktionsenheter och fokus för jordpolitiken riktades därför istället i högre grad mot dessa.²¹⁸ Efter andra världskriget omsattes den nya politiken i beslut.

Nya reformer, gamla idéer

När den första jordförvärvslagen sjösattes 1945 var det 1941 års utredning som utgjorde utgångspunkt, även om förslaget genomgått flera förändringar.²¹⁹

²¹⁴ Några remissvar har inte återfunnits, men det framgår indirekt av senare utredningar att jordkommissionens förslag varit ute på remiss och det helt saknats stöd för lagförslaget. Prop 1944:336, s. 7-8, SOU 1937:14, s. 62.

²¹⁵ Prop 1944:336, s. 24.

²¹⁶ Prop 1944:336, s. 24-25.

²¹⁷ SOU 1941:24, s. 53.

²¹⁸ Flygare 2011, s. 76-78, pekar på att omsvängningen började med egnahemsutredningen 1936 (SOU 1938:34). Ett tecken på intresset för de större enheterna var att 1941 års förslag enbart omfattade fastigheter över ett visst taxeringsvärde, en begränsning som inte funnits i de två tidigare utredningarna.

²¹⁹ Bland annat utsträcktes kontrollen, så att även förvärvare inom den jordbrukande befolkningen skulle genomgå en förenklad prövning. Dessutom utökades lagstiftningens räckvidd genom att den nedre taxeringsgränsen för att omfattas av lagen sänktes från 10 000 till 5 000 kronor. Prop 1944:336, s. 53, 59.

Huvudproblemet var dock detsamma som tidigare, lösningen likaså. Jordens övergång i händerna på personer som inte tillhörde den jordbrukande befolkningen krävde åtgärder från lagstiftaren och den rätta åtgärden var statlig kontroll över alla jordförvärv.²²⁰

Jordförvärvslagen uppmärksammade ett yttre hot, men jordbruket stod vid krigsslutet inför minst lika stora inre utmaningar. Lönsamheten var dålig, jordbruket bedömdes vara alltför ineffektivt och bedrivet på för små produktionsenheter.²²¹ Redan 1942 hade en särskild jordbrukskommitté tillsatts för att utreda inriktningen på den framtida jordbrukspolitiken. På grundval av deras betänkande fattade riksdagen 1947 det så kallade jordbruksstrategiska beslutet. I grova drag sammanfattades inriktningen på jordbrukspolitiken i tre delmål: inkomstmålet, effektivitetsmålet och produktionsmålet. Inkomstmålet innebar att staten åtog sig att hålla uppe priserna på jordbrukets produkter för att säkerställa att jordbrukarna skulle få en inkomstutveckling motsvarande andra samhällsgrupper. Inkomstmålet hängde dock ihop med effektivitetsmålet, i det att staten krävde att jordbrukets drift skulle effektiviseras, både genom skapande av större produktionsenheter (yttre rationalisering) och med hjälp av en förbättrad drift i jordbruket (inre rationalisering). Produktionsmålet syftade till att säkerställa en tillräcklig inhemsk försörjning vid krig eller avspärning.²²² Det var alltså erfarenheterna av Sveriges situation under andra världskriget som formade jordbrukspolitiken.

Det jordbruksstrategiska beslutet innebar en statlig kontroll av jordbruket. Detta kom inte minst till uttryck i den yttre rationaliseringen. Brukningsenheter granskades av lokala lantbruksnämnder, som gavs rättighet att för statens räkning köpa in och omarrondera jordbruksfastigheter, enligt en särskild statlig förköpsrätt.²²³ Om en såld fastighet ansågs nödvändig för jordbrukets rationalisering skulle staten ha rätt att lösa in fastigheten till det pris som säljaren avtalat med en potentiell köpare. I jordbrukskommitténs betänkande anfördes att en sådan lösning knappast kunde klandras, eftersom säljarens intresse av att få ut högsta möjliga pris för fastigheten ändå uppfylldes. Köparens intresse fick vika för betydelsen av jordbrukets rationalisering.²²⁴ Denna inlösenrätt – i

²²⁰ Prop 1945:336, s. 53.

²²¹ Problemet var inte begränsat till Sverige, även i andra europeiska länder genomfördes liknande regleringar vid ungefär samma tid. Knudsen 2009, s. 39-56.

²²² Flygare & Isacson 2003, s. 229-230.

²²³ SOU 1946:42, s. 168-170, 259-272.

²²⁴ SOU 1946:42, s. 169.

grunden inte helt olik börsrätten – borde därför inte medföra några problem, menade utredningen, men fortsatte:

Annorlunda ter sig emellertid saken, då fastigheten säljes till barn eller eljest, till nära anhöriga. Att här generellt ge det allmänna företrädesrätt att övertaga en fastighet, så snart denna erfordras för den yttre rationaliseringens genomförande, skulle otvivelaktigt – *särskilt i sådana fall, då fastigheten i flera generationer ägts och brukats av samma släkt* – för jordbruksbefolkningen kännas som ett mycket hårt ingrepp. Detta skulle nämligen innebära, att den uppväxande jordbrukargenerationen skulle kunna komma att frånhändas rätten att *övertaga gårdar, som deras fäder och förfäder brukat*.²²⁵

Rationaliseringen av jordbruket genomfördes därmed enbart på egendomar som såldes på öppna marknaden mellan personer som inte var släkt. Statens rationaliseringssträvanden skulle sträcka sig långt, men inför släktens historiska jordäggande drogs en gräns; det var viktigt att även framtidens bönder kunde överta den jord som deras förfäder hade brukat. Börsrättens gamla huvudprincip, den presumerade kärleken till förfädernas jord, tilläts därmed med full kraft slå igenom i den reform som ibland kallats ”jordbrukspolitiken Magna Charta”.²²⁶ Tankegångarna från det jordbruksstrategiska beslutet fullföljdes när jordförvärvslagen förnyades 1948. I huvudsak innebar beslutet enbart en förlängning av den tidigare lagen, men ett uttryckligt undantag från lagen infördes för köp som slöts mellan en säljare och dennes make, avkomling, syskon eller syskonbarn.²²⁷ I motiven påpekades att sådana transaktioner i praktiken redan hade godkänts per automatik.²²⁸ Om det jordbruksstrategiska beslutet och jordförvärvslagen betraktas i ett sammanhang innebar de tillsammans att jordhandeln på bara några år begränsades kraftigt. I praktiken tudelades jordmarknaden. En del lades under strikt statlig kontroll. Jordförvärvslagen exkluderade i princip alla som inte tillhörde den jordbrukande befolkningen, såvida de inte kunde visa att de hade för avsikt att själva ägna sig åt jordbruket, och staten förbehöll sig en förköpsrätt till jord för att kunna genomföra strukturrationaliseringen. Den andra delen av marknaden – jord som överfördes inom släkten – lämnades däremot helt oreglerad. Så länge jord inte såldes utanför släktleden kunde vare sig jordförvärvslagen eller statens förköpsrätt tillämpas.

²²⁵ SOU 1946:42, s. 169-170. Min kursivering. Det kan vara värt att lägga till att förköpsrätten inte heller omfattande förvärv mellan makar.

²²⁶ Flygare & Isacson 2003, s. 229.

²²⁷ SFS 1948:329, §6.

²²⁸ SOU 1947:87, s. 53-54. Se även Gullstrand 1947, s. 14-15.

I ett avseende innehöll den nya jordbrukspolitiken dock en inbyggd intressekonflikt. Å ena sidan säkrades jordägandets bevarande inom familjen, men å andra sidan var ett av de tre nya målen för jordbrukspolitiken att säkra jordbrukets produktion. Produktionsintresset och släktjordsintresset kunde därmed komma på kollisionkurs i de fall jordbruket utarrenderades. Arrende var inte heller någon undantagsfråga; nära en fjärdedel av Sveriges åkerareal brukades 1940 av någon annan än jordägaren.²²⁹ Det är därför knappast en tillfällighet att även arrendelagstiftningen lades om under 1940-talet. Två nya rättsinstitut infördes: optionsrätt och förköpsrätt. Den förstnämnda gav befintlig arrendator rätt till automatisk förlängning av arrende för jordbruksmark, så länge det inte fanns särskilda skäl att bryta arrendet. Förköpsrätten innebar att arrendatorn gavs rätt att förvärva den arrenderade jorden om den skulle säljas, till samma pris som en eventuell utomstående spekulant varit villig att ge. Arrendelagstiftningen stärkte därmed i betydande utsträckning arrendatorns besittningsrätt, vilket kan ses som ett uttryck för statens intresse av att stödja en stabil jordbruksproduktion.²³⁰ Både optionsrätt och förköpsrätt hade dock ett undantag. Vile jordägaren eller någon i hans närmaste släkt överta jordbruket bröts optionsrätten, och arrendatorns förköpsrätt kunde enbart komma till användning när jord såldes utanför jordägarens släkt.²³¹ Arrendatorers ställning stärktes, men det fick inte gå ut över jordägarens rättigheter *så länge jordägandet reproducerades inom den närmaste släkten*. Därigenom lyckades arrendelagstiftningen förena produktionsintresset med idealet att jorden skulle bestå inom jordägarens släkt. Som en förening av principerna gjordes dessutom optionsrätten, och därmed förköpsrätten, ärftlig inom arrendatorns familj.

Åter till fädernejorden

Ett resultat i Iréne Flygares intervjustudie i två jordbruksbygder i slutet av 1900-talet var att många jordbruksfamiljer såg ett stort värde i att överföra gården inom släkten. Flygare konkluderade att ”inställningen till släktens rätt till släktens jord är intressant för någonstans hörs ett svagt eko av det som tidigare kallats bördsrätt”.²³² Som framkommit kan samma genklang märkas även i 1900-talets jordlagstiftning. Jord som överförts mellan släktingar särbehandlades i såväl förslagen till förvärvslagstiftning som senare i själva

²²⁹ Morell 2011, s. 57 (tabell 3).

²³⁰ Se Skarstedt, Ekberg & Anderberg 1946, s. 322-336, 435-443.

²³¹ Skarstedt, Ekberg & Anderberg 1946, s. 327.

²³² Flygare 1999, s. 387.

lagstiftningen, med stora följder för exempelvis den yttre rationaliseringen av jordbruket.

Visserligen hade lagstiftningens tyngdpunkt förändrats, från ett bevarande av ärvd jord inom släkt till en reglering av jordtransaktioner, men två grundläggande principer var desamma. För det första inordnades ärvd jord – i bred bemärkelse – i ett eget system som åtminstone i teorin skildes från andra transaktioner på jordmarknaden. För det andra fanns en föreställning om ett band mellan medlemmar i en släkt och den jord som tidigare medlemmar i släkten innehaft och brukat. I den äldre släktjordslagstiftningen var denna idé närmast liktydig med börsrättens princip – kärleken till förfädernas jord. När jordförvärvslagen gjorde avsteg för egendomar med ett ”synnerligt värde utöver det ekonomiska” och undantaget i statens förköpsrätt motiverades av släktingars intresse att överta släktens jord, var det en variant av samma idé.

Likheterna mellan den gamla släktjordslagstiftningen och 1900-talets jordreformer var dock flera. Börsrättens försvarare på 1850-talet använde i stor utsträckning samma argument som senare motiverade förvärvslagstiftningen. Genomgående fanns en spänning mellan en känslomässig och en ekonomisk dimension. Den övergripande målsättningen att förhindra att jord hanterades som en vara var lika tydlig på 1940-talet som den varit hos börsrättens försvarare och förvärvslagstiftningens strävan att bevara jorden i den jordbrukande klassens ägo har klara likheter med argumentet att börsrätten säkerställde böndernas jordägande. Ett vidare nationellt intresse fanns i båda fallen, låt vara att 1800-talets försvarsbehov efter 1900-talets erfarenheter av världskrig ersatts av målet att ha en säkrad jordbruksproduktion. Farhågan att lagstiftningen drev ner jordpriset för den som ville få ut största värdet av sin jord känns också igen från börsrättsdebatten.

Trots likheterna återinfördes inte en släktjordslagstiftning i egentlig mening. Någon återgång till börsrätten var det inte tal om. Tanken var dock mindre avlägsen än vad man kan tro. I mitten av 1930-talet uppmärksammades att kostnader för arvslotter inlösande drivit upp jordbrukarnas skuldsättning och en särskild utredning tillsattes.²³³ I sitt betänkande underströk utredningen att den önskvärda lösningen var att en arvinge övertog gården odelad, men den lika arvsrätten verkade i motsatt riktning och försvårade möjligheterna att hålla samman jord.²³⁴ Arvingebegreppet användes könsneutralt, men av samman-

²³³ SOU 1937:14, s. 7-10. Till utredare kallades Nils Wohlin, tillsammans med hovrättsrådet Einar Anderberg och lantbruksakademiens dåvarande sekreterare, Thure Björkman.

²³⁴ SOU 1937:14, s. 81-84.

hanget framgick att det var söners jordövertagande som avsågs. Utredningen vågade dock inte föreslå ett avskaffande av lika arvsrätt; det ansågs inte ”överensstämma med den allmänna rättsåskådningen”.²³⁵ Istället föreslogs en reformerad arvslagstiftning med inskränkningar i arvingars rättigheter till ersättning. Om en arvinge ville överta gården skulle det med lagligt stöd göras till ett värde motsvarande ”vad en försiktig köpare kan antagas vilja betala”, och gårdsarvingen skulle dessutom överta 1/10 av fastighetens värde som skiftesfördel innan arvets fördelades.²³⁶ Visserligen blev arvsrätten därmed inte helt jämlik, men utredningen argumenterade för att det förslaget tog sikte på inte var ”enskilda personers gynnande utan fädernegårdens bevarande och hela jordbruksnäringens skyddande”.²³⁷ Ville mer än en arvinge överta skulle den ha företräde som ”genom sin utbildning eller eljest kan anses särskilt lämplig att övertaga gården”. Även om utredningen avstod från att i förslaget explicit lägga kön till grund för arvsordningen, gjordes ändå en skillnad. En *gift* dotter kunde komma ifråga framför en son, menade utredningen, om hennes makes utbildning och lämplighet som jordbrukare kunde styrkas.²³⁸ Utredningen argumenterade för att förslaget redan hade sin motsvarighet i bland annat norsk, schweizisk och tysk lagstiftning, men redan när betänkandet presenterades ansågs det vara alltför spektakulärt för att kunna realiseras i svensk lagstiftning.²³⁹

Om en expansiv hemmansägarklass var en drivkraft bakom att bördsrätten avskaffades, framträder snarast de pressade jordbrukarna bakom 1940-talets lagstiftning. Förändringen kan åtminstone delvis sättas samman med jordbrukets försvagade ställning. Ännu några år in på 1900-talet tycks jordbruket åtminstone i ett allmänt folkmedvetande ha behållit sin ställning som den givna grunden för samhället, men några decennier in på det nya seklet var situationen ombyttn.²⁴⁰ Jordbrukets krisstämpel blev allt tydligare, vilket inte minst märktes i politiken. Vetenskapsjournalisten Anders Björnsson, som studerat Bondeförbundets historia under det tidiga 1900-talet, understryker hur partiet under denna tid befann sig ur fas med tiden.²⁴¹ Krisen var inte unikt svensk, snarare

²³⁵ SOU 1937:14, s. 84.

²³⁶ SOU 1937:14, s. 14-15, 106.

²³⁷ SOU 1937:14, s. 93. Om gårdsarvingen sålde gården inom 15 år skulle han också vara skyldig att betala sina medarvingar en ersättning för det låga värde som gården åsatts vid generationsväxlingen.

²³⁸ SOU 1937:14, s. 113. Någon motsvarande formulering om eventuella sonhustrur saknades i förslaget.

²³⁹ SOU 1937:14, s. 242-291. Det svenska förslaget blev senare även en utgångspunkt för revisionen av den danska arvslagstiftningen, se *Udkast till arvelov* 1941, s. 165-196. Om reaktionerna på utredningens förslag, se Hagård 1976, s. 335-337.

²⁴⁰ Om jordbrukets ställning, se Edling 1994, s. 287-291.

²⁴¹ Björnsson 2009, s. 56-60.

européisk.²⁴² Utvecklingen medförde dock att jordbrukarna behövde försvara sin position. Just *försvar* utgör, menar den brittiske statsvetaren Derek Urwin, ett nyckelord för klassisk agrarpolitisk praktik under 1900-talet.²⁴³ Striden fördes på flera fronter. En viktig beståndsdel var, som Yngve Mohlin framhållit, konflikten mellan landsbygden och det nya samhällets ekonomiska maktbas, städerna.²⁴⁴ Försvaret av jordäganderätten tycks dock ha utgjort en lika viktig beståndsdel. Det är i sammanhanget intressant att notera att Bondeförbundet i sitt partiprogram 1933 betonade vikten att jorden behölls *i den jordbrukande befolkningens händer*, en formulering som tidigare saknats.²⁴⁵

Jämförelsen mellan bördsrätten och 1940-talets reformer visar på både skillnader och likheter. Bördsrätten, med långtgående möjlighet att kräva tillbaka redan såld jord, återinfördes inte. Istället byggde de nya släktundantaget på tanken att vissa relationer skulle skyddas. Till syvende och sist var dock den grundläggande principen densamma: släktskapsrelationer motiverade en särskild ordning för jord. I ett kritiskt läge föll jordbruket tillbaka på en väl beprövad princip. Att släktundantaget fick den omfattning och betydelse det fick i 1940-talets reformer pekar därmed på att lagstiftningen uppenbarligen utnyttjat en rådande uppfattning om släktrelationers betydelse. En vidare fråga kan då ställas: om släktprincipen var så markerad, var det samma släkt som avsågs 1850 och 1940?

Släkt, en fråga om arv och börd

En central fråga vid analyser av släktskapssystem är vad som bildar utgångspunkt för beräkning av släktskap: en gemensam härstamning eller övriga släktingars relationer till en individ.²⁴⁶ Principerna kan sägas hänga samman med två olika släktskapsuppfattningar, grundad antingen på linjer eller kretsar. För 1600- och 1700-talens Sverige pekar Christer Winberg på hur olika släktskapsuppfattningar existerade parallellt, vilket var särskilt tydligt ifråga om skillnaden mellan arvsrätt och bördsrätt. Medan den förra hade släktkretsar till utgångspunkt och räknade släktskap utifrån arvlåtaren, gav bördsrätten istället uttryck för linjer. Genom att hänvisa till att en avlägsen släkting en gång inne-

²⁴² Mohlin 1989, s. 89-90.

²⁴³ Urwin 1980, s. 204.

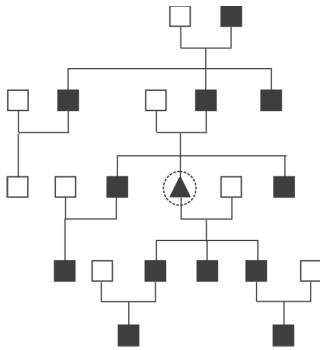
²⁴⁴ Mohlin 1989, s. 91-93. Det är troligen mot denna bakgrund man bör förstå försöken att via förvärvslagstiftning undanröja hotet från städernas kapitalister, de som inte kom från jordbrukarhem.

²⁴⁵ Bondeförbundets grundprogram 1933, punkt 9. Punkten saknades i programmen 1912 och 1919.

²⁴⁶ Winberg 1985, s. 14-17.

haft viss egendom kunde anspråk väckas långt efter att denne gått ur tiden.²⁴⁷ Att både arvsrätt och bördsrätt dessutom principiellt hade obegränsad räckvidd visar hur grundläggande släktförhållandena var för det tidigmoderna samhället; släkten tog aldrig slut.

Medan arvsrätten fortsatte vara obegränsad fram till 1920-talet, beskars bördsrätten tvåhundra år tidigare. Bördemannagruppen minskades då till att enbart innefatta bröstarvingar, föräldrar och föräldrars syskon, samt syskon och syskonbarn till säljaren.²⁴⁸ Antalet bördberättigade minskade därmed drastiskt och kunde framöver, till skillnad från tidigare, definieras på förhand.²⁴⁹ Den bördemannagrupp som i början av 1700-talet var begränsad måste dock under de följande seklen, som en effekt av dels den allmänna befolkningsökningen, dels en generellt minskad dödlighet och ökad livslängd, ha blivit alltmer omfattande. Särskilt måste syskonbarnen ha blivit en stor och ibland svåravgränsad grupp (se figur 2.1 nedan).²⁵⁰

Figur 2.1. Bördemannagruppen enligt 1734 års lag. Färglagda positioner var berättigade att börda ifall den markerade personen sålde sin arvejord.

²⁴⁷ Winberg 1985, s. 110-111. Ytterligare en skillnad var att alla arvingar inte var arvsberättigade; om det fanns bröstarvingar ärvde exempelvis inte syskon. Rätten till bördsklander var dock inte avgränsad; valde inte bröstarvingarna att väcka bördstalan vid ett köp var det fullt möjligt för syskon, kusiner och även betydligt avlägsnare släktingar att åberopa bördsrätt.

²⁴⁸ Det finns här anledning att något korrigera Christer Winbergs tolkning av bördemannagruppen efter 1720, se särskilt Winberg 1985, s. 51-53, 68-71. I Winbergs tolkning sträckte sig den begränsade bördemannagruppen till syskonbarn, men inkluderade inte föräldrars syskon. När bördsrätten definierades i 1734 års lag drogs dock gränsen vid syskonbarn, "eller the, som i lika led med them äro" (JB kap 6, §1), en formulering som därmed inkluderade även föräldrars syskon. Tolkningen styrks av att det, när förslag väcktes att syskonbarnen skulle utmönstras ur bördemannagruppen, höjdes röster mot att exempelvis farbröder inte skulle ha rätt att börda sina brorsöners jord. Se exempelvis RoA 1859-60:7, s. 205-206 (Ehrenheim), samt Pr 1856-58:2, s. 522-523 (Nordström). En möjlighet är att avgränsningen av bördemannagruppen ändrades mellan 1720 års bördemannaförordning, som Winberg studerar, och 1734 års lag. En sådan tolkning styrks av att formuleringen om lika led inte var med i lagkommissionens första förslag till ny jordabak 1723. Se Förarbetena till Sveriges rikets lag, del VI, 1904, s. 137 (JB, kap 6, §1).

²⁴⁹ Winberg tolkar förändringen som ett skifte ifråga om släktskapsuppfattning; bördemannagruppen gick från att bygga på en linjeprincip till att närmast kunna karaktäriseras som en släktkrets. Winberg 1985, s. 149.

²⁵⁰ En enkel beräkning kan illustrera detta. Antag att en man har tre syskon och ärver jord efter sin mor. Om de fyra syskonen likaledes får fyra barn var (ett antagande som inte är helt otänkbart, se Winberg 1975, s. 241, tabell B:42), blir antalet syskonbarn tolv stycken. Det är alltså inte orimligt att tänka sig att bördemannagruppen kunde uppgå till 20-30 personer.

Problemet framträdde i 1850-talets bordsrättsdebatt. Missbruken kopplades främst ihop med de mest avlägsna bordsanspråken, särskilt från syskonbarn. I ett försök att behålla bordsrätten men komma åt missbruken laborerade lagutskottet en tid med förslag att begränsa bördemannagruppen. Begreppet släkt hade förändrats och dess omfattning minskats, påpekade lagutskottet, och konstaterade ”ju mera släktens gemensamhet upphör, desto trängre måste området för börden blifva”.²⁵¹ Om bordsrätten skulle utgå från principen om kärlek till förfäders jord borde den enligt lagutskottet begränsas till den grupp som hade en sådan samhörighetskänsla, och dit hörde inte syskonbarn. Någon samsyn kunde dock aldrig uppnås. I debatten framhölls vid upprepade tillfällen att även syskonbarn kunde känna kärlek för fädernas jord.²⁵²

Tanken om en särskild samhörighet inom en begränsad släktkrets återkom när arvsrätten 1928 begränsades.²⁵³ I den bakomliggande utredningen framhölls hur samhällsutvecklingen medfört att släktens betydelse minskat, till förmån för en trängre krets, huvudsakligen uppfattad som familjen. Istället för att koppla samman rätten till arv med blodsband – vilket innebar en obegränsad släktkrets – byggde den nya lagen på ”känslan av en på skyldskap grundad ekonomisk och social samhörighet” mellan arvlåtare och arvinge.²⁵⁴ Hur långt ”släktkänslan” sträckte sig var dock inte givet. Bröstarvingar och föräldrar ansågs givna, syskon och deras avkomlingar likaså. När lagberedningen i sitt arvsförslag valde att inkludera föräldrars syskon (arvlåtarens farbröder, fastrar, morbröder och mosttrar) men inte deras avkomlingar (arvlåtarens kusiner) gjordes det specifikt utifrån ett jordägarperspektiv. Med exemplet hur ett syskon på billiga villkor fått överta en fastighet, så att de övriga syskonen fått stå tillbaka i sina anspråk, menades de senare ”stå denna egendom nära”. Avlider därefter det övertagande syskonet och efterlämnar ett barn, som likväl avlider, borde man ”med hänsyn särskilt till uppfattningen hos den jordbesittande befolkningen” inte utesluta föräldrars syskon ur arvsordningen.²⁵⁵

Föreställningen om en särskild släktgemenskap förknippad med jorden kombinerades därmed med ett argument om vissa släktingars närmast latent anspråk, vilket motiverade en vidgning av arvsrätten. När de olika förslagen till förvärvslagstiftning definierade vilka släktskapsrelationer som skulle skyddas

²⁵¹ LB 1856-58:12, s. 6.

²⁵² Se exempelvis Pr 1856-58:2, s. 518 (Bring) och RoA 1856-58:3, s. 605 (af Ugglas).

²⁵³ Arvsrätten avskars så att kusiner och mer avlägsna släktingar inte längre blev arvsberättigade. I de mer avlägsna arvsfallen gick arvet istället till den nyinrättade Allmänna Arvsfonden. Agell 2003, s. 12-17.

²⁵⁴ SOU 1925:43, s. 106-108.

²⁵⁵ SOU 1925:43, s. 112-113.

från lagstiftningen var gruppen i huvudsak densamma. Femårslagen lämnade undantag för köpeavtal som ingicks ”mellan skyldemän i rätt upp- och nedstigande led eller syskon eller mellan ett syskon och det andras avkomling”.²⁵⁶ Jordkommissionen föreslog på liknande sätt undantag för maka, anförvanter i rakt upp- och nedstigande led samt syskon och syskons avkomlingar, men även för transaktioner mellan ena maken och den andre makens släkting i rakt upp- och nedstigande led.²⁵⁷ När jordförvärvslagen 1948 försågs med ett uttryckligt undantag för släkttransaktioner var gruppen densamma, så när som på att föräldrar och föräldrars syskon då utelämnats.²⁵⁸ Både arrendators och statens förköpsrätt gjorde undantag för samma grupp som jordförvärvslagen, med enda undantaget att syskonbarn uteslöts vad gällde arrendatorers förköpsrätt.²⁵⁹

Likhetera mellan den gamla släktjordslagstiftningen och 1900-talets lagstiftning om arv och förvärvsrätt har därmed ytterligare en dimension. När släktundantaget formulerats i förvärvslagstiftning och förköpslagar har den berörda konstellationen släktingar väsentligen varit densamma som bördemanagergruppen. Från och med jordkommissionens förslag har dock en ny person intagits i släktundantaget; säljarens make/maka. Bakgrunden var sannolikt införandet av lagen om makes arvsrätt 1920, året innan jordkommissionens förslag framlades. Make gjordes då samarva med föräldrar om bröstarvingar saknades. Under 1900-talet har makes arvsrätt successivt flyttats fram. I arvslagen 1928 ärvde makar utan bröstarvingar varandra, och från 1989 gäller att make ärver före eventuella bröstarvingar.²⁶⁰ Tillägget av makar var i ett historiskt perspektiv inget annat än en revolution. I korthet innebar det att en av civillagstiftningens grundläggande principer förändrades, från ett särskiljande av makars egendom och släktskapsförhållanden till en gemensamhetsprincip. Utvecklingsgången är känd i historisk forskning, men har främst använts för att peka på en lång utvecklingslinje, inte för att ställa frågan varför denna utveckling kom till stånd.²⁶¹ Frågan kan formuleras skarpare. Åtskillnad mellan makars egendom var länge en del av egendomssystemet även i Danmark och

²⁵⁶ SFS 1918:520, §1.

²⁵⁷ Jordkommissionen 1921, s. 209.

²⁵⁸ Undantaget omfattade därför enbart make, avkomlingar, syskon och syskonbarn. SFS 1948:329, §6. Om motiven bakom avgränsningen, se SOU 1947:87, s. 53-54.

²⁵⁹ Frågan var dock omstridd i den bakomliggande utredningen; två av fem ledamöter reserverade sig till förmån för syskonbarn. Se SOU 1938:38, s. 331-335 (särskilda yttranden av Tamm och Pettersson).

²⁶⁰ Saldeen 1998, s. 28-29. Se även Lagberedningen 1918, s. 461-466.

²⁶¹ Sjöberg 2001, s. 50-51, Melby, Pylkkänen, Rosenbeck & Carlsson Wetterberg 2006, s. 159-190.

Norge, men övergången till gemensamhetsprincipen genomfördes där redan i slutet av 1600-talet.²⁶² Varför dröjde beslutet så länge i Sverige?

Börd och äktenskap

Ännu under 1800-talet kännetecknades äktenskapets egendomsförhållanden av olikheter. I städerna var makars egendoms gemenskap regel, medan landsbygden präglades av att makars egendom skulle åtskiljas. Åtskillnaden gällde dock enbart fast egendom. Båda makarna kunde äga enskild jord i boet, antingen arvslotter eller egendom som införskaffats före äktenskapet.²⁶³ All egendom som förvärvades under äktenskapet räknades dock som makarnas gemensamma. Reglerna för den enskilda egendomen illustrerar väl hur äktenskapet, i ett samhälle där både mannen och hustrun ägde jord, slog vakt om åtskillnaden mellan makarnas jord. Om en makes enskilda jord såldes under äktenskapet skulle det ersättas med motsvarande gemensam egendom (vederlag). Arvejordens karaktär av släktjord innebar att äktenskapet främst var en temporär sammanläggning av egendom från två separerade släktlinjer och principen om egendomsåtskillnad upprätthölls även inom äktenskapet.

Tabell 2.1. Egendomsformer inom äktenskapet före 1921.

	Mannens enskilda	Hustruns enskilda	Makarnas gemensamma
Uppkomst	Arvslott eller förvärvad före äktenskapet	Arvslott eller förvärvad före äktenskapet	Förvärvad under äktenskapet
Förvaltning	Mannen	Mannen (hustruns samtycke till försäljning krävdes)	Mannen
Underställd giftorätt	Nej	Nej	Ja

Att distinktionen mellan arvejord och avlingejord slopades 1857 underlättade för makar att ordna boets jordegendom på sitt eget vis. Samtidigt ska inte

²⁶² Melby, Pykkänen, Rosenbeck & Carlsson Wetterberg 2006, s. 45-46, Sandvik 1999, s. 198-201.

²⁶³ Med "arv" och "ärvd jord" kan två olika saker avses. Antag att en familj har tre barn och att alla ärver lika delar av en gård, samt att en av arvingarna löser ut de övriga från sina arvslotter. I en allmän mening kan gården sägas vara ärvd, men i formell mening utgjorde *arvslotten* enbart en tredjedel av egendomen. Enligt Maria Ågren blev det under 1700-talet allt tydligare att lagens två kategorier arvejord och avlingejord var i otakt med tiden, eftersom det ofta fanns en mellanvariant bestående av inlöst arvejord. Ågren 2009a, s. 42-46, 87-90, 103-104. Distinktionen är mindre viktig när frågan är om en egendom övertagits inom slakten eller inte, men har stor betydelse för makars egendomsförhållanden. I denna studie har distinktionen betydelse i detta och det femte kapitlet. I texten åsyftar *arvslott* sådan enskild jord som förvärvats genom ett dödsfall, men beteckningar som "arv" och "ärvd jord" används i sin allmänna betydelse.

reformens betydelse överdrivas. Handlingsalternativen ökade visserligen, men det krävdes fortsatt aktiva insatser för att skapa samägande. Principen om åtskillnad av makarnas egendom inom äktenskapet stod sig lika stark även efter 1857. Därför är det talande att det vid samma riksdag inleddes en debatt om egendomsreglerna inom äktenskapet. Huvudproblemet var giftorättens vara eller inte vara, eller annorlunda uttryckt, om det alls skulle finnas enskild egendom inom äktenskapet. I en motion föreslog bondeståndets Nils Svensson, med stöd av åtskilliga andra bonderiksdagsmän, att all egendom i boet borde vara gemensam och underställd giftorätt. Lagutskottet gick delvis motionären till mötes, men frågan föll i alla fyra stånden. I bondeståndet reserverade sig ett tiotal representanter, en av dem med tillägget att förslaget ändå inom en nära framtid skulle vinna bifall.²⁶⁴ Förutsägelsen slog dock fel, istället blev giftorätsfrågan en del av en omfattande och vittförgrenad debatt som snart omfattande stora delar av äktenskapslagstiftningen och, i förlängningen, hela spektrat av kvinnans ekonomiska, politiska och sociala emancipation under andra hälften av 1800-talet. Debatten kan sägas ha avslutats med först i och med att den nya giftermålsbalken antogs 1920.²⁶⁵ I sin helhet var diskussionen omfattande, men om analysen avgränsas till den mer specifika frågan om giftorättens räckvidd, vilket i huvudsak är detsamma som skillnaden mellan enskilt respektive gemensamt ägande, bör debatten kunna kasta ljus över hur enskild egendom hanterades och i förlängningen över relationen mellan släkt, jord och äktenskap.²⁶⁶

Den andra släkten

I debatten om giftorätten stod två huvudalternativ mot varandra. Ingen sida tycks ha varit särskilt nöjd med befintliga egendomsregler, istället gick skiljelinjen mellan de som önskade att *all* egendom inom äktenskapet skulle vara gemensam och därmed underställd giftorätt, och de som önskade *upphäva* alla former av egendomsgemenskap mellan makarna. Förespråkarna för det gemensamma ägandet utgick från äktenskapets natur. Äktenskapet innebar så innerliga band mellan makar, att gemensamhet i allt vad de ägde borde gälla som överordnad princip. Makarna kunde, menade man, betraktas såsom en

²⁶⁴ Bd 1856-58:4, s. 356 (Erik Erikssons reservation).

²⁶⁵ Reformerna före 1920 var måttliga. En förordning 1874 gav gifta kvinnor möjlighet att genom föreskrift i äktenskapsförord själva förvalta sin enskilda egendom i boet. År 1898 beslutades dessutom att utsträcka landslagens bestämmelser om enskilt ägande till städerna.

²⁶⁶ En förteckning över de studerade debatterna finns i bilaga 1.

personlighet.²⁶⁷ Vikten av gemensamhet och innerlighet i äktenskapen gavs också en vidare betydelse; de stärkte äktenskapet som förening, vilket i sin tur stärkte familjerna och – i slutänden – samhället.²⁶⁸ Man pekade på skillnaden mellan landsbygden och städerna, där giftorätten sedan gammalt gällde all egendom i boet, och frågade om inte äktenskapet var lika heligt överallt. Problemen med olika regler för landsbygd och städer blev dessutom större i takt med att rörligheten i samhället ökade. Det var, anfördes det, inte ovanligt att ena maken i boet införde en stadsfastighet och den andra en ärvd eller före äktenskapet inköpt jordegendom på landet, men i ett sådant fall fick den senare giftorätt i stadsfastigheten medan den förre inte hade någon rätt till jorden.²⁶⁹

Anhängarna av principen om enskilt ägande frammanade en annan syn på äktenskapet. Givetvis var innerlighet och förtroende grundläggande, men i egendomshänseende kunde äktenskapet inte ses som något annat än ett bolag, där vardera maken borde behålla den egendom de infört i boet och där egendomen vid äktenskapets avslutande kunde återgå åt var sitt håll.²⁷⁰ Äktenskapet var en förening av egendom från två håll och borde inte ses som ett förvärvningsmedel.²⁷¹ Den principiella grunden för det enskilda ägandet av fast egendom leddes tillbaka till ett ofta citerat uttalande av Lagkommittén:

När bolaget emellan makarna uppkommer, är det icke egentligen sjelfva de ömsesidiga insatserna, som böra sammanblandas, utan det är förkofringen eller hvad under äktenskapet förvärfvas, som skall utgöra det samfälda boet. Man skulle kunna lämpa detta förhållande äfven till penningar eller annan lös egendom, som hvardera sidan vid äktenskapets början medförde, om det gäfvos en möjlighet att med säkerhet urskilja beloppet deraf; men hvad angår fast egendom, vare sig å landet eller i stad, så kan för detta urskiljande ingen svårighet möta. Då man följaktligen måste låta ankomma på de bestämda formaliteter, under hvilka förord ega rum, huruvida hvad af hvardera maken enskildt i lös egendom införes må kunna från samfälligheten afsöndras, är man deremot oförhindrad att bibehålla det ursprungliga förhållandet makarna emellan i afseende på fastighet. Genom det att man undantager viss egendom från samfälligheten, afskär man alla anspråk af ena makens skyldemän på sådan egendom, tillhörig den andra. Utan att misskänna makarnas egen böjelse att med hvarannan dela sin förmögenhet eller att gemensamt bibehålla den åt

²⁶⁷ LB 1862-63:26, s. 16-17 (Hörnfeldts motion).

²⁶⁸ LB 1856-58:15, s. 2.

²⁶⁹ Bd 1856-58:1, s. 382-383 (Svenssons motion), LB 1856-58:15, s. 1-3.

²⁷⁰ LB 1856-58:15, s. 4-6 (Wredes reservation).

²⁷¹ LB 1856-58:15, s. 6-9 (Hasselrots reservation), Pr 1856-58:3, s. 145-146 (Björling).

sina barn, bör man likväl betänka, att de svårligen med likgiltighet skulle kunna föreställa sig möjligheten, att deras egendom kunde omedelbarligen frångå dem sjelfva, *för att öfverflyttas till personer i en annan slägt.*²⁷²

Denna farhåga – att egendom skulle tas ifrån en och övergå till en annan släkt – löper som en röd tråd genom hela giftorätsdebatten. För att illustrera följderna av en utvidgad giftorätt anfördes ofta samma exempel. En man ärvde eller köpte före äktenskapet en jordegendom och gifte sig med en maka utan jord. Om kort därpå hustrun dog utan att några gemensamma barn fötts, skulle hustruns släktingar inställa sig och ta hälften av den egendom mannen förvärvat. Var inte detta, menade man, en så stor orättvisa att det närmast var att betrakta som en kränkning av äganderätten?²⁷³ En logisk konsekvens av resonemanget skulle dock vara att ägandet i sådana fall inte var lika skyddat i städerna, där giftorätten var mer utsträckt. Skillnaden mellan lagstiftningen i städer och på landsbygden försvarades dock. Medan stadsfastigheten sällan var borgarens förnämsta egendom, gällde motsatsen för jordbrukaren varför jorden ”således åt honom eller hans slägt borde bevaras”.²⁷⁴

Förespråkarna för det enskilda ägandet byggde en stor del av sin argumentation på principen att egendom skulle stanna inom slakten. Under giftorätsdebatten gjorde många kopplingar mellan äktenskapslagen och bördsrätten; båda två slog vakt om att jorden inte skulle komma ur släktens ägo.²⁷⁵ Även om det ännu oftast var sant att jorden var den främsta egendomen på landsbygden, så måste värdet på annan egendom tillsammans med den ökande tillgången på kontanter ha inneburit att lagens bundenhet vid den fasta egendomen i allt mindre grad speglade de verkliga egendomsförhållandena.²⁷⁶ Förespråkarna för gemensamt ägande riktade i diskussionen in sig just på egendomsbegreppet. Som exempel anfördes fall där ena maken införde jordegendom och den andra lösöre eller pengar till ett belopp som exakt motsvarade värdet på fastigheten. Enbart fast egendom räknades då som enskild och därmed undantagen från giftorätten. Särskilt problematiskt blev det om

²⁷² Se exempelvis LB 1862-63:26, s. 17, LB 1867:38, s. 7, LB 1873:13, s. 4-5, och LB 1895:9, s. 8. Min kursivering.

²⁷³ LB 1856-58:15, s. 6-8 (Hasselrots reservation), Bd 1856-58:4 s. 339 (Lekberg), s. 342 (Gezelius).

²⁷⁴ LB 1862-63:26, s. 17-18, LB 1867:38, s. 7.

²⁷⁵ Bd 1856-58:4, s. 348-349 (Larsson), Pr 1856-58:3, s. 145-146, Motion AK 1867:118, s. 24-25 (Hörmfeldt), AK 1884:4, s. 14-15 (Gumaelius).

²⁷⁶ Faktum är att lagen dock snarast utvecklades åt motsatt håll. Ännu under första halvan av 1800-talet fanns en regel att om arvejord såldes så överflyttades arvejordens egenskaper på själva köpesumman, som inte fick försingras utan oförändrad skulle överföras i arv. Bestämmelsen avskaffades dock 1848. Se LB 1847-48:65.

fastigheten var behäftad med skuld. Den ena makens införda pengar kunde då användas för att göra den andre makens enskilda jordegendom skuldfri. Sett ur det gifta parets synvinkel var detta i många fall ett rationellt beslut, då det gav dem en skuldfri jordbruksfastighet att bebo och bruka. Men i de fall äktenskapet slutade barnlöst fanns i boet endast den enskilt ägda jorden och risken var därmed uppenbar att den make som infört pengarna fick gå lottlös från arvskiftet. Var inte detta, menade förespråkarna, ett minst lika stort ingrepp i äganderätten?²⁷⁷

Ett sätt att beskriva lagstiftningens problem är att använda den amerikanske statsvetaren James C. Scotts begrepp läsbarhet (*legibility*). Scotts tes är att statliga försök att med hjälp av lagstiftning styra samhällen ofta gått ut på att göra olika förhållanden läsbara. Lagstiftning kan ses som ett socialt verktyg, som "betraktat" samhället på ett bestämt sätt och därigenom skapat normer för en social verklighet. Läsbarheten uppnås dock, menar Scott, ofta på bekostnad av lokal kunskap och folkliga erfarenheter.²⁷⁸ Den svenska egendomslagstiftningen under 1800-talet gjorde transaktioner med fast egendom läsbara, men saknade verktyg för att synliggöra annan typ av egendom. Denna konflikt var troligen mest märkbar i skillnaden mellan makars egendom, eftersom äktenskapet innebar att olika slags egendom sammanfördes. Redan Lagkommittén menade att det i sig var önskvärt att kunna föra förteckning även över lösören och pengar, men att verktygen för detta saknades. Däremot fanns inga hinder för att särskilja makarnas fasta egendom, och *just därför* borde denna separering göras. Kritiken mot ett sådant synsätt var tydlig i giftorättsdebatten. Det var stor fördom, sade bondeståndets Nils Olofsson, att lagen fäste "mera vikt vid ett jordstycke, än en annan lös egendom motsvarande värd".²⁷⁹

Referenserna till släktjordens problematik och lagens olika effekter för män och kvinnor visar på en grundläggande spänning mellan två perspektiv i debatten. Förespråkarna för gemensam egendom tog ofta sin utgångspunkt i en uppfattning om "familjernas bästa". Visst hade, menade en riksdagsman, principen att hålla isär makarnas egendom syftat till att bevara egendomen inom släkten; problemet var dock att utvecklingen nu lett till att lagen snarast var skadlig och orsakade interna tvister.²⁸⁰ Makarnas gemensamhet framträdde på ett sätt som gjorde att gränsen mellan makar och släkt närmast suddades

²⁷⁷ Bd 1856-58:4, s. 342-343 (Eriksson), s. 344-345 (Svensson), s. 346-348 (Olofsson).

²⁷⁸ Scott 1998, s. 2-8.

²⁷⁹ Bd 1856-58:4, s. 347 (Olofsson).

²⁸⁰ Motion AK 1867:118, s. 24-25 (Hörnfeldt).

ut.²⁸¹ Motståndarna till utvidgad giftorätt utgick istället från kopplingen mellan släkt och jord. Äktenskapet var förvisso grundat på gemensamhet, men skulle inte ses som ett sätt att förvärva egendom. Kraven på utvidgad giftorätt framträdde i detta perspektiv som en risk att makans släktingar, i det fall äktenskapet slutade barnlöst, övertog hälften av jorden. Båda perspektiven möttes av kritik för att de inte tog hänsyn till hur könsberoende egendomsrelationerna var. Ett utökat gemensamt ägande innebar, menade kritikerna, i praktiken bara att all egendom skulle ställas helt under mannens förvaltning, utan krav på samtycke från hustrun. Om nu skyddet för kvinnans egendom var så dåligt, så borde det ju snarast ses som ett argument för att behålla reglerna om den enskilda egendomen, ”hvarigenom åtminstone förekommes, att den fastighet, som hustrun före äktenskapet egt och sedan ärft, gifves till spillo”.²⁸² Å andra sidan, menade anhängarna till utvidgad giftorätt, var den enskilda jorden inom äktenskapet oftast mannens. Hotet att jorden skulle övergå till ”personer i en annan släkt” var först och främst ett hot mot mäns jordinnehav; dessutom var grunden att lagen inte förmådde skydda kvinnors egendom lika väl. Trots att pengar som man fått som lösen för en arvslott hade egenskap av arvejord, förlorade det i äktenskapet sin karaktär av enskild egendom.²⁸³ Särskilt framhölls hur hustruns pengar kunde användas för att täcka skulder i mannens enskilda fastighet och kritiken knöts till Lagkommitténs resonemang; innebar inte just ett sådant agerande att egendom faktiskt överflyttades från en släkt till en annan?²⁸⁴ Att lagen var präglad av en ”egenlytta hos det manliga och lagstiftande könet, på det andras bekostnad” var inte konstigt, men knappast rättvist.²⁸⁵

Den gällande lagstiftningen för landsbygden förändrades inte under 1800-talet, däremot utsträcktes regeln om enskilt ägande inom äktenskapet 1898 även till städerna.²⁸⁶ En slutlig lösning på frågan om makarnas egendomsförhållanden kom först i och med 1921 års giftermålsbalk och gift kvinnas myndighet. Förespråkarna för det enskilda ägandet fick igenom ett krav på enskild förvaltning inom äktenskapet, men vid äktenskapets upplösning skulle full egendomsgemenskap råda och egendomen delas mellan makarna. Lagens tidi-

²⁸¹ LB 1856-58:13, s. 14-15 (Adlercreutz reservation).

²⁸² Se exempelvis LB 1872:34, s. 2.

²⁸³ FK 1873:1, s. 487-492 (Norström).

²⁸⁴ Bd 1856-58:4, s. 345-346 (Persson), s. 348-349 (Larsson), Bor 1856-58:2, s. 588-589 (Uppling), motion AK 1867:118, s. 24-25 (Hörmfeldt), FK 1873:1, s. 487-492 (Norström).

²⁸⁵ Bor 1856-58:2, s. 588-589 (Uppling).

²⁸⁶ Kritikerna pekade på hur det var idén om släktjorden som legat till grund för landsrättens regler och att det var obegripligt att överföra sådana ”antiquerade” principer även till städerna. Se AK 1884:4, s. 5 (Sparre).

gare princip att fast egendom i huvudsak skulle ägas enskilt underkändes. Den härledde sig, menade lagberedningen, ”från den tid, då släkten ansågs hava vidsträckt anspråk på sådan egendom” och att reglerna kvarstått och även utvidgats till att gälla i städerna måste ”betraktas som en anomali”.²⁸⁷ För fast egendom infördes dock en begränsning i den enskilda förvaltningen. Det blev inte längre tillåtet att försälja eller söka in-teckning på fast egendom utan samtycke från den andra maken.²⁸⁸ Även om makarna var för sig förvaltade över sin egendom, är det därför rimligt att tolka lagen som ett byte av huvudprincip för ägandet av ärvd jord, från särskiljande till samägande. Före 1920 krävdes särskilda arrangemang för att makarna skulle kunna skapa gemensam egendom, efter 1920 krävdes uttryckliga anvisningar för att egendomen skulle ses som enskild.²⁸⁹ Denna övergång – revolutionerande i sin enkelhet – bör ses som en del i att gränsen mellan släkt och makar suddades ut.

En detalj i giftermålsbalken ska dock belysas ytterligare. Fastighet, som tillhörde ena makans giftorättsgods och ”som det av särskild anledning kan vara av intresse för honom att behålla” var han eller hon vid äktenskapets upplösning berättigad att behålla ”även om egendomen i värde överstiger vad på hans lott belöper”.²⁹⁰ Denna rättighet att så att säga ”lösa sig till” en särskild fastighet var dessutom ärftlig till död makes bröstarvingar, under förutsättning att fastigheten förvärvats ”från släkting i rätt uppstigande led eller sådan släktings dödsbo”.²⁹¹ Vad var bakgrunden till en sådan bestämmelse? I det ursprungliga utredningsförslaget fanns denna rättighet med, men utan att den kunde ärvas.²⁹² När förslaget gick till lagrådet på remiss uppstod dock betänkligheter. Justitierådet von Seth, med huvudsakligt stöd av det övriga lagrådet, menade att det fanns stora betänkligheter mot att utestänga den dödes arvingar

såvitt angår egendom, som *antagit karaktären av släkteegendom* i den dödes släkt. Det är ju ofta förhållandet vid arvs-kiften på landet, att en av arvingarna får övertaga boets fastighet på synnerligen gynnsamma villkor, just för att den skall kunna bibehållas i släkten. Erinras må ock om det gängse bruket, att föräldrar, medan de leva, på synnerligen billiga villkor överlåta sin fastig-

²⁸⁷ Lagberedningen 1918, s. 166. Lagberedningen resonerade på ett liknande sätt ifråga om makes arvsrätt. Även då poängterades att lagen vilade på den stora betydelse släkt hade för, men att betydelsen minskats och att detta även borde inverka på den mer avlägsna släktens rätt till arv. Lagberedningen 1918, s. 465.

²⁸⁸ SFS 1920:405, kap 6, §4.

²⁸⁹ För att egendom skulle bli helt enskild krävdes äktenskapsförord eller att egendom tillfallit ena maken via gåva eller testamente, där det särskilt föreskrivits att egendomen skulle ägas enskilt.

²⁹⁰ SFS 1920:405, kap 13, §13. Se även Lagberedningen 1918, s. 392.

²⁹¹ SFS 1920:405, kap 13, §13.

²⁹² Lagberedningen 1918, s. 392.

het å ett av barnen för att *undvika den fara för att fastigheten skall gå ur släkten*, som alltid ligger i en tillämpning av gällande arvsdelningsregler. [...] Den mobilisering av bondejorden, som under senare tider ägt rum, erkännes ju allmänt som ett allvarligt socialt ont, och vidtagandet av åtgärder från lagstiftningens sida till stävjande av detta onda har ju tid efter annan ifrågasatts. En åtgärd i sådan riktning, som i någon mån kunde motverka den inverkan till mobiliseringens påskyndande, vilken nog är att förvänta av de nya gifträttsbestämmelserna, vore givetvis att medgiva arvingar till den döde den rätt, som innebäres i nämnda stadgande, *såvitt angår egendom, vilken kommit i den dödes händer från någon, till vilken han varit arvinge*.²⁹³

Kärnan i argumentationen var att den fastighet som en make hade ärvt odelad skulle kunna överföras till arvingar, utan att den andra maken fick någon del av jorden. Von Seth menade dessutom att en sådan åtgärd skulle förhindra att släktegendomar annars, på grund av äktenskapsförord, i allt större utsträckning skulle betraktas som enskild egendom och därigenom försätta den ingifta maken i en sämre egendomsrättslig position.²⁹⁴ Dessa synpunkter återgavs vid ärendets slutbehandling i statsrådet och argumentationen ansågs så ”tungt vägande i socialpolitiskt hänseende, i den mån de avse släktfastighets bibehållande åt bröstarvingar” att den slutliga lagtexten utformades med rätt för bröstarvingarna att ärva en sådan rättighet.²⁹⁵ Därmed blev *släktgården* slutligen också erkänd i lagen som ett särskilt objekt.

Sammanfattning

Föreställningen om ett band mellan släkt och jord var tydlig i börsrättsdebatten, men den försvann inte 1863. Den långa debatten om makars egendomsförhållande fördes delvis som en epilög till börsrätten. En slutsats är att jorden urbäddades under mycket lång tid, där en slutpunkt var 1921 års äktenskapsregler. Från ungefär samma tid märks istället en strävan att åter dra jorden undan marknadens verkningar. Förslagen om förvärvslagstiftning gick ut på att göra inskränkningar i hur jord fick överlätas och inte minst, vem som egentligen borde ha rätt att inneha jord. Efter 1940-talets reformer var jorden knappast en handelsvara. Om utvecklingen beskrivs som en inbäddning följde den tre, delvis sammanflätade mönster, som svarade mot tre samhällsnivåer: *staten, jordbrukarna och släkten*. Ur ett

²⁹³ Prop 1920:15, s. 104. Min kursivering.

²⁹⁴ Lagrådet påminde även om utvägen att med testamente förorda en annan tingens ordning. Se Prop 1920:15, s. 104.

²⁹⁵ Prop 1920:15, s. 162. Ytterligare ett argument för denna ändring i lagförslaget var att det minskade risken för att jorden splittrades.

nationellt perspektiv var det viktigt att säkra produktionen och den nationella försörjningen. Samhället behövde därför ta ett särskilt ansvar för hur jord hante- rades. Ett medel på vägen var att på statlig väg föreskriva ett jordägarideal: jorden borde ägas av bönder. Slutligen kopplades jordäggande samman med släktrelationer. Tanken om ett särskilt band mellan en gård och en släkt påverkade såväl arvs- och äktenskapslagstiftning som jordförvärvslagar, arrendebestämmelser och slutligen det statliga rationaliseringsarbetet.

Frågan är nu i vilken grad lagstiftningen svarade mot reella problem. Även om problembeskrivningarna var tydliga, var de empiriska beläggen diskutabla. När propositionen om den första jordförvärvslagen skulle läggas reserverade sig exempelvis både högerns och folkpartiets representanter i samlingsregeringen, inte på grund av principiella invändningar – de höll tvärtom med om betydelsen av att skydda bondeklassen – utan för att *de inte kunde se entydiga bevis på att böndernas jordinnehav var hotat*.²⁹⁶ I den bakomliggande utredningen från 1941 var också beläggen för hotet mot jordbrukarnas ägande knappa. Krisläget underbyggdes främst av utlåtanden från egnahemsnämnder, samt av en mycket summarisk genomgång av utsocknes jordförvärv i den lilla småländska socknen Södra Unnaryd.²⁹⁷ För att klarlägga och förklara utvecklingen är det därför nödvändigt att undersöka hur jord ägts och överförts i praktiken. I de följande kapitlen görs detta utifrån en analys av jordförhållanden inom tre områden i det som tidigare utgjorde Skaraborgs län. Om jordägandet i praktiken inte var släktbundet före jordförvärvslagen, ligger det nära till hands att förklara det sena 1900-talets släktkontinuitet som en effekt av lagstiftningen. Var däremot släktbundenheten betydande redan tidigare måste förklaringen sökas på ett annat plan.

²⁹⁶ Prop 1945:336, s. 67.

²⁹⁷ SOU 1941:24, s. 14-18, 42-59.

Kapitel 3

Arv eller marknad?

På valborgsmässoafton 1875 hölls fastighetsauktion på Petter Erikssons och Sara Svendsotters arvfallna gård, bestående av 3/16 mantal i hemmanet Våmb Lillegård. Gården hade vid arvskiftet tillfallit makarnas tre gemensamma barn, som alla var myndiga. Ingen av dem övertog dock föräldragården. Istället bjöds den ut på öppen och offentlig auktion, där den för ett pris långt över taxeringsvärdet ropades in av en bonde i grannsocknen.²⁹⁸

För Nils Wohlin var tillvägagångssätt som det i Våmb Lillegård exempel på hur arvingarnas känsla av samhörighet och band till föräldragården trängdes ut av ett kommersiellt tänkande, där jorden främst betraktades utifrån sitt ekonomiska värde.²⁹⁹ Senare forskning har visserligen vederlagt Wohlins föreställning om det traditionella samhället, men det har funnits en samsyn om hans tolkningsperspektiv; studier av 1800-talets egendomsförhållanden är i allt väsentligt studier av marknadens verkningar på jord.³⁰⁰ I kapitel två framgick dock att lagstiftningen under 1900-talets första hälft reglerade egendomsförhållandena på ett sätt som framhävde att jord borde överföras inom släkten. Frågan är nu hur jorden i praktiken hanterades. I detta och de två följande kapitlen undersöks jordens släktbundenhet med utgångspunkt i tre västgötska socknar. I kapitel fyra analyseras jordinnehavet och i vilken utsträckning jord övertagits från en släkting, och i kapitel fem undersöks vilka som ägde jorden. I detta kapitel undersöks jordtransaktionerna, alltså köp och arv av jord.

Avsikten med kapitlet är att kartlägga samtliga jordtransaktioner inom de tre undersökningsområdena. Om jord, som Wohlin och senare forskare framhåller, i allt större utsträckning blev en handelsvara borde rimligtvis allt färre transaktioner skett mellan besläktade personer, och i de fall jorden ändå överfördes mellan släktingar borde transaktionen inte skilt sig nämnvärt från kommersiella

²⁹⁸ Auktionen och de föregående arvskiftena återges i Kåkindes häradsrätts lagfartsprotokoll, den 8 juni 1880, §136, Göteborgs landsarkiv. I detta och följande kapitel ges hänvisning till ärenden i lagfartsprotokollen enligt följande: arkivförkortning, datum, paragraf, arkivmyndighet; i det aktuella fallet KH, 800608, §136, GLA. En förteckning över använda förkortningar finns i anslutning till källförteckningen.

²⁹⁹ Wohlin 1910, s. 1-2, 31-32.

³⁰⁰ Se exempelvis Winberg 1981, Zernell-Durhán 1990, Österberg 1991, Persson 1992, Rosén 1994 och Holmlund 2007.

försäljningar. Om det däremot vid sekelskiftet blev vanligare att jord överläts inom slakten borde andelen släkttransaktioner öka. För en analys av jordmarknaden framstår därmed två frågeställningar som centrala. För det första, hur stor andel av jordtransaktionerna gjordes mellan personer som var släkt med varandra? För det andra, vad skilde överföringar inom släkt från andra transaktioner? Problemet gäller med andra ord dels jordmarknadens *omfattning*, dels dess *karaktär*. Innan det är dags att gå in på resultatet finns det dock anledning att i korthet redogöra för undersökningsområde, källmaterial och metoder.

Tre socknar i Skaraborg

Den empiriska grunden i detta och de två följande kapitlen utgörs av en undersökning av egendomsförhållanden i tre socknar inom Skaraborgs län: Bäreberg, Ekby och Våmb. Områdena behandlas i det följande som ett. En studie av tre socknar istället för en innebär att det empiriska underlaget blir större och analyserna kan föras längre än vad som annars varit möjligt, men det gör också undersökningen mindre sårbar för lokala tillfälligheter. Att socknarna valts från samma region motiveras i första hand av arbetsekonomiska skäl. Hade områdena spridits ut över Sverige skulle dessutom sannolikt rumsliga förutsättningar hamnat i förgrunden och skillnader mellan områden behövt en mer framträdande plats i analysen. Valet av Skaraborgs län har två orsaker. För det första har en utgångspunkt varit att studera ett jordbruksområde. För det andra är det med utgångspunkt i studiens syfte rimligt att välja ett område som kan antas vara präglad av en kommersiell utveckling. Det ter sig exempelvis mindre fruktbart att välja områden i norra Sverige, eftersom flera studier visat att släktkontinuiteten i norrländska områden var omfattande även under 1800-talet.³⁰¹ När Wohlin diskuterade arvssedvänjors regionala skillnader fanns emellertid ett område som utmärkte sig med höga lösensummor mellan arvingar och många försäljningar, inte sällan på auktion, och det var västra Sverige.³⁰² Senare forskning har också pekat ut Skaraborg som ett kommersiellt jordbruksområde.³⁰³ Det ter sig därmed naturligt att som övergripande region utgå från Skaraborgs län, som under hela undersökningsperioden utgjorde ett av

³⁰¹ Fiebranz 2002, s. 343-352, Zernell-Durhán 1990, s. 19-21, Zetterberg 1954, s. 148-149, 401-403.

³⁰² Wohlin 1910, s. 49, 53-55.

³⁰³ Winberg 1981, s. 309. Carl-Johan Gadd har visat att spannmålsproduktionen ökade i Skaraborg mellan 1750 och 1860, med innebörden att många kunde producera spannmål för avsalu. Gadd 1997 [1985], s. 126-128. Se även Winberg 2000, s. 71-85, 131-138, 186-189.

Sveriges främsta jordbruksområden. Undersökningsområdet presenteras mer utförligt längre fram i kapitlet.

Karta 3.1. Utsnitt från karta över Skaraborgs län med socknarna Ekby, Våmb och Bäreberg markerade. (Karta ur Almqvist 1984).

Studiens inriktning på hur jordegendom hanterats på lokal nivå innebär att fokus läggs på hur människor har ägt, köpt, sålt eller ärvt jord och hur dessa handlingar kan förklaras. Den lokala studien ger kort sagt en möjlighet att på djupet analysera hur olika mönster hänger samman med varandra.³⁰⁴ Problemet är givetvis representativiteten. Det agrara Sverige var inte enhetligt, lika lite som Västsverige, Västergötland eller Skaraborgs län var det. Eftersom en omvittnat kommersiell region gjorts till utgångspunkt borde det dock vara mindre troligt att finna en hög släktkontinuitet. Visar sig jordförhållandena ändå i hög grad vara släktberoende kan det på goda grunder antas att ett motsvarande mönster även kan ha funnits i andra, mindre kommersialiserade regioner.

³⁰⁴ Nyström 2003, s. 23.

Material och metod

Undersökningens huvudsakliga källmaterial utgörs av lagfartsböcker, lagfartsprotokoll, kyrkoboksmaterial (främst husförhörslängder och församlingsböcker) samt mantals- och taxeringslängder. Grunden för analysen är registreringen av enskilda jordtransaktioner. Kravet att offentliggöra överlåtelser av jordegendom är gammalt, men tillvägagångssättet har förändrats över tid. I 1734 års lag föreskrevs att häradsrätterna skulle föra särskilda protokoll över lagfartsärenden. För att erhålla rättens bekräftelse på förvärvet skulle köparen begära uppbud vid tre på varandra följande ting, först därefter utfärdade rätten sin bekräftelse på förvärvet i form av ett *fastebrev* (lagfartsbevis). Den komplicerade proceduren innebar att det tog minst ett år från köpetillfället till dess köparen erhållit fasta på köpet. Den långa uppbudstiden hade bland annat sin bakgrund i bördsrätten; uppbudstiden var den tid som bördemännen hade möjlighet att väcka klander mot jordförvärvet.³⁰⁵ Skyldigheten att söka lagfart gällde köp, byten och gåvor, däremot fanns inget krav att lagfara arv.

Trots att lagfartsskyldighet var reglerad i lag tycks efterlevnaden inte alltid ha varit så god. Runt sekelskiftet 1800 skärptes därför lagstiftningen väsentligt. År 1798 stadgades att in-teckning endast skulle beviljas i jord som ägaren sökt uppbud på och från år 1800 kunde den som inte levde upp till uppbudsskyldigheten dömas till böter. En kunglig förklaring i maj 1805 förtydligade att den som uppbjöd jord även skulle styrka *säljarens* åtkomst till jorden.³⁰⁶ Lagfartsbenägenheten tycks därefter ha ökat.³⁰⁷ Särskilt kravet att förevisa tidigare ägares åtkomst ledde efterhand till allt säkrare uppgifter om ägoförhållanden. Förändringarna kan därför ses som uttryck för en strävan att klarlägga egendomsförhållandena och därmed i förlängningen, ett stärkande av äganderätten.³⁰⁸ I samtiden fanns dock fortsatt oro över äganderättens ställning. Så sent som 1860 konstaterade riksdagen att äganderätt till fast egendom ”icke vore af nu gällande lagstiftning fullt betryggad, helst Kongl. Förklaringen den 14 maj 1805 i det närmaste saknat betydelse”.³⁰⁹ Lösningen blev att särskilda lagfartsböcker infördes från 1875, i syfte att fungera som register till lagfartsprotokollen. Samtidigt förenklades lagfartsprocessen. Uppbudsförfarande

³⁰⁵ Klandertiden tycks också ha hållits. Winberg visar att krav som restes efter fastebrev utfärdats så gott som alltid avsågs. Winberg 1985, s. 105-108.

³⁰⁶ Lagberedningens förslag till jordabalk, del 2, 1908, s. 558-559.

³⁰⁷ Winberg 1981, s. 283-285.

³⁰⁸ Winberg 1981, s. 284.

³⁰⁹ Se Underdåniga förslag till förändrade stadganden för betryggande af ägande-, pant- och nyttjande-rätt till fastighet 1867, s. 9.

och fastebrev avskaffades till förmån för ett lagfartsbevis som kunde erhållas redan vid ärendets första behandling, vilket väsentligt kortade lagfartstiden. Lagfartshandlingen gjordes också enhetlig med kravet att även ärvd jord skulle lagfaras. Drygt femtio år senare var också lagfartsböckerna omoderna och under 1930-talet byttes de ut mot fastighetsböcker.³¹⁰

Lagfartsböckerna har utgjort grunden för denna undersökning. Böckerna fördes hemman för hemman och materialet innehåller uppgifter om *vem* som vunnit lagfart, *vilka* handlingar som förevisats, *vad* transaktionen gällt (mantalssatt jord, lägenheter, jordavsöndringar eller annat) och i förekommande fall *hur mycket* jord (räknat i mantal) transaktionen gällt, samt *när* lagfarten behandlats i lagfartsprotokollet. Nedan visas ett utsnitt som beskriver två transaktioner ur lagfartsboken för hemmanet Våmb Backgården. I den första har Per Johan Andersson köpt jord motsvarande $\frac{1}{4}$ mantal i hemmanet av änkan Catharina Eriksdotter, i den andra har han – bara åtta dagar senare – sålt jorden vidare till Anders Peterson. Lagfartsboken ger uppgifter om vilka köpehandlingar som förevisats och när de undertecknats, hur säljarens innehav har styrkts samt hänvisningar till när ärendet behandlats i lagfartsprotokollen.

Blad 98 ^{1/2 maj 1875, 1/2 maj 1875} <i>Våmb nr. 14 Backgården ett halft främligt förmodadt mantal V. Ålambö</i>			<i>Sackert, med Monolagen</i>		
1	Hemmantal eller annan beteckning å fastighet, hvare lagfart viks.	Sökandes namn; hans frögöshandling till beskaffenhet och utgiftsdag.	Fångemans namn; hans lagfarts ordningsnummer i detta upplag eller hans ätkomsthandling till beskaffenhet och utgiftsdag.	Dag då lagfart biffris såst; i protokollet.	Dag då lagfart beviljats; i protokollet.
1	$\frac{1}{4}$ mantal	<i>Per Johan Andersson Köpebrev den 2. maj 1875</i>	<i>Änkan Catharina Eriksdotter Köpebrev den 26. april 1875. "W. Ålambö"</i>	1875 den 6. Oktober 84	1875 den 16. Februari 1875
2	$\frac{1}{4}$ mantal $\frac{1}{4}$	<i>Anders Peterson Köpebrev den 10. maj 1875</i>	<i>Per Johan Andersson</i>	1875 den	16. Februari 1875

Bild 3.1. Utsnitt ur lagfartsboken för Våmb Backgården. (Inskrivningsdomaren i Kåkindssdomsaga, HLA.)

³¹⁰ Wernstedt 1976, s. 67-68. Det kan tilläggas att även in-teckningsväsendet förändrades 1875, genom införandet av särskilda in-teckningsböcker.

8. 189 ~~för inhällande af Lagfart i~~
 Wämls 1/4 utti fälts Wämls Backgården, led
 Backgårdens Anders Petersson i Wämls Undergården,
 1/4 utti gårdens Nämns Lars Andersson i Reta,
 Köpsum. 7800.
 Tax. v. 7000.
 Ch. 76.30. innehåll:
 Till Anders Petersson i Undergården
 med 0.25 Wämls försäljare sig undertecknad ge.
 Näm. 0.25
 Ch. ditte 0.25. nuom utti köpesbrep mitt egens utti
 spensels mantal i fältskänningens
 Backgården i Wämls socken af Wä.
 Näm. Larsen för en spenselskänningens
 köpesumma af 7800 kronor, som äro betalt och
 hämnat gittnas, och inflänta för

Bild 3.2. Utsnitt ur lagfartsprotokollet. (Kåkinds häradsrätt, GLA.)

Med hjälp av hänvisningarna kan ärendena följas upp i lagfartsprotokollen. Bilden ovan återger Anders Peterssons ansökan om lagfart för jorden i Backgården. I protokollet har den handling som använts för att söka lagfart, *fängeshandlingen*, skrivits av. Dessutom upptar protokollet uppgifter om säljarens åtkomsthandlingar till den aktuella jorden samt eventuella övriga uppgifter.³¹¹ Från 1870-talet anges oftast det aktuella taxeringsvärdet i marginalen. I exemplet ovan var köpesumman 7800 kronor, vilket var strax över gällande taxeringsvärde.

Tillvägagångssättet i undersökningen har varit följande. Inledningsvis har lagfartsböckerna för de tre socknarna inventerats och samtliga registrerade transaktioner har noterats. Med hjälp av lagfartsbokens hänvisningar har det

³¹¹ De övriga uppgifterna kan exempelvis röra olika typer av intyg till stöd för vissa sakuppgifter. Efter det att den nya giftermålsbalken antagits 1920 antecknades dessutom regelmässigt huruvida säljaren var gift eller inte. Om denna förändring, se SFS 1920:426.

därefter varit möjligt att finna berörda ansökningar i lagfartsprotokollen och därifrån excerpera de väsentliga uppgifterna.

Eftersom lagfartsböckerna började föras först 1875 saknar lagfartsprotokollen register under studiens första trettio år. Det har därför varit nödvändigt att genomsöka protokollen årsvis mellan 1845 och 1875. Eftersom lagfartsböckerna utvecklades i början av 1930-talet har lagfartsprotokollen även fått sökas igenom årsvis de sista åren fram till 1945.³¹²

Lagfartsprotokoll är en vedertagen källa för att undersöka jordägo-förhållanden, men det innebär inte att det är ett oproblematiskt material. Med hänsyn till undersökningens syften finns det anledning att diskutera tre material- och metodproblem: *fullständighet*, *datering* och *vad en transaktion egentligen var*.

En grundförutsättning för att kunna använda lagfartsprotokollens uppgifter är givetvis att materialet är fullständigt och återger samtliga transaktioner. Om en eller flera på varandra följande transaktioner inte lagfors är det i princip omöjligt att med säkerhet klarlägga ägoförhållanden. Tidigare studier har visat att lagfartsbenägenheten kunde variera, åtminstone före det att lagstiftningen skärptes i början av 1800-talet.³¹³ Kravet att redovisa även säljarens åtkomst till jorden medförde dock successivt en garanti för att samtliga led i ägoförhållandena verkligen redovisades i lagfartsprotokollen. I de tre västgötasocknarna var benägenheten att lagfara jordtransaktioner god. Häradsrätterna kontrollerade rutinmässigt säljarens åtkomst till jorden och krävde i tveksamma fall in ytterligare underlag för att verifiera äganderätten. När jord såldes har det därför varit möjligt att med hjälp av lagfartsprotokollen erhålla de relevanta uppgifterna. Ett större problem är att ärvd jord sällan lagfors före 1875.³¹⁴ För att undersöka arv före detta år har det varit nödvändigt att kartlägga dem ”baklänges”, med hjälp av de uppgifter som redovisats i lagfartsprotokollen. Detta har varit möjligt, eftersom kravet att redovisa säljarens åtkomst i praktiken tycks ha uppfattats som ett krav att redovisa en ”ursprunglig fasta”. Särskilt under 1870- och 1880-talen förekom flera fall där innehavare av enheter

³¹² Undersökningen omfattar perioden från och med 1845 till och med 1944. För att få med transaktioner som genomfördes 1944 men lagfors först senare har jag även genomsökt lagfartsprotokollen för 1945. Jag har dock valt bort fastighetsböckerna som källa; det visade sig mer arbetsekonomiskt att undersöka lagfartsprotokollen årsvis mellan 1932 och 1944 istället för att använda fastighetsböckerna.

³¹³ Winberg menar att mantalslängderna är ett lämpligare material för att studera aktuella ägaruppgifter. Bland annat på grund av att arvskiften inte lagfors var det i Winbergs studie ibland omöjligt att rekonstruera ägandelängder med lagfartsprotokollens uppgifter. Winberg 1981, s. 284-286. I Holmlunds studie av Estuna var dock lagfartsbenägenheten stor och även arvskiften lagfors. Holmlund 2007, s. 118-119.

³¹⁴ Före 1875 förekom bara sju fall där arvskiften användes för att söka lagfart.

som ärvts i flera led, tvingades redovisa flera på varandra följande bouppteckningar och arvskiften för att styrka äganderätten tillbaka till ett tidigare fastebrev, som i vissa fall utfärdats flera decennier tidigare.³¹⁵ Noggrannheten i rättens granskning innebär att även arvskiften upprättade före 1875 så småningom redovisades i lagfartsprotokollen och utifrån de uppgifterna har det varit möjligt att i detalj rekonstruera även de arv som inte lagfors. I en handfull fall med oklara uppgifter har mantalslängder och kyrkoboksmaterial använts som kompletterande källa.³¹⁶ Med hjälp av lagfartsprotokollens uppgifter har det därmed varit möjligt att för *samtliga* mantalssatta enheter upprätta ägandelängder för de 100 år som undersökningen omfattar. Materialets fullständighet kan därmed betecknas som tillfredsställande.

Ett andra problem med lagfartsprotokollens uppgifter är datering av transaktioner. Även om benägenheten att söka lagfart var god, var det inte ovanligt att det skilde flera år mellan transaktion och lagfartsansökan. Det förekom exempelvis att två på varandra följande transaktioner lagfors vid samma tillfälle.³¹⁷ Vid dateringen har jag utgått från att transaktionen inträffade i och med upprättandet av fångeshandlingen (exempelvis ett köpebrev eller ett arvskifte), *inte* när förvärvaren sökte lagfart. Tillvägagångssättet är inte självklart. Vid exempelvis försäljningar användes ofta två handlingar, ett inledande köpekontrakt, som statuerade villkoren för köpet, och ett efterföljande köpebrev, som fastslog att villkoren uppfyllts. Det var vanligen enbart köpebrevet som användes vid lagfartsansökan, men i rättslig praxis ansågs äganderätten överföras med köpekontraktet.³¹⁸ På liknande sätt kan invändas att arvskiften inte sällan upprättades flera år efter dödsfallet.³¹⁹ En alternativ dateringsmetod vore möjligen att söka igenom mantalslängderna för varje undersökningsår, men ett sådant angreppssätt är dels tidskrävande, dels var mantalslängdernas primära uppgift inte att förteckna aktuella uppgifter om ägoförhållanden.³²⁰ Tidsskill-

³¹⁵ Praktiken överensstämmer i huvudsak med vad Winberg fann i Gudhems härad i början av 1800-talet, se Winberg 1981, s. 283.

³¹⁶ På en fastighet i Bäreberg Skattegården förekom lagfartsansökningar enbart en gång under hela undersökningsperioden, då dessutom föranledda av arvskiften. Trots att de tidigare innehavarna avled i början av 1910-talet gjordes inga ytterligare lagfartsregistreringar före 1945. Se ÄVH, 900617, §§11-23, GLA.

³¹⁷ Eftersläpningen i registreringen innebär att lagfartsprotokollen inte alltid innehöll aktuella uppgifter. Det finns dock anledning att påpeka att de sena registreringarna aldrig tycks ha lett till några bötesförelägganden. Jfr Winberg 1981, s. 284 (not 2). Se även Lagberedningens förslag till ny jordabalk, del 2, 1908, s. 562.

³¹⁸ Wernstedt 1976, s. 47.

³¹⁹ Se exempelvis HH, 910415, §49, GLA (55 år mellan bouppteckning och arvskifte).

³²⁰ Däremot kan det ha visst intresse att notera att kopplingen mellan mantalslängderna och jordägoförhållandena faktiskt gjordes i samtiden. I de fall det inte gick att uppåda skriftliga bevis om åtkomst till jord var det från 1882 möjligt att vinna äganderätt på grund av en långvarig besittning på en vilande lagfartsansökan. Genom att registrera ansökan påbörjade en tioårig hävdetid, under vilken tid information om

naden mellan transaktion och lagfartsansökan ska inte heller överdrivas; i de allra flesta fall gjordes ansökan inom något år och tidsavståndet saknar därmed i praktiken betydelse. Jag har därför konsekvent använt fångeshandlingens uppgifter vid datering.

Ett tredje problem kan något grovt sägas vara frågan vad som utgjorde en transaktion. Detta är inget problem när det gäller köp, men desto större ifråga om arv. Det var inte ovanligt att arv lagfors av de enskilda arvingarna var för sig, ibland med flera decenniers mellanrum. Totalt kunde antalet lagfarter bli avsevärt, även i de fall det bara rörde sig om ett enda arvsifte.³²¹ Att räkna de enskilda lagfartsansökningarna som särskilda transaktioner skulle därmed ge en felaktig bild av det egentliga förhållandet och leda till att antalet arvsöverlåtelser systematiskt mångfaldigades. Istället har jag valt att konsekvent betrakta en enskild fångeshandling, exempelvis ett arvsifte, som *en* transaktion, oavsett hur många förvärvarna var och på vilka sätt lagfart söktes. Tillvägagångssättet innebär därmed att antalet arvsöverlåtelser i undersökningen minimeras.

På vilka sätt bytte jord ägare?

I de tre socknarna genomfördes totalt drygt 2300 transaktioner under de hundra åren, det vill säga något mer än tjugo per år. Alla transaktioner gällde dock inte mantalssatt jord. I tabell 3.1 nedan har transaktionerna delats upp efter vad transaktionen avsett.

Drygt två tredjedelar av alla transaktioner i de tre socknarna rörde mantalssatt jord. De övriga transaktionerna gällde i första hand jordlägenheter. Som framgår av diagram 3.1 nedan, varierade omsättningen över tid. Antalet transaktioner per decennium fördubblades från studiens början i mitten av 1800-talet fram till 1900-talets första decennier. Ökningen av jordtransaktionerna hejdades dock redan i slutet av 1800-talet. Med undantag för tioårsperioden 1915-24, då antalet transaktioner var ovanligt många, var trenden under 1900-talets första hälft snarast att jordtransaktionerna blev färre. Allra minst var omsättningen med mantalssatt jord under det sista decenniet,

lagfartsansökan bland annat skulle kungöras i närliggande kyrkor och i allmänna tidningar. Efter de tio åren kontrollerades att besittningen enligt mantalslängderna varit oklandrad, varpå lagfart kunde beviljas. Se SFS 1881:17. Lagutrymmet utnyttjades vid några tillfällen, se exempelvis HH, 981003, §12, GLA, och IVD, 360401, §234, HLA. I några fall användes även mantalslängderna för att visa att man redan vid lagfartsansökan under en längre tid varit i besittning av jorden, vilket jämte muntliga intyg ansågs tillräckligt för att bevilja lagfart, se KH, 801129, §§78-85, GLA.

³²¹ Arvskiftena efter Johanna och Lars Johan Jonsson, som tillsammans hade tio barn, innebar exempelvis tjugo olika lagfartsansökningar, trots att det enbart rörde sig om två arvskiten. VNH, 19301021, §§138-158, GLA.

1935-44. Antalet transaktioner med lägenheter och andra icke-mantalsatta enheter var relativt obetydligt före sekelskiftet, men ökade under 1900-talets första hälft. För åren 1900-1945 var de i det närmaste lika många som antalet transaktioner med mantalsatt jord.³²²

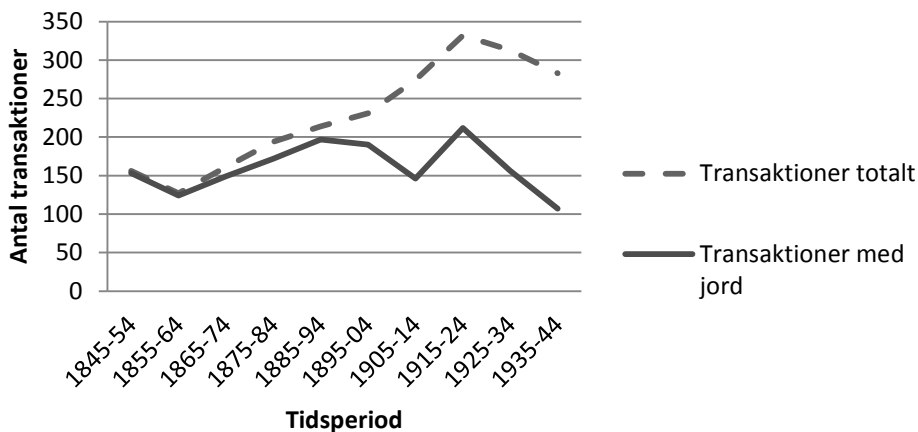
Tabell 3.1. Transaktioner med jord, lägenheter och övriga egendomsärenden. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1845-1944.

	Mantalsatt jord	Jordlägenheter	Avstyckningar m.m.	Totalt
Antal	1636	594	93	2323

Källor: Lagfartsböcker: *Bäreberg*: Inskrivningsdomaren i Åse, Viste, Barne och Laske samt Vara domsaga; *Ekby*: Inskrivningsdomaren i Vadsbo domsaga; *Våmb*: Inskrivningsdomaren i Kåkinds domsaga, samtliga HLA.

Lagfartsprotokoll: *Bäreberg*: Åse och Viste häradsrätt (1845-1896), GLA; Åse, Viste, Barne och Laske häradsrätt (1897-1938), GLA; Inskrivningsdomaren i Åse, Viste, Barne och Laske samt Vara domsaga (1939-1945), HLA; *Ekby*: Hasslerörs häradsrätt (1845-1923), GLA; Vadsbo norra häradsrätt (1924-1932), GLA; Inskrivningsdomaren i Vadsbo domsaga (1933-1945), HLA; *Våmb*: Kåkinds häradsrätt (1845-1932), GLA; Inskrivningsdomaren i Kåkinds domsaga (1933-1937), HLA samt Inskrivningsdomaren i Skövde domsaga (1938-1945), HLA.

Diagram 3.1. Totalt antal transaktioner samt transaktioner med jord. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1845-1944.

Källor: se tabell 3.1.

³²² Före sekelskiftet förekom bara knappt 50 transaktioner med lägenheter i de tre socknarna.

De flesta transaktioner med lägenheter rörde mycket små arealer, som knappast kan ha räckt till för att dess ägare skulle kunna försörja sig på jordbruk. En stickprovskontroll av de självdeklarationer som från 1920-talet samlades in i samband med jordbruksräkningarna stödjer en sådan slutsats; enbart i något enstaka fall kan jordlägenheter klassas som verkliga jordbruk. Eftersom de flesta lägenheter således knappast kan betraktas som jordbruksenheter berörs inte transaktionerna med lägenheter och andra icke-mantalssatta objekt vidare i undersökningen.³²³ De följande analyserna omfattar därför enbart de drygt 1600 transaktioner som gällde mantalssatt jord. Hur genomfördes dessa? I tabell 3.2 har en uppdelning av samtliga jordtransaktioner gjorts i tjugooårsintervall, med utgångspunkt i fångeshandlingarna.

Tabell 3.2. Jordtransaktioner fördelade på olika transaktionsformer. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1845-1944.

Tidsperiod	1845-1864	1865-1884	1885-1904	1905-1924	1925-1944	1845-1944
Köp	227	259	246	250	140	1122
Arv	38	51	116	95	111	411
Gåva	19	16	24	15	10	84
Byte	5	5	2	0	0	12
Övriga	0	4	0	0	3	7
Totalt	289	335	388	360	264	1636

Källor: se tabell 3.1.

Ett tydligt resultat i tabell 3.2 är hur dominerande *köp* var. Det fanns uppenbarligen en betydande jordmarknad i undersökningsområdet under hela perioden. Mer än två tredjedelar av transaktionerna var försäljningar. Det kommersiella mönstret understryks ytterligare av att auktionerna, som i tabellen räknats till köpen, var många. Fram till sekelskiftet 1900 var mer än var tionde transaktion en auktion. Den stora skillnaden mellan försäljningar och auktioner var att i de senare finns bevis för att budgivningen skett helt öppet. Auktionsprotokoll innehåller så gott som alltid uppgifter om att auktionen lysts ut via ortens kyrkor och, senare under perioden, även via ortens tidningar. Fram till

³²³ Gränsdragningen är i första hand praktisk. Jordbruksräkningarna visar att det fanns jordlägenheter med större åkerareal än de minst bärkraftiga mantalssatta enheterna, men svårigheterna att i enskilda fall bedöma lägenheternas karaktär är för stora för att dessa ska kunna undersökas ordentligt. Uppgifter om åkerareal har hämtats från primärmaterialet till 1944 års Jordbruksräkning, SCB:s arkiv, RA.

1925 var också stabiliteten i antalet försäljningar iögonfallande och låg genomgående på en nivå runt 250 transaktioner per tjuugoårsperiod. Under studiens tjuugo sista år minskade dock köpen.

Arv var den näst vanligaste transaktionsformen under samtliga tjuugoårsintervall. Skillnaden mellan köp och arv var dock markant i början av undersökningsperioden, och det var bara under de sista tjuugo åren som arv numerärt var i närheten av köp.³²⁴ Vid sidan av egentliga arv förekom *gåvor*, antingen i form av gåvobrev (i livstiden) eller testamenten (realiserade efter jordinnehavarens död). Gåvor i livstiden var relativt vanliga under 1800-talet, men blev färre med tiden. För testamenten gällde motsatsen.³²⁵ Det som kännetecknade gåvor var att de inte innebar någon ekonomisk kompensation till den som avhände sig sin egendom. Däremot förbands vissa gåvor med andra villkor, till exempel kunde givaren skriva in vissa undantagsförmåner i gåvobrevet.³²⁶

Att jord överfördes på andra sätt än genom köp, arv eller gåvor var ovanligt. *Byten* av jord förekom i några enstaka fall under 1800-talet, men upphörde därefter.³²⁷ De sju övriga transaktioner som redovisas i tabell 3.2 utgör en brokig samling, som inkluderar lagfarna skatteköp och bodelningar.

Sammantaget tycks det utifrån tabell 3.2 finnas skäl att instämma i Wohlins farhågor om samhällets kommersialisering. Jordmarknaden i de tre socknarna var omfattande redan i mitten av 1800-talet och en klar majoritet av alla transaktioner genomfördes i köpeavtalets form. Dessutom var auktioner vanliga. Över tid förändrades dock det kommersiella mönstret. Under de första tjuugoårsintervallen stod köp för nära 80 procent av samtliga transaktioner, men därefter minskade andelen successivt till bara drygt 50 procent under den sista tjuugoårsperioden. För att kunna svara på vad som låg bakom denna förändring måste köpen granskas närmare.

Köp inom och utom släkt

Köpen var många, men de såg väldigt olika ut och inkluderade även transaktioner mellan personer som var släkt med varandra. Slätköp kunde, som Wohlin befarade, i princip se ut som vilka andra försäljningar som helst,

³²⁴ Under det första tjuugoårsintervallet var enbart auktionerna fler än arven.

³²⁵ Av gåvorna (46 stycken) förekom 38 under studiens första femtio år. Av testamentena (38 stycken) härrörde 26 från studiens sista femtio år.

³²⁶ Totalt förekom sådana villkor i åtta av gåvotransaktionerna.

³²⁷ Däremot förefaller byten ha varit betydligt vanligare under 1500- och 1600-talen. Se Sjöberg 2001, s. 104-106 och Bjarne Larsson 2010, s. 126-155.

men de kunde också ha en helt annan form, som nedanstående exempel illustrerar.

I februari 1877 sålde makarna Anders Andersson och Anna Nilsson sin gård om en sextondels mantal i hemmanet Gammalsbo i Bäreberg. Köpebrevet utställdes på "vår måg Anders Johansson och hans hustru vår dotter Kajsa Andersdotter". Enligt kontraktet skulle halva fastigheten avräknas som Kajsas arvslott, och köpeavtalet föreskrev vidare att köparna hade att uppfylla ett särskilt avtal om undantagsförmåner till säljarna, samt även ett äldre undantagskontrakt.³²⁸

En försäljning som den ovanstående har betydligt mer gemensamt med ett arv än med kommersiella jordförsäljningar. En del av transaktionen kan snarast ses som ett förtida arv. För att komma vidare i analysen måste relationen mellan köpare och säljare klarläggas. I likhet med exemplet ovan framgår släktskapsförhållanden i många fall av köpebrevet. I sin analys av jordhandeln i 1700-talets Skaraborg påpekar Lars Herlitz att det var naturligt att en eventuell släktskapsrelation skrevs ut i köpehandlingen, även om det inte var nödvändigt.³²⁹ Problemet är att det finns gott om försäljningar där ingen släktskapsrelation omnämndes, samtidigt som det är uppenbart att en sådan förelåg. I en del fall framgår släktkopplingen indirekt, exempelvis på grund av hänvisningar till ett föregående arvsifte. Ett särskilt problem är att flera köpebrev var utformade som ett avtal mellan män, vars förhållande till varandra grundades på den enes eller bådars äktenskap – exempelvis en far och en måg eller två svågrar – utan att äktenskapsrelationen omnämndes i köpeavtalet.³³⁰ Det är först en kontroll i husförhörslängder eller församlingsböcker som avslöjar förhållandet. För att klarlägga eventuella släktskapsrelationer har därför en mycket tidskrävande kontroll av släktskap varit nödvändig. Omfattningen av arbetet har gjort det omöjligt att genomföra mer avancerade kartläggningar; gränsen för släktskap har måst sättas till föräldrar, föräldrars syskon, barn, barnbarn, fosterbarn, syskon och syskonbarn, samt makar.³³¹ Antalet funna släktskapsrelationer ska därför uppfattas som minimala.³³² Det är i själva verket

³²⁸ ÄVH, 791112, §8, GLA

³²⁹ Herlitz 1974, s. 294.

³³⁰ Se exempelvis HH, 110410, §61, GLA.

³³¹ Släktdefinitionen överensstämmer därmed i huvudsak med den Holmlund tidigare använt. Se Holmlund 2007, s. 41 (not 50). Överlåtelse mellan makar rör sig i alla fall utom ett överlåtelse genom testamente eller (efter 1921) arvsifte. I kapitel fem undersöks egendomsförhållanden mellan makar vidare.

³³² Detta understryks också av att det inte alltid gått att undersöka alla möjliga släktrationer, då källmaterial saknats eller personer inte kunnat följas i kyrkobokföringen.

svårt att sätta en gräns för vad som *uppfattades* som en släkttransaktion. I de fall släktskap mellan köpare och säljare specificerades i fångeshandlingen har dock aldrig en mer avlägsen släktrelation än de uppräknade angetts, vilket gör troligt att det är inom denna grupp som släktskap normalt har räknats. Avgränsningen kan ytterligare motiveras av att det i huvudsak är denna släktdefinition som använts i lagstiftningen, från definitionen av bördemannagruppen fram till jordförvärvslagens undantagsbestämmelser.³³³ En analys av relationen mellan säljare och köpare för de drygt 1100 försäljningarna ger då följande resultat.

Tabell 3.3. Köp inom släkt i förhållande till totala antalet köp. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1845-1944.

Tidsperiod	1845-54	1855-64	1865-74	1875-84	1885-94	1895-04	1905-14	1915-24	1925-34	1935-44	Totalt
Totalt antal köp	129	98	130	129	130	116	90	160	81	59	1122
Köp inom släkt	40	22	44	51	61	50	39	46	36	18	407
Andel köp inom släkt	31	22	34	40	47	43	43	29	44	31	36

Källor: lagfartsmaterial enligt källförteckning till tabell 3.1 samt därutöver:

Husförhörlängder och församlingsböcker: Bäreberg kyrkoarkiv, Ekby kyrkoarkiv, Våmb kyrkoarkiv samt i förekommande fall även husförhörlängder och församlingsböcker för församlingar inom Skaraborgs och Älvsborgs län, samt Sveriges Dödbok 1947-2003. GLA.

Av tabellen framgår att en betydande del av köpen gjordes mellan släktingar. Totalt ägde mer än var tredje försäljning rum mellan personer som stod i ett släktskapsförhållande till varandra. Andelen varierade dock mellan decennierna, från 22 procent under perioden 1855-64 till hela 47 procent tre decennier senare. Överlag ökade andelen släktköp fram till decennierna runt sekelskiftet 1900. Under de tre sista decennierna gör sig emellertid mer motstridiga tendenser gällande. Mellan 1915 och 1924 var försäljningarna ovanligt många och av tabellen framgår att det även var en period då andelen släktköp avvek från den nivå om drygt 40 procent som gällt under de föregående decennierna. Förändringen var dock tillfällig och under decenniet 1925-34 steg släktköpen till 44 procent, den näst högsta nivån under hela undersökningsperioden. Under det sista decenniet, då försäljningarna var ovanligt få, minskade andelen åter.

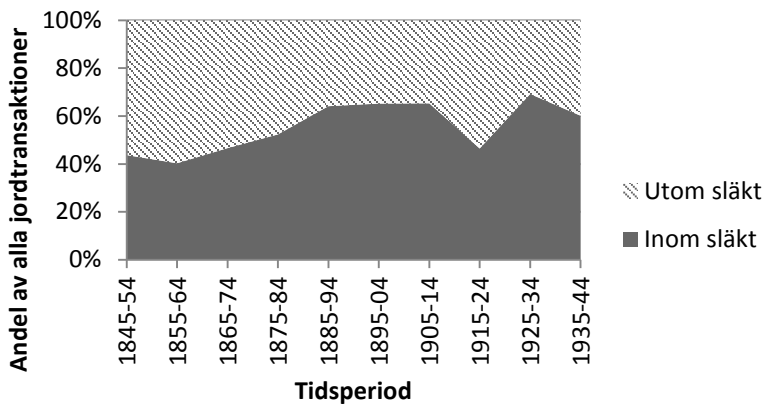
Bakom den omfattande jordmarknaden dolde sig med andra ord ett stort antal köp mellan besläktade personer. Hur var det då med andra transaktioner,

³³³ Se diskussionen i kapitel 2.

som gåvor och byten? I samtliga 84 gåvotransaktioner fanns en släktbaserad relation mellan givaren och mottagaren. Gåvor i livstiden rörde i samtliga fall transaktioner till barn eller fosterbarn. Testamenten användes också för att överlåta egendom till släktingar, dock aldrig till barn. Det är i och för sig inte konstigt, eftersom barn var bröstarvingar och därför prioriterade i arvsrätten. När testamenten användes var det istället ett sätt att påverka arvsordningen i en *annan* riktning än arvsrätten.³³⁴ Byten av jord var på ett liknande sätt ofta släkterelaterade och bestod, med få undantag, av transaktioner mellan syskon. Det tycks därmed som att byten i huvudsak syftat till att korrigera arv och omarrondera arvslotter till mer lämpliga brukningsenheter.

Såväl försäljningar som gåvor och byten genomfördes alltså i stor utsträckning mellan besläktade personer. Läggs dessa samman finns det därmed anledning att ompröva bilden av jordmarknaden i de tre socknarna. I diagram 3.2 nedan har släktköp, gåvor och byten mellan släktingar lagts samman med arv till en kategori: ”inom släkt”. Köp och byten mellan obesläktade personer har i sin tur sammanförts under rubriken ”utom släkt”.

Diagram 3.2. Jordtransaktioner inom och utom släkt. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1845-1944.

Källor: se tabell 3.3.

³³⁴ Det vanligaste sättet att använda testamenten var att makar gjorde inbördes testamenten, och en vanlig orsak tycks ha varit att de inte hade några gemensamma barn. Testamentet innebar därför att makarna försäkrade sig om att den efterlevande maken skulle kunna sitta i orubbat bo. Ungefär två tredjedelar av testamentena var mellan makar, den andra tredjedelen rörde överlåtelser till andra släktingar, i första hand syskon och syskonbarn.

I mitten av 1800-talet låg den totala andelen transaktioner mellan släktingar runt 40 procent, vilket är i paritet med vad Rosén fann i Kumla vid ungefär samma tidpunkt.³³⁵ Men släkttransaktionerna var inte på väg att trängas tillbaka av kommersiella försäljningar mellan obesläktade. Tvärtom tyder resultatet på att *andelen släkttransaktioner ökade under i princip hela undersökningsperioden*. Det fanns dock två avvikande perioder. Brottet 1915-24 framträder fortsatt och det är uppenbart att denna period innebar många försäljningar mellan personer som inte var släkt med varandra. Det var dock inte ett långsiktigt trendbrott, för redan det efterföljande decenniet nådde andelen släkttransaktioner en toppnivå om drygt 70 procent. Den allra sista delperioden finns återigen en viss ökning av försäljningar utom släkt, som bröt mot den allmänna utvecklingen. Perioden utmärktes dock av det utan jämförelse lägsta antalet transaktioner under hela undersökningsperioden, vilket gör det något mer vanskligt att dra några större slutsatser. Detsamma kan inte sägas om perioden 1915-24, då antalet försäljningar istället var ovanligt många. Hur denna delperiod kan förklaras återkommer jag till i slutet av kapitlet.

Om släkttransaktioner blev vanligare, finns det anledning att fråga sig vad som egentligen skilde sådana transaktioner från försäljningar mellan obesläktade. När Wohlin argumenterade för att överlåtelse inom släkten i allt högre grad liknade kommersiella försäljningar pekade han på tre parallella förändringar: släktpriserna närmade sig det fulla marknadsvärdet, den gamla seden att föräldrar tillförsäkrade sig ett undantagskontrakt var på väg att försvinna, och i allt fler fall slutade arvskiftet med att gården bjöds ut på auktion.³³⁶ Med utgångspunkt i dessa tre aspekter undersöks i det följande i vilket avseende det verkligen fanns skillnader mellan transaktioner inom och utom släkt. Det finns då anledning att börja med den mest utpräglade marknadssituationen, när jord bjöds ut till allmän och öppen auktion.

Auktioner – jordmarknad med släktförtecken?

Vid auktioner ställdes potentiella spekulanter mot varandra i en öppen budgivning där endast nivån på slutbudet fällde avgörande. Wohlin såg i bondgårdarnas utbudande på offentlig auktion ett nytt, hotfullt inslag på den svenska landsbygden, innebärandes ”de gammalsvenska arvejordsskådningarnas och

³³⁵ Rosén 1994, s. 172-176.

³³⁶ Wohlin 1910, s. 31-55.

familjesynpunkternas fullständiga upplösning”.³³⁷ Att döma av lagfartsmaterialet var auktioner dock relativt vanliga; totalt förekom 117 transaktioner där jord sålts på auktion. Tidsmässigt genomfördes de dock främst *före* sekelskiftet; av det totala antalet auktioner ägde hälften rum före 1880 och mer än fyra femtedelar före sekelskiftet 1900. I tabell 3.4 har auktionerna delats upp i exekutiva och frivilliga auktioner.

Tabell 3.4. Jordauktioners omfattning, bakgrund och resultat. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1845-1944.

	Totalt antal auktioner	Varav exekutiva	Totalt antal frivilliga auktioner	Frivilliga auktioner där		
				Förmyndare inblandad	Arvskifte föregått	Släkting köpt på auktionen
Antal	117	21	96	69	74	36

Källor: se tabell 3.3.

De exekutiva auktionerna innebar att försäljningen inte var frivillig.³³⁸ Visserligen saknas det inte exempel på att jorden även vid de exekutiva auktionerna stannade inom släkten, men auktionen var ändå föranledd av ett utomstående ekonomiskt tvång på grund av en inträffad konkurs. Räknas de exekutiva auktionerna bort återstår totalt 96 frivilliga auktioner. Som framgår av tabellen var bakgrunden till dessa oftast en uppdelning av jord i ett arvskifte och en nyckelperson vid dessa auktioner var förmyndarna. Vid några tillfällen agerade förmyndarna för jordägare som blivit omyndigförklarade, men det vanligaste var att de handlade för omyndiga arvingar som vid ett arvskifte tilldelats arvslotter i föräldrarnas jordegendom. Det är mot denna bakgrund som det relativt stora antalet auktioner ska förstås. De var inte i första hand ett utslag av en stark kommersialisering utan snarare ett lokalt förankrat sätt att hantera omyndiga barns arvslotter. Ofta föreskrev häradsrätten att försäljningen av

³³⁷ Wohlin 1910, s. 54. Märkligt nog har auktioner bara i begränsad omfattning behandlats i forskningen om 1800-talets egendomsförhållanden. Se dock Rosén 1994, s. 157-171. I Holmlunds studie av Estuna framgår också vid flera tillfällen hur jord sålts på auktion. Se Holmlund 2007, s. 87, 94, 184. En anledning till att auktionerna bara flyktigt berörts av tidigare forskning är att de inte är helt enkla att särskilja från vanliga försäljningar. Även då jorden såldes på auktion var det köpebrevet som utgjorde den egentliga fångeshandlingen och det är först i sammanhanget eller av övriga bilagda handlingar som det framgår att jorden sålts på auktion.

³³⁸ De exekutiva auktionerna var relativt avgränsade i tid. Sex inträffade under slutet av 1880-talskrisen (hårom se Morell 2001, s. 96-99), med auktioner hållna 1887-1890, och sju härrör från perioden 1921-1925.

myndlingars egendom skulle ske på offentlig auktion.³³⁹ Generellt framträder ett mönster där förmyndarna tycks ha haft relativt långtgående möjligheter att agera på olika sätt med sina myndlingars jord. De kunde komma överens med en änkling om att han skulle köpa tillbaka barnens modersarv, men de kunde också sälja myndlingens egendom till en annan släkting.³⁴⁰

Vid första anblick förefaller auktioner ha varit ett hot mot jordens behållande inom släkt; när ett oväntat dödsfall ledde till att omyndiga arvingar blev jordägare var uppenbarligen risken stor att förmyndaren bjöd ut den ärvda jorden till försäljning på öppna marknaden. Mer än var tredje auktion slutade dock med att jorden ropades in av en släkting. Att många auktioner slutade med att jorden stannade i släkten bör ses mot bakgrund av de föregående arvskiftena. Det rörde sig ofta om ideella arvslotter som bjöds ut till försäljning, inte hela fastigheter, och det är i ett sådant perspektiv knappast förvånande att övriga delägare själva ropade in jorden. Det fanns ett tydligt mönster bland auktionerna att det i första hand var kvinnors arvslotter som bjöds ut; ett nästan lika märkbart mönster var att det var fäder och bröder som lade högsta budet och vann auktionen. Auktionerna bidrog därmed till att jord överfördes från kvinnor till män, men å andra sidan bör just det faktum att jorden såldes på auktion ha garanterat en marknadsmässig ersättning. Emellanåt tycks förmyndare också ha inväntat vissa förutsättningar innan auktionen genomfördes. När Anders Fors avled 1828 var hans två barn Andreas och Johanna bara några år gamla. Arvskiftet genomfördes först åtta år senare och jorden – 3/8 mantal i Olof Töresgården i Bäreberg – delades då enligt lag. Johannas förmyndare sökte och fick några år senare häradsrättens tillstånd att sälja hennes egendom, med villkoret att köpesumman skulle vara över en viss föreskriven nivå. Vid den efterföljande auktionen stannade Johannas bror Andreas, som då just hunnit bli myndig, för högsta budet. Andreas bud uppnådde dock inte den av häradsrätten angivna lägstanivån och efter auktionen anmälde en annan spekulant sig vara villig att erlægga den föreskrivna summan, varpå häradsrätten förklarade att detta nya bud, *eller ett ännu högre*, borde antas. Förmyndarna ordnade då med en ny auktion, där Andreas åter stannade för ett nytt högsta bud, högre än alla

³³⁹ Se exempelvis ÄVH, 18500215, §33, GLA. Se även KH, 900408, §55, GLA (förbud för förmyndaren att sälja egendom "till underpris").

³⁴⁰ ÄVH, 761115, §79, GLA (förmyndaren säljer myndlingens egendom till hennes far till ett pris långt under taxeringsvärdet). Se även KH, 520305, §54 (försäljning av döttrars arvslotter på auktion, bror ropar in), ÄVH, 570711, §33 (försäljning av dotters arvslott till bror utan föregående auktion), båda GLA.

tidigare. Häradsrätten beviljade därmed uppbud och jorden behölls inom släkten.³⁴¹

I det beskrivna exemplet kunde jorden behållas eftersom förmyndarna avvaktade att bjuda ut Johannas fädernejord på auktion till dess Andreas blivit myndig, samt att Andreas gavs en andra chans att bli högstbjudande. Att en bevarad släktrrelation var betydelsefull visade sig även i andra fall. Den omyndigförklarade gästgivaren Anders Andersson i Bäreberg fick själva gästgivargården såld på auktion 1866, där dock mågen och dottern stannade för högsta budet. När förmyndaren sökte häradsrättens tillstånd till försäljningen påpekades särskilt släktskapet mellan säljare och köpare, men också att samtliga familjemedlemmar godkänt försäljningen.³⁴²

Auktioner som föregåtts av ett arvskifte föranleddes främst av förmyndarna. Att en arvinge ensam bjöd ut sin arvslott på auktion förekom inte, däremot hände det att arvingarna gemensamt upplät en arvfallen fastighet på auktion, vilket i vissa fall kan ha varit ett utslag av oenighet mellan arvingarna. När en arvfallen enhet om $\frac{1}{4}$ mantal Ekby Sörtomten bjöds ut på auktion 1901 accepterade inte säljarna, fem syskon, det segrande budet. Auktionen fick då göras en andra gång, varvid två av syskonen gemensamt lade ett högsta bud, som var något högre än det tidigare.³⁴³ Auktionen fick därmed närmast funktion av att vara en marknadsvärdering vid en intern släkttransaktion. Förutom det segrande budet var spekulanter vid auktioner osynliga i auktionsprotokollen, varför det kan antas att det fanns fler släktingar som var spekulanter vid auktionerna utan att gå segrande ur striden.³⁴⁴

Möjligen hade Wohlin rätt i att auktionerna kunde vara ett sätt för syskon att lösa kontroverser när ett arvskifte skapat en komplicerad egendomssituation. Men auktionerna var inte ett nytt fenomen på den svenska landsbygden och de innebar långt ifrån alltid att jorden såldes utom släkten. Det var ofta ett arv som skapat den problematiska situationen, och via en auktion på arvsloten säkrades den vanligen tillbaka till släktingar. Auktionerna hängde därmed samman med arvsförhållandena och illustrerar hur arvskiften kunde skapa egendomsrättsligt problematiska situationer. Samtidigt innebar de ett sätt att låta marknaden sätta nivån på ersättningen för arvsloten. De flesta släktförsäljningar genomfördes

³⁴¹ AVH, 481018, §5, GLA. För ett liknande fall, se KH, 520305, §54, GLA.

³⁴² AVH, 671108, §32, GLA. Att häradsrättens bevakning tycks ha syftat till att ge omyndlingar rätt ersättning för deras jord har påpekats även av Holmlund, se Holmlund 2007, s. 119-121.

³⁴³ HH, 19020407, §60, GLA.

³⁴⁴ Ofta är beskrivningen av själva auktionen märkbart fornbunden. Uttrycket "efter flera bud och överbud" återkommer i nära nog samtliga auktionsprotokoll. Se exempelvis HH, 631103, §5, GLA.

dock inte som auktioner. I vilken utsträckning var det även i de fallen ett marknadsmässigt pris på släktköpen?

Marknadsvärde och släktpris

Ett vanligt antagande inom tidigare forskning är att det i äldre tider fanns särskilda ”syskontaxor”, där medarvingar gick med på låga ersättningar för att jorden skulle kunna överföras vidare inom familjen.³⁴⁵ I sin egen undersökning av arvsedvänjor strax efter sekelskiftet 1900 konstaterade Wohlin att sådana lägre ersättningar enbart fanns kvar i vissa delar av landet, huvudsakligen i Norrland. Allt oftare krävdes ”fulla saluvärdet till en oskyld” även vid transaktioner inom familjen.³⁴⁶ Eftersom jordpriserna fortsatt att öka under 1900-talet är det rimligt att anta att kraven på ersättning var höga även efter sekelskiftet.³⁴⁷

I senare forskning har det varit svårt att empiriskt belägga om en särskild ”släktrabatt” funnits vid släktköp.³⁴⁸ Lars Herlitz visar dock att jordpriserna inom Skaraborgs län var lägre vid försäljning inom släkt jämfört med försäljningar mellan obesläktade, trots att jordpriserna ökade inom båda kategorierna under 1700-talet.³⁴⁹ För Estuna framhåller Sofia Holmlund att det under perioden 1810-1930 i allmänhet var lägre priser vid familjetransaktioner jämfört med försäljning mellan oskylda.³⁵⁰ I Herlitz fall grundas analysen på ett stort antal transaktioner, så att skillnader i bärkraft mellan olika enheter kan antas ha varit utjämnat. Holmlund granskar istället lösensummor vid arvskiften och försäljningar av hela egendomen till ett barn, och jämför summorna med tidigare taxeringsvärden. Det lagfartsmaterial som använts i den här studien har dessvärre inte möjliggjort några detaljstudier av arvskiften, och lösensummor framgår relativt sällan i lagfartsprotokollen. I tabell 3.5 nedan prövas därför en annan väg. Från 1870-talet framgår taxeringsvärdet för den berörda fastigheten vanligtvis av lagfartsprotokollen, vilket gör att en jämförelse mellan köpesumma

³⁴⁵ Detta antagande har även spelat roll vid upprättande av statistik över jordpriser, se Bohlin & Prado 2011, s. 121.

³⁴⁶ Wohlin 1910, s. 48-49.

³⁴⁷ Mellan 1900 och 1950 fyrdubblades taxeringsvärdena på jordbruksfastigheter, samtidigt som andra jämförbara mått (partiprisindex) enbart ökade 2,5 gång. Norell 2011, s. 36. För en mångsidig bild av prisutvecklingen på jord under 1900-talet, se även Bohlin & Prado 2011, s. 117-130.

³⁴⁸ För en diskussion om metodproblemet, se Winberg 1981, s. 306-308.

³⁴⁹ Herlitz 1974, s. 314-324.

³⁵⁰ Holmlund 2007, s. 146-151, 213-214.

och taxeringsvärde kan göras med utgångspunkt i lagfartsprotokollen.³⁵¹ Taxeringsvärdena är dock inte ett oproblematiskt material och särskilt i början av undersökningsperioden är det uppenbart att taxeringarna var schablonartade och närmast stod i relation till mantalet. Först under 1800-talets senare decennier blev taxeringsvärdena mer pålitliga. Relationen mellan köpesumma och taxeringsvärde kan därför vara direkt missvisande, särskilt före 1862.³⁵² Före 1870-talet angavs dessutom taxeringsvärdena enbart sporadiskt i lagfartsprotokollen, vilket tyvärr gör underlaget litet. Bortfallet är relativt stort även under senare perioder, bland annat beroende på att köpet många gånger genomförts flera år före lagfartsansökan, vilket gör en jämförelse med taxeringsvärdet vid ansökningstillfället missvisande.³⁵³ Sammantaget finns ändå ett tillräckligt stort antal transaktioner med tillförlitliga uppgifter, vilket gör det möjligt att dra några slutsatser om prisrelationerna. Avsikten är dock i första hand inte att avgöra hur väl taxeringsvärdet svarade mot försäljningspriserna, utan i vilken utsträckning det fanns en skillnad mellan transaktioner inom och utom släkt. I tabell 3.5 har därför köpesummornas förhållande till taxeringsvärdena vid köp inom respektive utom släkt jämförts med varandra. Kvoten mellan dessa, i tabellen kallat ”släktpris i procent av marknadsvärde”, bildar därmed ett index.

Tabell 3.5. Priser vid försäljning inom och utom släkt i procent av taxeringsvärdet för samma fastighet, samt i förhållande till varandra. Medelvärden. Antal transaktioner inom parentes. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1845-1944.

Tidsperiod	1845-64	1865-84	1885-04	1905-24	1925-44
Köp inom släkt ("släktpris")	144 (8)	129 (66)	121 (76)	133 (58)	111 (35)
Köp utom släkt ("marknadsvärde")	318 (18)	152 (105)	121 (94)	191 (118)	156 (61)
Släktpris i procent av marknadsvärde	45	85	100	70	71

Källor: se tabell 3.3.

³⁵¹ Mättet är inte okänt, utan har använts av exempelvis SCB. Kvoten mellan försäljningspris och taxeringsvärde kallas då köpeskillingskoefficient. Bohlin & Prado 2011, s. 120-121.

³⁵² För en diskussion om taxeringsvärden som källa, se bilaga 2.

³⁵³ Det går att finna flera fall där det skilt mer än tjugo år mellan köpetillfället och lagfartsansökan. Se exempelvis KH, 240610, §144, GLA. Jag har i det följande uteslutit samtliga transaktioner där mer än fem år förlutit mellan fängeshandlingens utfärdande och lagfartsansökan. Det gör att bortfallet under vissa perioder blivit betydande, exempelvis fanns under perioden 1885-1905 hela 58 fall där tidsintervallet översteg fem år. Ett antal fall där det enbart noterats att taxeringsvärdet varit lägre än köpesumman har också uteslutits.

Köpesummorna låg, både vid köp inom och utom släkt, i allmänhet högre än motsvarande taxeringsvärde. Skillnaden mellan släktpriser och marknadsvärde varierade dock över tid. Störst var skillnaden under studiens första tjugo år, men eftersom underlaget för denna period är litet finns det anledning att inte dra för stora slutsatser av jämförelsen. Under de två följande tjugoårsintervallen är underlaget större och slutsatserna säkrare. Det är tydligt att skillnaden mellan släktpris och marknadsvärde minskade decennierna före sekelskiftet 1900. Det indikerar därmed att Wohlin tycks ha haft rätt i sitt påstående att släktingar fick betala samma jordpriser som vid försäljningar mellan oskylda. Under perioden 1885-1904 var det precis vad som gällde i de tre socknarna. Efter sekelskiftet ökade dock skillnaden och de två sista tjugoårsintervallen utgjorde släktpriset bara runt sjuttio procent av marknadsvärdet. Förändringen tycks delvis vara föranledd av att priserna vid köp utom släkt ökade under 1900-talet; under perioden 1905-1924 var marknadsvärdet i genomsnitt nästan dubbelt så högt som taxeringsvärdet.³⁵⁴

En förklaring till varför släktpriser kunde vara lägre, som ibland återkommer i litteraturen, är att försäljningar släktingar emellan ofta innehöll tyngande undantagsvillkor som skulle utgöras till äldre släktingar.³⁵⁵ Det är dock svårt att uppskatta hur betungande undantagsbestämmelser var och i vilken utsträckning de påverkade priserna. I ett fall där säljarens undantagskontrakt prissattes, motsvarade det mer än 60 procent av köpesumman.³⁵⁶ Undantagskontrakten kunde uppta relativt omfattande förmåner: vid sidan om mat, husrum och förnödenheter ibland även ett specificerat jordstycke eller en inhägnad skogsslott.³⁵⁷ Det hände också att kontrakten inkluderade även säljarens barn, särskilt ogifta döttrar.³⁵⁸ Undantagskontrakt var dock inte begränsade till transaktioner mellan släktingar. Knappt hälften (43 procent) av de köp som innehöll villkor om undantag var mellan personer som *inte* var släkt med varandra. Även om undantagskontrakten därmed var något vanligare vid

³⁵⁴ Det betyder inte att förhållandena var konstanta under tjugoårsperioderna. Av en samtida analys av köpeskillingskoefficienter runt 1930 framgår att skillnaderna kunde vara betydande år från år. Se Höijer 1933, s. 112-123.

³⁵⁵ Se exempelvis Gaunt 1983b, s. 162-169.

³⁵⁶ ÄVH, 500213, §10, GLA. Säljaren, som var far till köparen, var änkeman och vid försäljningstillfället 52 år gammal. Se även Höijer 1933, s. 112-115, som visar en viss skillnad i pris beroende på om undantagskontrakt funnits bland försäljningsvillkoren.

³⁵⁷ Se exempelvis ÄVH, 860618, §21, GLA (undantagslott undantagen och därefter överlåten, registrerad som inteckning i stamfastigheten och först drygt tjugo år senare avsåndrad som egen fastighet).

³⁵⁸ Se exempelvis ÄVBLH, 191117, §222 (undantag för dottern "för den händelse hon förbliver ogift"); 200308, §171 (för dottern "om hon skulle så behöva"); 280109, §5 (för dottern om hon "överleva oss och levva ogift"); och 371215, §360 (för en son och en dotter att bebo en särskild byggnad "så länge de levva ogifta"), samtliga GLA.

överlåtelser mellan besläktade personer, kan de knappast förklara skillnaden i prisbildningen.

Totalt sett förekom villkor om undantagsförmåner vid knappt trehundra försäljningar, men det är osäkert om detta kan användas som ett mått på hur vanligt det var med sådana kontrakt. Det fanns inget som krävde att undantagsförmåner skulle upptas i lagfartsprotokollen och de kan mycket väl ha skrivits in i inteckningsprotokollen istället.³⁵⁹ Att villkor om undantagsförmåner ändå förekom i relativt många fall visar dels att de inte var ovanliga, dels att de inte slutade att upprättas. Under den sista tjugoförperioden fanns undantagsbestämmelser angivna i totalt 36 köp, det vill säga i drygt var fjärde försäljning.

Läggs resultaten hittills samman pekar de mot att jord allt mindre behandlades som en handelsvara. Hur allmängiltigt var då detta mönster? En förklaring skulle kunna vara att utvecklingen var en effekt av olikheter *mellan* de tre områdena. En närmare granskning av dessa kan ge svar, men en komparation kan också ge en anvisning om hur enhetlig utvecklingen var. Om alla tre socknarna förändrades i riktning mot en ökad andel släkttransaktioner, så borde det innebära att den visade utvecklingen sannolikt var allmängiltig. Innan transaktionerna delas upp på de tre socknarna finns det dock skäl att lite närmare presentera områdena.

Tre socknars karaktärsdrag

Skaraborgs län var ett jordbrukslän, men skillnaderna inom länet var stora. Länet rymde såväl utpräglade slättbygder som mer småbruten bygd och, på sina ställen, skogsbygd.³⁶⁰ Vid valet av områden har därför eftersträvat att finna tre socknar med olika kännetecken. En utgångspunkt har dessutom varit att inte välja områden i nära anslutning till varandra. Vid urvalet har jag vidare, för att utesluta alltför godsdominerade områden, valt bort socknar med stort inslag av frälsejord. Till slut har tre socknar valts ut: Bäreberg, Ekby och Våmb.

Bärebergs socken är belägen precis vid gränsen till Älvsborgs län, nära det lilla samhället Nossebro. Socken ligger strax utanför länets västra slättbygd och bestod av en småbruten bygd utan några större egendomar, men också utan några egentliga industrier.³⁶¹ Närheten till Nossebro innebar att Bäreberg hade

³⁵⁹ Se Winberg 1981, s. 282.

³⁶⁰ Gadd 1997 [1985], s. 19-24.

³⁶¹ I en sockenbeskrivning från 1784 omtalas att böndernas förmögenhet var ringa, men "så bärgar sig likväl skattebonden någorlunda på eget Hemman, som slipper Herregården, och sjelf på varjehandas sätt söker efter förtjänst". Kyrkoherde Hvarfners beskrivning, citerad i Högemark 1991a, s. 10-12.

goda järnvägskommunikationer, särskilt sedan linjen mellan Nossebro och Trollhättan dragits förbi Bäreberg i början av 1900-talet.³⁶²

Bild 3.3. Flygbild över Ekby socken 1937. (Västergötlands museum)

Ekby ligger på Vadsboslätten, i nordöstra delen av Skaraborg. Närmaste större ort är Mariestad, en dryg mil norrut. Socknen består huvudsakligen av bördig jordbruksmark med små eller medelstora jordbruk. Handelskommunikationerna var också goda, särskilt sedan bibanan mellan Mariestad och Moholm invigts på 1870-talet och gjort att stationen Jula (en knapp mil från Ekby) fick nära anslutning till västra stambanan.

Den tredje socknen, Våmb, ligger direkt väster om Skövde i anslutning till Billingen. Trakten är bördig men områdets utveckling har varit präglad av Skövdes expansion, inte minst genom en tilltagande försäljning av jordlägenheter. I samband med Emigrationsutredningen i början av 1900-talet betecknades jordmarknaden i området som "livlig".³⁶³ Under den studerade perioden uppstod inom socknen tre större egendomar, som så småningom förvärvades av industriföretag. Bland dessa fanns Gullhögens AB, som i början av 1900-talet

³⁶² Högemark 1991b, s. 25. Om järnvägen Nossebro-Trollhättan, se Thulin 1991.

³⁶³ Svar på enkät om jordhandeln 1908, Skövde fögderi. Emigrationsutredningens arkiv, RA.

startade kalkbrytning inom socknen, i anslutning till Billingen. Vid undersökningens slut 1945 hade företaget över 300 anställda.³⁶⁴

Det är först i slutet av undersökningsperioden som den officiella jordbruksstatistiken gör det möjligt att dra några slutsatser om jordbruksstrukturen. I 1944 års Jordbruksräkning var merparten av jordbruken i Bäreberg mellan 5 och 20 hektar, där det vanligaste var mellan fem och tio hektar, i Ekby var huvuddelen av jordbruken större än 10 hektar och i Våmb var de flesta runt fem hektar.³⁶⁵

Alla tre områdena var jordbrukssocknar i mitten av 1800-talet, hade goda kommunikationer och producerade sannolikt jordbruksprodukter för avsalu.³⁶⁶ Är det rimligt att vänta sig att överföring inom släkten förekom i lika stor utsträckning inom samtliga områden? En mycket grov indikation kan vara att kontrollera hur många gårdar i de tre områdena som erhöll diplom i samband med Skaraborgs läns hushållningssällskaps släktgårdsinventering 1932.³⁶⁷ Att döma av uppgifterna var släktgårdar generellt ovanliga. Bäreberg, som var en av de socknar som hade flest diplom, hade inte mer än nio. I Ekby fanns fem, i Våmb inga alls. Uppgifterna kan knappast betraktas som ett direkt mått på hur vanligt det var att jord överfördes inom släkten, men de ger en antydning om att släktkontinuiteten var mindre i Våmb och högre i Bäreberg.

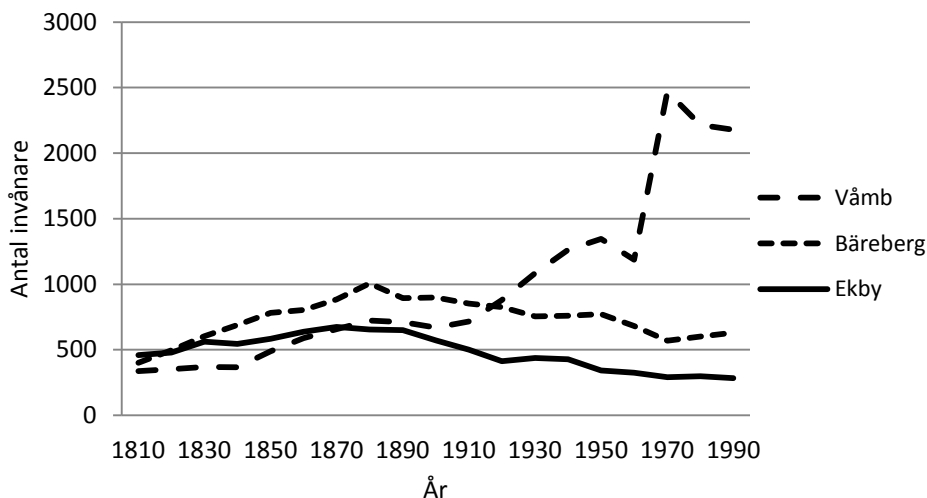
³⁶⁴ Glise 1966, s. 138. Se även Larsson 2003, s. 72-83.

³⁶⁵ Uppgifterna tagna från 1944 års jordbruksräkning. Ett möjligt mått på strukturen i områdena i mitten av 1800-talet är att använda mantalet. Hemmansklyvningen begränsades 1853 till 1/8 mantal, med möjlighet till lokala undantag. Om 1/8 mantal ändå bedöms som ett grovt mot på bärkraftighet runt 1850, är det möjligt att med hjälp av mantalslängder bedöma egendomsstrukturen. Enligt 1845 års mantalslängd var skillnaderna små mellan socknarna; i alla låg andelen enheter om minst 1/8 mantal på drygt 80 procent.

³⁶⁶ Angående jordbruksproduktion i Skaraborg i mitten av 1800-talet, se Gadd 1997 [1985], s. 126-128.

³⁶⁷ Uppgifterna har hämtats ifrån Skaraborgs läns hushållningssällskaps arkiv, GLA. Jag har valt att utgå från hushållningssällskapets uppgifter istället för J.U.F.:s släktgårdsinventeringar, eftersom det dels är sannolikt att de förra bättre speglar länets förhållanden, dels då kraven på innehavstid i samma undersökning sattes lägre.

Diagram 3.3. Befolkningsutveckling i Bäreberg, Ekby och Våmb 1810-1990. Absoluta tal.

Källor: Folkmängdsdatabasen, Demografiska databasen (DDB).

Som framgår av diagram 3.3 ovan hade socknarna olika befolkningsutveckling under den studerade perioden. Ekbys befolkning ökade långsamt under 1800-talet, men började minska redan från 1870 och föll sedan successivt under hela 1900-talet. Bärebergs befolkning ökade betydligt under 1800-talet och dubblerades på 60 år mellan 1820 och 1880. Därefter började befolkningen minska även i Bäreberg och utvecklingen under 1900-talet var likartad den i Ekby. Våmb's utveckling liknade Bärebergs fram till strax efter sekelskiftet, men därefter ökade befolkningen kraftigt och mer eller mindre dubblerades mellan 1910 och 1950.

Tre variationer på ett tema

I tabell 3.6 nedan redovisas samtliga transaktioner på sockennivå. De allra flesta transaktionerna gällde mantalssatt jord, men det fanns en klar skillnad mellan områdena. I Bäreberg och Ekby var handeln med jordlägenheter relativt begränsad, medan de utgjorde nära hälften av transaktionerna i Våmb. Transaktioner med icke-mantalssatta jordenheter gjordes dock främst efter sekelskiftet 1900 och särskilt på de hemman inom Våmb som låg närmast Skövde. Den stora marknaden för jordlägenheter kan därför sättas i samband med Skövdes expansion, men en viktig del var också etableringen av kalk- och stenindustri

inom Våmbs gränser. Marknaden för lägenheter i Bäreberg fanns främst på de hemman inom socknen som gränsade till Nossebro. De flesta av dessa jordlägenheter var inte ämnade för jordbruk utan utgjordes istället av bostadsmark.

Tabell 3.6. Transaktioner med jord, lägenheter och övriga egendomsärenden, uppdelat sockenvis. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1845-1944.

	Mantalsatt jord	Jordlägenheter	Avstyckningar m.m.	Totalt
Bäreberg	737	148	14	899
Ekby	536	94	20	650
Våmb	363	352	59	774
Totalt	1636	594	93	2323

Källor: se tabell 3.1.

I tabell 3.7 nedan framgår antalet jordtransaktioner per socken uppdelat på tioårsintervall. De övergripande förändringarna var i stort sett gemensamma för alla tre socknarna. Antalet transaktioner ökade något från mitten av 1800-talet fram till sekelskiftet, men sjönk därefter tillbaka. Tioårsintervallet 1915-24 utmärktes av att antalet transaktioner i alla socknar var ovanligt stort, men följdes av en minskad omsättning under studiens sista tjuo år.

Tabell 3.7. Jordtransaktioner per socken. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1845-1944.

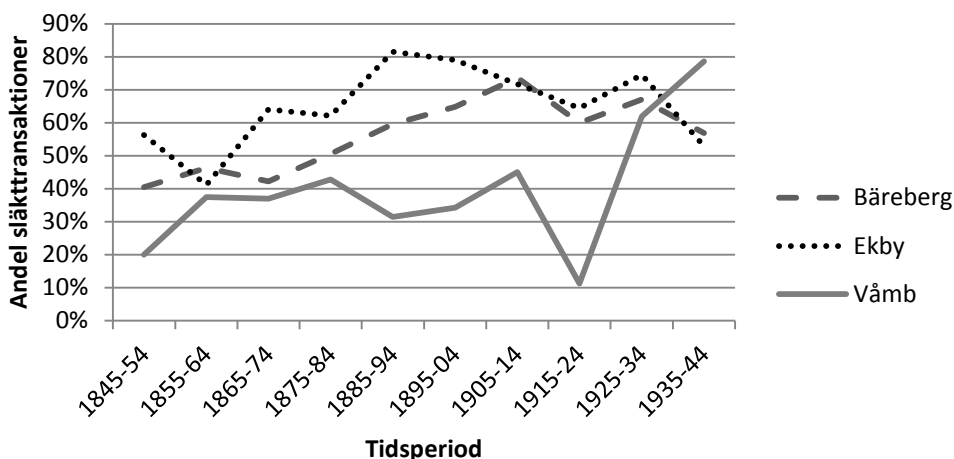
	1845- 54	1855- 64	1865- 74	1875- 84	1885- 94	1895- 04	1905- 14	1915- 24	1925- 34	1935- 44
Bäreberg	81	46	75	96	99	74	57	80	78	51
Ekby	52	51	51	40	56	76	46	76	54	34
Våmb	27	32	37	36	43	40	44	57	24	23
Totalt	160	129	163	172	198	190	147	213	156	108

Källor: se tabell 3.1.

I diagram 3.4 har andelen släkttransaktioner per decennium brutits ned på sockennivå. Efter att ha börjat på tre olika nivåer låg andelen släkttransaktioner i socknarna strax efter mitten av 1800-talet på cirka fyrtio procent. Därefter förändrades bilden. I Ekby och Bäreberg ökade släkttransaktionerna successivt upp mot 70-80 procent under slutet av 1800-talet, men i Våmb låg motsvarande andel relativt stilla, för att därefter minska kraftigt under decenniet

1915-24. Under de två sista decennierna av undersökningen ökade dock släkttransaktionerna i Våmb avsevärt och låg på samma eller till och med en högre nivå än motsvarande andel i Bäreberg och Ekby. Sett till hela perioden finns därför anledning att betona att ökningen av andelen släkttransaktioner är märkbar i samtliga tre områden.

Diagram 3.4. Andel släkttransaktioner per socken. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1845-1944.

Källor: se tabell 3.3.

Att utvecklingen i Våmb under årtiondena runt sekelskiftet skilde sig från Ekby och Bäreberg bör ses mot bakgrund av att socknen tidigt blev ett centrum för kalkbrytning vid Billingen. Den låga andelen släkttransaktioner i Våmb under tioårsintervallet 1915-24 kan till stor del förklaras av att det var en period då kalkbrytningsföretagen etablerades och köpte upp ett flertal fastigheter. Dessa fastighetsköp föregicks i flera fall av en intensiv jordhandel, där ett par egendomar bytte ägare ett flertal gånger på mycket kort tid innan de kom i industriföretagens ägo. I dessa fall finns det faktiskt anledning att tolka transaktionerna som ett utslag av en snabb kommersiell utveckling med några utpräglade ”fastighetsklipp”.³⁶⁸ I flera fall sålde dessutom företagen omgående av mindre jordlotter från de nya förvärven.³⁶⁹ De stora omvälvningarna i Våmb

³⁶⁸ Om etablerandet av Gullhögens bruk, se Glise 1966, s. 56-57.

³⁶⁹ På hemmanet Lars i Våmb skedde en sådan utveckling. År 1918 sålde Nils Wingqvist sin gård om 7/32 mantal till herr Roos i Skövde, för dubbla taxeringsvärdet. Roos sålde senare samma år till ett ännu högre pris

var dock övergående och de två följande decennierna var andelen släkttransaktioner i Våmb hög, samtidigt som antalet jordlägenheter växte snabbt. En tolkning av utvecklingen är att transaktionerna under det tidiga 1900-talet stabiliserade jordmarknaden. Några fastigheter exploaterades och gav upphov till såväl ett antal industriföretag som en stor mängd jordlägenheter, vilka snabbt blev föremål för en livlig spekulation. På de större, mantalssatta jordenheterna stabiliserades tvärtom förhållandena framemot mitten av 1900-talet och andelen släkttransaktioner ökade.

Bild 3.4. Kalkbrott vid Billingen 1919. (Västergötlands museum)

Jordhandeln före och efter etablerandet av industriföretagen i Våmb ger en del av förklaringen både till det stora antalet transaktioner och den låga andelen släkttransaktioner under perioden 1915-24. Det finns dock anledning att understryka den allmänna konjunkturen i skuggan av första världskriget. Under kriget var lönsamheten i jordbruket god, vilket ledde till ökad efterfrågan på jord och nyetableringar av jordbrukare. Efter kriget drabbades dock jordbruket, i likhet med industrier och banker, av ett omfattande pris- och lönefall, vilket

till Skövde Mekaniska verkstad. Därefter styckades egendomen och såldes inom något år vidare som tre mindre enheter. KH, 180209, §59; 180611, §200; 180930, §61; 201130, §87; 210215, §79; 230604, §142; 271003, §19, GLA. Glise uppger dock att åtminstone vid Gullhögens bruk lades den uppköpta jorden under brukets drift och jordbruksprodukterna såldes främst till brukets folk. Glise 1966, s. 69-71.

snabbt pressade ner fastighetspriserna igen.³⁷⁰ De som köpt jordbruksfastigheter dyrt fick stora problem när priserna föll; som tidigare nämnts var exempelvis antalet exekutiva auktioner ovanligt högt under första delen av 1920-talet.³⁷¹

Sammanfattning

Den i kapitlets inledning återgivna fastighetsauktionen gav antydning om en kommersiell utveckling, av det slag Nils Wohlin menade sig se strax efter sekelskiftet 1900. Resultaten i detta kapitel ger i viss utsträckning stöd åt uppfattningen att jordmarknaden blev mer kommersiell över tid. Släkttransaktionerna var i minoritet under stora delar av 1800-talets andra hälft, auktioner var vanliga och åren runt sekelskiftet 1900 gjordes många slätköp till något som närmast motsvarade fulla marknadsvärdet. Efter sekelskiftet gick dock utvecklingen i en annan riktning. Jordmarknaden delades och på sina håll gick ett stort antal jordlägenheter och avsöndringar i handel. På de mantalssatta enheterna ökade istället andelen släkttransaktioner successivt. Auktionernas antal minskade och jordpriserna vid transaktioner mellan släktingar sjönk i relation till marknadsvärdet. Utvecklingen inom de tre områdena var delvis olikartad och särskilt i Våmb skapades ett annat slags egendomsstruktur. Områdets utveckling kan snarast jämföras med Kumlas under slutet av 1800-talet.³⁷² Skillnaderna ska dock inte överdrivas, den övergripande utvecklingen i riktning mot en större andel släkttransaktioner var märkbar i alla tre områdena.

En försiktig slutsats är att jordmarknaden utvecklades mot en mer markerad släktbundenhet. Frågan är dock vilka effekter transaktionerna fick på längre sikt. I perioder var priserna vid släkttransaktioner lika höga som på den öppna marknaden och i konjunktursvängningar kunde jordbrukare bli tvungna att sälja sin jord. Sett till hela undersökningsperioden gjordes dessutom nästan varannan transaktion mellan personer som *inte* stod i ett släktskapsförhållande till varandra. Om dessa köp varit jämnt spridda skulle det inte ha funnits några släktgårdar alls. Det är med andra ord möjligt att tolka jordmarknaden på två olika sätt. För att komma vidare måste även transaktionernas resultat – jordägandets strukturer – studeras. Det görs i nästa kapitel.

³⁷⁰ Morell 2001, s. 161-163.

³⁷¹ På en fastighet i hemmanet Måns Andersgården i Våmb, där jorden bytte ägare fem gånger på drygt tio år, framgår prisutvecklingen. År 1910 var priset 11 500 kronor, 1916 hade det stigit till 14 300 kronor. Bara tre år senare hade priset ökat till 25 000 kronor, men när ägaren 1921 gick i konkurs och fastigheten såldes på auktion hade priset sjunkit till 23 000 kronor. KH, 100412, §123; 160410, §163; 190414, §60; 201222, §105; 220213, §2, samtliga GLA.

³⁷² Rosén 1994, s. 231-232, 241-242.

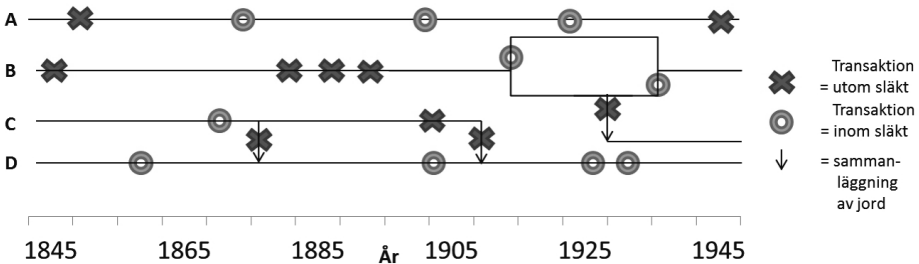
Kapitel 4

Släktkontinuitet och jordstabilitet

I förra kapitlet konstaterades att perioden 1845-1945 kännetecknades av att jord i allt större utsträckning överfördes inom släkten. Avsikten med detta kapitel är att fördjupa analysen genom att koppla samman transaktioner med specifika enheter. Frågan är kort och gott, behölls jorden inom släkten?

Att mäta kontinuitet

I tidigare forskning finns ett flertal olika tillvägagångssätt för att undersöka i vilken utsträckning jord överfördes mellan besläktade personer. Grovt sett går det att urskilja tre olika utgångspunkter: *marknaden*, *familjen* och *gården*. Den vanligaste är den som användes i förra kapitlet – analyser av jordmarknaden.³⁷³ Problemet är att transaktioner utgör ett mycket grovt mått på kontinuitet, om de inte relateras till specifika enheter. Följande schema, som bygger på konkreta situationer i undersökningsområdet, illustrerar några av problemen.

Figur 4.1. Schema över jordägandet på fyra enheter (A, B, C och D).

I figuren ovan är antalet transaktioner inom släkt (ringar) lika många som antalet transaktioner utom släkt (kryss). Ett första problem är att båda typerna av transaktioner kunde komma i tät följd och koncentreras till vissa fastigheter; hälften av försäljningarna utom släkt rörde exempelvis samma fastighet (B). Ett

³⁷³ Metoden används i ett eller annat avseende av exempelvis Martinius 1970, Herlitz 1974, Rydeberg 1985, Österberg 1991, Kyle 1987, Sjöberg 1993 samt Rosén 1994.

andra problem är att det utifrån lagfartsprotokollens uppgifter ofta är svårt att sluta sig till transaktionernas reella innebörd. Försäljningar kunde innebära att all jord såldes, men i vissa fall avyttrades enbart en del av innehavet medan resten behölls. Det framgår dessutom sällan om det var köparens första jordförvärv, eller om försäljningen innebar att en annan jordägare utökade sitt innehav (jfr enhet C och D). Analyser av jordtransaktioner har givetvis sitt existensberättigande, min poäng är att de utgör ett osäkert verktyg för att uppskatta släktkontinuitet. I figuren förekom exempelvis inga släkttransaktioner mellan 1875 och 1900, samtidigt som tre av fyra enheter var ärvda vid sekelskiftet.³⁷⁴ Det finns därför anledning att närmare granska de övriga två utgångspunkterna.

I undersökningar som haft familjen som utgångspunkt är det vanligt att begränsa studiet till generationsväxlingar, det vill säga enbart de fall där jorden överläts inom släkten (ringarna i figur 4.1). Tyngdpunkten i sådana studier ligger vanligen på hur arvskiftet genomfördes och vad det fick för konsekvenser.³⁷⁵ Nackdelen är dock att det samtidigt genomfördes ett stort antal transaktioner som *inte* var en del av generationsskiftet, varför det ofta är svårt att få en uppfattning om hur vanligt det alls var att jord överfördes inom släkten.³⁷⁶ För denna undersökning är därför metoden mindre passande.³⁷⁷

En tredje utgångspunkt är att utgå från enskilda gårdar och undersöka i vilken utsträckning ägandet hållits inom en och samma släkt. Vanligast är då att utgå från samtliga gårdar ett visst år och därefter undersöka hur många av dem som behölls under en längre tid, exempelvis hundra år. Beroende på utgångsläge är det möjligt att följa enheterna i två riktningar, framåt respektive bakåt i tiden.³⁷⁸ I tidigare undersökningar har släktgårdar visat sig vara ovanliga.³⁷⁹

³⁷⁴ I kapitlet används beteckningar som *släktjord* eller *ärvd jord* om all jord som överförts inom släkten, oavsett hur den överförts.

³⁷⁵ Några som haft denna typ av angreppssätt är Winberg 1981, Zernell-Durhán 1990, Persson 1992, Holmlund 2007 och Persson 2008.

³⁷⁶ Holmlund visar exempelvis att drygt var tionde arvfallen fastighet såldes av arvingarna gemensamt, men gör ingen uppskattning av i hur många fall jorden på grund av en försäljning gick ur släkten *innan* den tidigare jordägarens död. Holmlund 2007, s. 85, 94-95. I en undersökning av åtta hushåll i Bjuråkers socken i Hälsingland visar Rosemarie Fiebranz att samtliga gårdarna överfördes inom samma släkt under ett helt sekel. Det kan dock diskuteras i vilken utsträckning detta var en effekt av Fiebranz urval. De åtta hushållen tycks ha valts just för att de haft en betydande släktkontinuitet, men i vilken grad detta gällde även för andra gårdar i området framgår inte. Fiebranz 2002, s. 259-260, 344-345.

³⁷⁷ Metoden passar dessutom bättre om ett mindre område studeras, eftersom kartläggningen av familjemedlemmarna ofta är arbetskrävande.

³⁷⁸ Rosén 1994 undersöker framåt i tiden, Flygare 1999 bakåt i tiden, och Holmlund 2007 undersöker båda riktningarna. Inom etnologisk och sociologisk forskning förekommer också varianter där enheter följs bakåt i tiden, men resultaten är svåra att generalisera då underlaget ofta är litet. Se exempelvis Götebo Johannesson 1996 och Gunnarsdotter 2005.

³⁷⁹ I Ulla Roséns studie behölls två av 33 enheter (6 procent) inom samma släkt under åren 1780-1880. Rosén 1994, s. 236-237. I Estuna fanns det under perioden 1810-1930 15 enheter som behölls inom samma

Analysen riskerar dock bli dikotom: antingen var enheten en släktgård som överfördes inom samma släkt under lång tid, eller också var den inte det. Utöver de gårdar som överfördes under sekler fanns givetvis även ett stort antal enheter, som ärvdes i flera generationer *innan* de såldes (jfr enhet A i figur 4.1). Ett ytterligare problem är att det är svårt att avgöra om det skedde någon *förändring* i kontinuitet över tid. I en bearbetning av ett äldre material använder Mats Morell istället ett annat mått på släktkontinuitet. I samband med 1938 års jordbruksutredning företogs en driftsundersökning där jordbrukare på drygt 15 000 gårdar, spridda över hela Sverige, bland annat fick uppge *hur länge* gården varit i slakten. Resultatet visade att innehavstider över 200 år var ovanligt, men hälften av gårdarna hade gått i samma släkt i 50 år och nästan en fjärdedel i 100 år.³⁸⁰ Innehavstiderna var i allmänhet längre i norra Sverige, och det var även tydligt att större gårdar ofta ägts inom slakten under längre tid.³⁸¹ Med hjälp av utredningens uppgifter gör Morell en uppskattning av hur vanligt det 1938 var med ärvd jord. Enligt hans beräkning borde andelen gårdar som genomgått *minst* ett generationsskifte ha varit nära 80 procent.³⁸²

Båda de beskrivna metoderna fokuserar på hur gårdar och släkt kopplades samman, men tyngdpunkten skiljer sig. En analys av hur länge gårdar var i en viss släkts ägo fokuserar på hur släktkontinuiteten utsträcktes i tid, medan en beräkning av hur många enheter som vid ett visst tillfälle var ärvda riktar sig mot hur kontinuiteten varit utsträckt i rum. Angreppssätten står därför inte emot varandra utan kan snarast ses som kompletterande. I det här kapitlet används därför båda.

släkt. Sätts dessa i relation till samtliga enheter 1810 utgjorde de 14 procent, jämförs de istället med 1930 års enheter motsvarade de 22 procent. Holmlund 2007, s. 69, 82-83.

³⁸⁰ Zetterberg 1954, s. 147-149, 401-403. I mitten av 1930-talet genomförde även Lantbruksakademien tre undersökningar av jordbrukets tekniska utveckling, där även vissa ekonomiska och sociala frågor berördes. Andelen gårdar med ett släkttinnehav om minst 100 år varierade då mellan 14 och 29 procent. Björkman, Nordenborg och Hessel 1938, s. 440; Björkman & Hessel 1938, s. 642-643; Björkman & Hessel 1939, s. 86. En uppföljande undersökning av tre ytterligare områden gav något år senare i huvudsak samma resultat. Zetterberg 1954, s. 429, 540-541.

³⁸¹ Zetterberg 1954, s. 148-149, 401-403, 541; Björkman, Nordenborg och Hessel 1938, s. 440; Björkman & Hessel 1938, s. 642-643; Björkman & Hessel 1939, s. 86.

³⁸² Morell 2011, s. 62. Morell beräknar att samtliga gårdar som varit i slakten i 50 år eller mer hade ärvts åtminstone en gång, och menar vidare att det är rimligt att tänka sig att runt ¾ av de enheter som varit i släktens ägo i mellan 25 och 50 år också var ärvda. Beräkningen ger vid handen att minst 2/3 av gårdarna i undersökningen var ärvda, men Morell antar vidare att en betydande del av de gårdar som varit i släktens ägo i mindre än 25 år också måste ha varit ärvda.

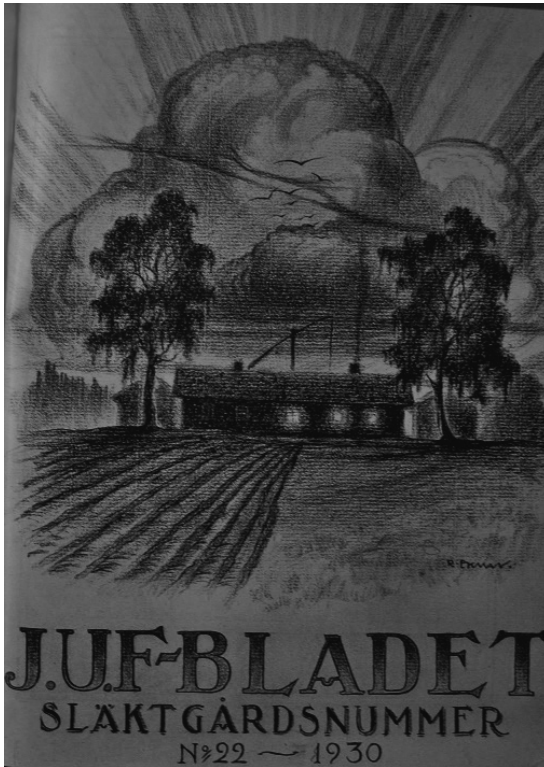

Bild 4.1. Förstasidan av temanummer om 1930 års släktgårdsinventering, (Jordbrukare-ungdomens förbunds tidskrift J.U.F-bladet, 1930:22).

Det finns emellertid en vaghet om vari en eventuell kontinuitet har bestått och vad en släktgård egentligen var för någonting. I Nils Wohlins version utgjorde släktgården förr bondens dyrbaraste ägodel och plikt känslan att överföra gården intakt till nästa släktled genomsyrade hela bondesamhället.³⁸³ Denna släktgårds-ideologi hade, menade han, sitt rättsliga uttryck i arvejordssystemet och bördsrätten.³⁸⁴ Wohlins perspektiv bygger därmed på att släktgården var en beständig fastighet och att bördsrätten band gården närmare släkten. I sin studie av bördsrätten pekar dock Christer Winberg på hur arvejord i rättsligt avseende inte var knuten till en *specifik* jord, utan snarare avsåg en viss *mängd* jord. Bördsrätten byggde på arvejordsdefinitionen och kan därför, menar han, inte ses som uttryck för ”den svenske bondens urgamla kärlek till sin jord”.³⁸⁵ I sin granskning

³⁸³ Wohlin 1910, s. 32-33. Det kan tilläggas att Wohlin inte använde sig av termen *släktgård*, utan *fädemegård*.

³⁸⁴ Wohlin 1910, s. 6.

³⁸⁵ Winberg 1985, s. 29. Winberg bygger slutsatsen i första hand på att det var möjligt att byta arvejord, utan att riskera bördsrättsklander; arvejordens egenskaper överfördes då istället till den tillbytta jorden. Denna sida

av bords- och arvsrättstvister i svenska domböcker finner han ytterligare stöd för denna ståndpunkt.³⁸⁶ Senare har andra forskare betonat hur släktgården främst var en idealisering: det centrala i arvsfördelningar var, precis som ifråga om arvejorden, mängden jord som överfördes mellan generationer, inte att en särskild egendom intakt bevarades.³⁸⁷

Denna korta redogörelse för tidigare forskning ger anledning att formulera tre problem, som alla handlar om kontinuitet. För *det första* framstår det som centralt att undersöka hur många gårdar som vid ett visst tillfälle var ärvda. Morells beräkningar av uppgifterna från 1938 tyder onekligen på att andelen ärvda enheter vid denna tid var mycket hög, men det saknas uppgifter från andra tidpunkter. För att genomföra en sådan analys undersöks jordägandet i de tre socknarna med hjälp av en tvärsnittsanalys. Det innebär att alla ägoenheter vid en viss tidpunkt identifieras med hjälp av mantals- och taxeringslängder och därefter kompletteras med uppgifter från lagfartsprotokoll och kyrkoboks-material. I det följande har sex tvärsnitt konstruerats med intervaller om tjugo år: 1845, 1865, 1885, 1905, 1925 samt 1945. För *det andra* är det viktigt att undersöka hur länge gårdar överfördes inom samma släkt. Konkret undersöks detta genom en kartläggning av hur många enheter som överfördes inom släkten under hela undersökningsperioden. För *det tredje* undersöks vad som egentligen överfördes mellan generationerna. Tidigare studier har antytt att det väsentliga inte var att behålla en viss jord, men undersökningarna har främst behandlat tiden före 1900. Som framgått i kapitel ett och två uppmärksammades släktgårdar både politiskt och kulturellt under 1900-talets första hälft, på ett sätt som antyder att det rörde sig om en ökad bundenhet till en viss jord. Var släktgården främst en idealisering, eller fanns den i praktiken?

Egendomsstrukturens förändringar

För att bedöma omfattningen av ärvd jord måste först egendomsstrukturen kartläggas i sin helhet. Hur många enheter kunde över huvud taget vara ärvda? Med *ägoenhet* avses i det följande ett sammanhållet jordinnehav, oberoende av hur många enskilda hemmansdelar detta innehav består av.³⁸⁸ Enheter som i mantals- och taxeringslängder föreståts av ett gift par har genomgående räknats

av bordsrättslagstiftningen uppmärksammades dock knappt i 1800-talets bordsrättsdebatt. Det enda debattinlägg som påpekade bordsrättens ospecificerade jordbegrepp var RoA 1856-58:3, s. 603 (Cedershiöld).

³⁸⁶ Winberg 1985, s. 117-119, 144. Se även Agren 2009a, s. 40-42.

³⁸⁷ Rosen 1994, s. 234-237, Morell 2001, s. 345, Holmlund 2007, s. 193-194.

³⁸⁸ Jämför diskussionen i Rosén 1994, s. 114-117.

som *en* ägoenhet, även om den i formell mening kunde bestå av flera.³⁸⁹ I tabell 4.1 framgår antalet ägoenheter vid de sex tvärsnitten.

Tabell 4.1. Antal ägoenheter vid sex tvärsnitt. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1845-1945.

	1845	1865	1885	1905	1925	1945
Ägoenheter	176	190	205	216	225	211

Källor: lagfartsmaterial enligt förteckning i anslutning till tabell 3.1, samt därutöver

Mantalslängder och taxeringslängder: Skaraborgs läns landskontor, Läckö häradsskrivare, Barne häradsskrivare, Vadsbo häradsskrivare, Norra Vadsbo häradsskrivare, Mariestad häradsskrivare, Höjentorp häradsskrivare samt Skövde häradsskrivare, samtliga GLA.

Husförhörlängder och församlingsböcker: Bäreberg kyrkoarkiv, Ekby kyrkoarkiv, Våmb kyrkoarkiv samt i förekommande fall även husförhörlängder och församlingsböcker för församlingar inom Skaraborgs och Älvsborgs län, samt Sveriges Dödbok 1947-2003. GLA.

Som framgår av tabellen ökade antalet ägoenheter fram till 1925, för att därefter minska något.³⁹⁰ Totalt var ökningen mellan 1845 och 1925 drygt 27 procent. Bakom förändringen låg dels en viss hemmansklyvning, dels sexton enheter som skatteköptes mellan 1845 och 1885.³⁹¹ I jämförelse med andra områden var ägostrukturen påfallande stabil. I sin undersökning av jordbruksstruktur i 1800-talets Skaraborg finner Sture Martinius att antalet jordägare ökade med drygt 70 procent mellan 1832 och 1892, och framför allt ökade antalet mindre jordbruk kraftigt.³⁹² I Kumla socken var också omvandlingen kraftig: antalet ägoenheter ökade med nära femtio procent bara mellan 1845 och 1880.³⁹³ Andra områden förändrades i motsatt riktning. I Estuna sjönk antalet *jordägande hushåll* med en fjärdedel från 1810 fram till 1870, och med hälften fram till 1930.³⁹⁴

Ägostrukturen var med andra ord stabil, men man bör vara försiktig med att dra för långtgående slutsatser. Vad som utgör en separat ägoenhet är långt ifrån alltid självklart. Särskilt problematiska är de fall där jorden vid tvärsnittet var uppdelad på flera arvingar, samtidigt som jordbruksenheten hölls samman. I mantalslängderna förekommer ibland beteckningar i stil med ”Peter Olofssons

³⁸⁹ De inbördes egendomsförhållandena inom äktenskapet analyseras i kapitel 5.

³⁹⁰ Ökningen var mest märkbar i Bäreberg, där enheterna under perioden ökade från 76 till 109. I Våmb fanns inledningsvis 34 enheter, fram till 1945 steg antalet till 39. I Ekby var antalet enheter relativt stabilt över tid, 1845 fanns det 66 stycken, 1945 var de 63.

³⁹¹ Vid tvärsnittet 1845 fanns totalt 16 hushåll med enbart kronojord, 1865 var de sju. Från 1885 var all kronojord vid sidan om boställen skatteköpt.

³⁹² Martinius 1970, s. 49 (tabellerna 16 och 17).

³⁹³ Rosén 1994, s. 127.

³⁹⁴ Holmlund 2007, s. 50 (tabell 2.1).

arvingar”, vilket antyder att ägokonstellationen var tillfällig. Samtidigt är det svårt att på förhand avgöra om en arvsdelning var temporär eller om uppdelningen blev bestående, och bedömningen måste göras från fall till fall.³⁹⁵ Om det av mantalslängd eller annat sammanhang framgått att ägokonstellationen var temporär har den räknats som *en* enda sammanhållen ägoenhet, trots att den i formell mening kan ses som flera. Om alla arvslotter betraktas som enskilda ägoenheter skulle det dock medföra att en arvfallen fastighet med tio arvingar beräknas som tio ärvda enheter, och det inses lätt att den ärvda jordens betydelse därmed lätt överbetonas. Tillvägagångssättet medför därmed att risken att överskatta de ärvda enheterna minimeras.

Bild 4.2. Persbergs egendom i Vämb. Mangårdsbyggnaden uppfördes på 1880-talet. Flygbild från 1940-talet. (Västergötlands museum).

³⁹⁵ Ett exempel illustrerar problemet. Arvsfördelningen efter makarna Lars Eriksson och Ingrid Andersdotter på $\frac{1}{4}$ mantal Wallby Bertilsgård sträckte sig över 27 år och resulterade i att barnen Erik, Christina och Maria alla fick del av jorden. Först i samband med den slutliga arvsdelningen köpte Eriks son Lars in sin faster Christinas lott och kort därpå även sin fars ärvda jord, däremot införlivades aldrig fastern Marias arvslott. Istället såldes den i slutet av 1870-talet till utomstående. HH, 490912, §66; 560306, §63; 780409, §65, alla GLA.

Gods, gårdar och småbruk

Hur antalet ägoenheter förändrades och hur stor andel som i ett visst tvärsnitt var ärvda ger viktiga uppgifter om i vilken utsträckning ärvd jord behölls, men analysen kan fördjupas. Det har viss betydelse för helhetsbilden om stora jordbruksenheter överläts inom slakten, samtidigt som småbruk såldes. För att kunna göra jämförelser baserade på en storleksortering av ägoenheterna kommer taxeringsvärdet att användas i vissa analyser.³⁹⁶ En användning av taxeringsvärdena förutsätter dock att enheterna var relativt jämnstora, eller snarare, att ingen var exceptionellt stor. Så var också fallet i Ekby och Bäreberg.³⁹⁷ I Våmb uppstod dock under 1800-talet tre större enheter som i det närmaste fick karaktär av godsbildning: Persberg, Claesborg och Carlsro. Dessa tre stod tillsammans för en betydande del av taxeringsvärdet i Våmb; nära 50 procent under slutet av 1800-talet. Gemensamt för dem var att de under 1800-talet innehades av ståndspersoner, men de delade även ett gemensamt öde genom att alla tre övergick till juridiska personer under 1900-talet.³⁹⁸ Eftersom dessa enheter skulle få en kraftig inverkan på beräkningar baserade på taxeringsvärdena, och dessutom knappast var bondejordbruk i egentlig mening, har de undantagits i samtliga fall när taxeringsvärdena har analyserats.³⁹⁹

I tabell 4.2 har ägoenheterna rangordnats med utgångspunkt i taxeringsvärdena och därefter delats in i fyra numerärt lika stora skikt. Den grupp som i tabellen kallas ”skikt 1” motsvarar den fjärdedel som bestod av de mest värdefulla jordinnehaven, medan ”skikt 4” bestod av de minst värdefulla. Som framgår var den relativa differentieringen mellan olika jordägare omfattande redan vid studiens början. Den fjärdedel av jordägarna som satt på de största jordinnehaven kontrollerade ungefär hälften av det totala taxeringsvärdet, såväl i början som i slutet av undersökningsperioden.

³⁹⁶ Om valet av taxeringsvärden för analysen, se bilaga 2.

³⁹⁷ De högst taxerade ägoenheterna nådde där enbart upp runt fem procent av taxeringsvärdet vid varje tvärsnitt.

³⁹⁸ Persbergs egendom (ibland kallat Bankebolet) är känd som en stor egendom sedan länge och 1845 ägdes den av fanjunkare Svalander. Via olika vägar övergick egendomen till medicine doktorn Anders Torstensson, tidigare verksam vid Mössebergs kurort nära Falköping. Under Torstenssons tid uppfördes den nya mangårdsbyggnaden (se bild 4.2). Efter Torstenssons död köptes egendomen av ingenjör Anders Brandt och driften lades successivt om till kalkbruk. År 1916 överläts ägandet på det då nybildade aktieföretaget Gullhögens Bruk, som långt senare (1973) uppgick i Cementkoncernen. Stenindustrin var också viktig i historien om egendomen Carlsro. Denna köptes i början av 1850-talet av löjtnant Carl Ahlberg, som på egendomen etablerade ett stenhuggeri och kalkbruk. Efter några decennier övergick egendomen först till dottern Anna Ulrika, gift med löjtnant Akerhielm, och därefter till sonen Sven Sigfrid Ahlberg. I slutet av 1800-talet ombildades verksamheten och ägandet överfördes på firman Skövde mekaniska stenhuggeri, under Ahlbergs ledning. Egendomen Claesborg hade en något annan historia och uppstod i princip under andra hälften av 1800-talet då översten Johan Carl Follin successivt byggde upp ett stort jordinnehav, delvis baserat på jord som skiftats ut från Våmbs gamla bykärna i samband med laga skifte. Det sammanlagda innehavet, om drygt två mantal jord, övergick i samband med Follins död till Skövde stad. Glise 1966, s. 56-72, Larsson 2003, s. 72-83.

³⁹⁹ De analyseras dock som vanliga ägoenheter i övrigt. Även i Bäreberg har en enhet som ägts av en juridisk person (Bärebergs socken) undantagits i tre tvärsnitt (1905, 1925 och 1945).

Tabell 4.2. Olika jordägarskiktets andel av taxeringsvärdet vid sex tvärsnitt. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1845-1945.

	1845	1865	1885	1905	1925	1945
Skikt 1	51%	56%	55%	56%	51%	48%
Skikt 2	26%	24%	24%	24%	26%	28%
Skikt 3	16%	14%	15%	14%	16%	16%
Skikt 4	7%	6%	6%	6%	7%	8%
Summa	100	100	100	100	100	100

Anm: inkluderar ej egendomarna Persberg, Claesborg samt Carlsro.

Källor: se tabell 4.1.

Mellan 1845 och 1905 ökade polariseringen ytterligare, vilket främst förklaras av att antalet små enheter ökade mellan dessa år.⁴⁰⁰ Under 1900-talets första hälft jämnades dock jordfördelningen ut. Förändringarna över tid var dock aldrig särskilt kraftiga; fördelningen av jordvärdet 1925 var exempelvis helt identiskt med tvärsnittet 1845.

Indelningen i fyra skikt syftar främst till att skapa ett praktiskt verktyg för analysen, men det kan ändå vara befogat att beröra frågan vad de olika skikten motsvarade för typ av jordbruk. Med utgångspunkt i bland annat åkerareal, menar Mats Morell att det under den aktuella perioden är möjligt att grovt

Bild 4.3. Ingenstans i undersökningsområdet var småbruken så många som i hemmanet Hult i Bäreberg, där det vid undersökningens slut fanns hela 21 mantalsatta enheter. Bilden föreställer boningshuset till ett av dessa, ett småbruk om ca 5 ha. (Västergötlands museum).

⁴⁰⁰ Vid tvärsnittet 1845 uppgick antalet ägoenheter med ett mantalsbråk mindre än 1/16 till 12 stycken, 1905 var de 45.

urskilja några storleksrelaterade kategorier av jordbruk: småbruk (upp till 5-10 ha), mindre bondejordbruk (5/10-30 ha) och större bondejordbruk (30-100 ha). Småbruken innebar, något förenklat, att jordbruket oftast inte kunde försörja hela hushållet, utan krävde andra inkomstkällor vid sidan av, medan bondejordbruken både motsvarade brukarfamiljens försörjning och sysselsättning.⁴⁰¹ Det är svårt att uttala sig om bärkraftigheten vad gäller 1800-talets olika jordbruk, eftersom det i stor utsträckning saknas ett lättöverskådligt källmaterial.⁴⁰² Jämförs tvärsnittet 1945 med Jordbruksräkningen från 1944 går det dock att få en bild av den typ av jordbruk som ryms i de olika skikten i slutet av undersökningen.⁴⁰³ En försiktig tolkning av materialet är att de två översta jordägarskikten i huvudsak motsvarar bärkraftiga enheter, och att även en del av enheterna i det tredje skiktet kan ha varit mindre bondejordbruk. Större delen av det tredje skiktet och i princip hela det fjärde skiktet bör dock ha varit småbruk.⁴⁰⁴

Släktjord i sex tvärsnitt

Hur vanligt var det då med ärvd jord? I tabell 4.3 nedan har ägoenheterna i de olika tvärsnitten kompletterats med uppgifter från lagfartsprotokollen för att utröna om jorden överförts inom släkt eller inte. Om hela *eller* delar av innehavet förvärvats från en släkting har det klassats som ärvt. Om hela jordinnehavet däremot köpts från utomstående har enheten räknats som köpt. I de fall jorden vid tvärsnittet ägts av ett sterbhus har innehavet räknats som ärvt. Utifrån en klassificering av varje enskild ägoenhet har det därmed varit möjligt att beräkna hur stor del av samtliga ägoenheter som byggde på ärvd jord.

⁴⁰¹ Morell 2001, s. 33-34, Morell 1993, s. 69-72.

⁴⁰² Martinus har för år 1862 gjort en uppdelning av ägare till storjordbruk, mellanjordbruk och småjordbruk baserat på taxeringsvärden. I hans egen undersökning av tre härader på Skaraborgs slättbygd utgjorde storjordbruken två procent, mellanjordbruken knappt 30 och småjordbruken knappt 70 procent. Martinus 1970, s. 41-49. Används hans indelningar på 1865 års tvärsnitt utgjorde 36 procent mellanjordbruk, 64 procent småjordbruk och två av enheterna i Våmb var storjordbruk.

⁴⁰³ Jag har i detta fall använt mig av primäruppgifter i form av självdeklarationer till 1944 års jordbruksräkning och kombinerat uppgifterna om åkerareal med tvärsnittet 1945. Primärmaterial för Bäreberg, Ekby och Våmb, 1944 års jordbruksräkning, SCB:s arkiv, RA. Om jordbruksräkningarna som material, se Wilson 1999, s. 88-93.

⁴⁰⁴ Grovt kan sägas att i det översta skiktet återfanns enheter med i huvudsak 12-13 hektar åker och uppåt. I det näst översta skiktet återfanns främst jordbruk med en areal mellan sju och tolv hektar, och i det tredje skiktet var arealen vanligen mellan 4 och 9 hektar. I det understa jordägarskiktet hade jordbruken sällan en åkerareal över fem hektar. Primärmaterial, 1944 års jordbruksräkning, SCB:s arkiv, RA.

Tabell 4.3. Ärvda ägoenheter i förhållande till det totala antalet ägoenheter, samt andel av taxeringsvärdet, vid sex tvärsnitt. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1845-1945.

	1845	1865	1885	1905	1925	1945
Ägoenheter, totalt	(83)	175	198	215	221	206
Ägoenheter, ärvda	(50)	104	126	155	151	145
Andel ärvda ägoenheter	(60%)	59%	64%	72%	68%	70%
Ärvda enheter, andel av tax.värde	(70%)	70%	72%	77%	71%	72%

Anm: i beräkningen av taxeringsvärdena ingår inte Persberg, Claesborg eller Carlsro. Juridiska personer, enheter bestående av kronojord samt enheter med oklara uppgifter har utelämnats.

Källor: se tabell 4.1.

På en punkt är resultatet i tabellen tydligt – ärvd jord behölls i mycket stor utsträckning. Vid varje tvärsnitt var andelen ägoenheter baserade på jord som överförts inom släkten i klar majoritet. Underlaget vid tvärsnittet 1845 är dessvärre relativt litet, eftersom uppgifter om befintliga innehav inte sällan återgavs med så knapphändiga uppgifter att det varit omöjligt att avgöra om enheten förvärvats inom släkt eller inte.⁴⁰⁵ Siffrorna från det första tvärsnittet bör därför tolkas försiktigt, men de tyder på att andelen ärvd jord låg på ungefär samma nivå som vid tvärsnittet 1865. Andelen ärvda enheter ökade därefter successivt under andra halvan av 1800-talet fram till tvärsnittet 1905, då den stabiliserades runt 70 procent.

Om andelen ärvda enheter jämförs med resultaten i kapitel tre framgår att en kartläggning som enbart utgår från jordtransaktioner verkligen utgör ett grovt och ibland rentav missvisande mått på släktkontinuitet. Andelen släkttransaktioner var ända fram till mitten av 1880-talet lägre än 50 procent, men andelen ärvda enheter var betydligt högre. Utvecklingen över tid var dock likartad och under 1900-talet tycks överensstämmelsen mellan måtten ha blivit bättre. Däremot tycks inte de många transaktionerna mellan obesläktade personer under perioderna 1915-24 och 1935-44 nämnvärt ha påverkat den övergripande bilden. En förklaring är att det under perioder med hög omsättning på jordmarknaden, inte sällan var samma enheter som såldes flera gånger på kort tid.

⁴⁰⁵ Många gånger förevisas enbart det tidigare fastebrevet, utan uppgift om hur säljaren/överlåtaren kommit över jorden. För att fullt ut kunna avgöra hur stor del av 1845 års ägoenheter som var ärvda hade det varit nödvändigt att arbeta sig bakåt i lagfartsprotokollets uppgifter och dessutom rekonstruera ett stort antal arvskiften som inte förevisats häradsrätten. Jag har därför bedömt en sådan arbetsinsats som alltför tidskrävande för att kunna genomföras inom ramen för denna undersökning.

Av tabell 4.3 framgick även de ärvda enheternas andel av det totala taxeringsvärdet. Denna var under hela undersökningsperioden något högre än andelen ärvda enheter, vilket antyder att de senare i allmänhet var större än de köpta. Skillnaden är mest märkbar vid de första tvärsnitten under 1800-talet; vid tvärsnittet 1865 var exempelvis 60 procent av ägoenhetererna ärvda, men dessa stod för hela 70 procent av det totala taxeringsvärdet. Skillnaden minskade dock över tid. Om ägoenhetererna delas upp med hjälp av indelningen i fyra jordägarskikt blir utvecklingen mer överskådlig.

Tabell 4.4. Andel ägoenheter med ärvd jord inom fyra jordägarskikt vid tre tvärsnitt. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1865-1945.

	1865	1905	1945
Skikt 1	74%	87%	71%
Skikt 2	66%	75%	75%
Skikt 3	52%	64%	63%
Skikt 4	45%	66%	69%

Källor: se tabell 4.1.

Som framgår av tabell 4.4 var släktkontinuiteten inte jämnt fördelad mellan skikten. Det var mer sannolikt att jorden överförts inom släkten om det rörde sig om en mer värdefull enhet. Mellan 1865 och 1905 ökade dock andelen ärvd jord inom *samtliga* jordägarskikt, vilket antyder att förändringen mot en mer markerad släktkontinuitet inte var begränsad till de större enheterna. Störst var ökningen faktiskt inom skikt 4, där andelen ärvda enheter steg med nära 50 procent. Det var ändå bland de större innehaven som de flesta ärvda enheterna återfanns; 1905 hade hela 87 procent av enheterna i skikt 1 överförts inom släkten. Vid tvärsnittet 1945 var bilden mer splittrad än tidigare. Andelen ärvda enheter var fortsatt hög i samtliga skikt, och hade i vissa fall ökat ytterligare sedan 1905. Inom det översta skiktet sjönk dock andelen tillbaka, och flest ärva enheter återfanns istället inom skikt 2. Sett över hela perioden bör dock den generella ökningen understrykas – andelen ärvda enheter låg inom samtliga jordägarskikt på en liknande eller högre nivå 1945, jämfört med 1865.

Det bör noteras att den främsta skiljelinjen i tabell 4.4 gick mellan å ena sidan de två övre och å andra sidan de två nedre skikten, det vill säga ungefär där gränsen mellan bondejordbruken och de mer utpräglade småbruken borde ha legat. Hur ska en sådan skillnad förklaras? Rosén menar att 1800-talets

kommersiella utveckling innebar att möjligheten att lämna jorden i arv i allt större utsträckning blev ett kännetecken för en (välbärgad) hemmansägar-klass.⁴⁰⁶ Under 1800-talets andra hälft tycks också möjligheten att lämna jord i arv vara mer knuten till de mer välbärgade jordägarna. För mindre jordägare var det vanligare att jord såldes vid generationsväxlingar. Över tid jämnade dock skillnaderna delvis ut sig. Det var fortfarande vanligare med ärvd jord hos de större jordägarna, men trots att många av enheterna i skikt 3 och 4 sannolikt var småbruk som långt ifrån alltid utgjort ägarfamiljens hela inkomst-källa, blev det vanligt att även dessa enheter överfördes inom släkten. En möjlig förklaring till mönstret skulle kunna vara att jordbruk, oavsett storleksklass, i allt större utsträckning krävde ärvd jord att starta med. Det är också möjligt att tolka förändringen i skenet av det tidiga 1900-talets småbrukspolitik. Enligt Nils Edling var en viktig faktor bakom småbrukens överlevnadsförmåga att industrialiseringen skapade en stark efterfrågan på främst animaliska produkter, vilka dessutom höll sig väl i pris efter det att spannmålspriserna sjönk på 1880-talet.⁴⁰⁷

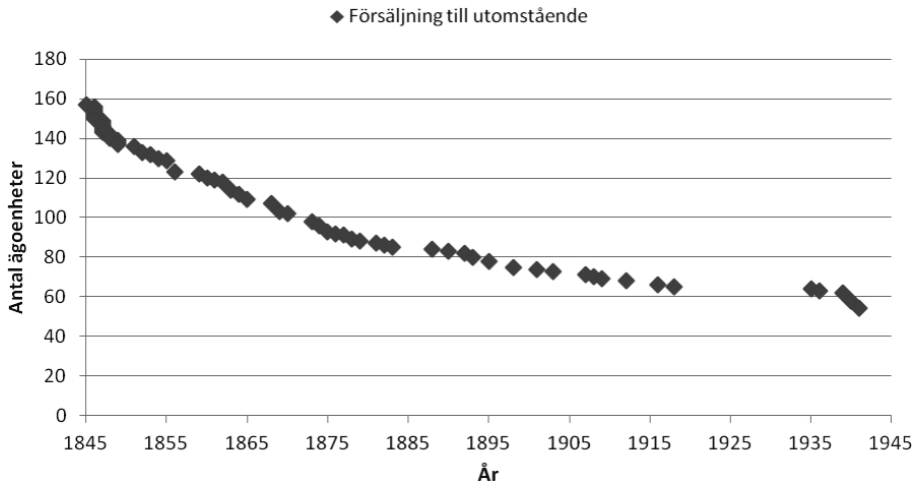
Släkten följa släktens gång?

Tvårsnittsstudien visade att det vid samtliga tvärsnitt var vanligt att jorden överfördes inom släkten. Frågan är nu i vilken utsträckning släktkontinuiteten var betydande även över tid. För att undersöka hur många jordinnehav som under hela perioden överfördes och behölls inom en och samma släkt har 1845 års ägoenheter följts framåt i tiden till dess att *hela* innehavet slutligt sålts utanför släkten. Totalt har 157 enheter granskats och tidpunkten för försäljningar framgår av nedanstående diagram.

⁴⁰⁶ Rosén 1994, s. 240-241. Rosén förefaller främst syfta på de mest välbärgade jordägarna, även om hon använder den vida beteckningen hemmansägare. Liljewall menar dock att hemmansägare blev en samlingsbeteckning för samtliga jordägare, oavsett jordinnehavets storlek. Begreppet förde samman jordägare, men skapade distans till de som inte ägde jord. Liljewall 1995, s. 314-317.

⁴⁰⁷ Edling varnar också för att tolka småbruken som utdömda på förhand. Edling 1998, s. 9-12.

Diagram 4.1. Försäljning utom släkt av 1845 års ägoenheter. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1845-1944.

Anm: inkluderar ej fyra enheter i Våmb Lillegård med osäkra uppgifter, samt 15 enheter där jorden 1845 var partiellt uppdelad mellan arvingar.

Källor: se tabell 4.1.

Varje prick i diagrammet motsvarar en ägoenhets slutliga försäljning utom släkt och figuren visar därmed hur många av 1845 års enheter som vid varje enskilt år ännu ägdes inom samma släkt.⁴⁰⁸ Efter de inledande fem åren, då kurvan sluttar brant nedåt, blir lutningen allt flackare. Att kurvan konstant avtar är inte anmärkningsvärt, eftersom det med den valda metoden inte kunde uppstå nya enheter vid senare tillfällen. Vid sekelskiftet 1900 hade drygt hälften, 82 ägoenheter, sålts ifrån den släkt som innehade jorden 1845. De 75 enheter som ännu ägdes inom samma släkt uppvisar dock en uppseendeväckande kontinuitet. Från sekelskiftet såldes bara tio enheter till utomstående fram till 1918, och därefter dröjde det nära tjugo år innan ytterligare några enheter såldes. Vid undersökningens slut 1945 återstod inte mindre än 54 ägoenheter med ett åtminstone sekellångt släktinnehav, vilket motsvarar drygt 34 procent av de ursprungliga enheterna. Att mer än var tredje ägoenhet överfördes inom samma släkt under hela undersökningsperioden måste i jämförelse med tidigare forskning betraktas som en hög siffra. I Estuna såldes mer än 60 procent av enheterna till oskylda redan under studiens första fyrtio

⁴⁰⁸ Med *slutlig* avses den försäljning som medförde att hela, eller återstoden, av 1845 års enheter gick ur den tidigare ägarsläkten. Diagrammet visar med andra ord inte om en mindre, eller större, del av ägoenheten sålts ifrån tidigare.

år (mellan 1810 och 1850) och till slut återstod enbart 14 procent av de ursprungliga ägoenhetererna.⁴⁰⁹

Vilka var då de 54 enheter som överfördes inom samma släkt? Ett kännetecken var jordinnehavets storlek. Många av dem tillhörde de största av 1845 års ägoenheter och bestod inte sällan av flera olika hemmansdelar, vilket givetvis ökade sannolikheten att åtminstone *någon* del av jordinnehavet skulle bestå inom samma släkt över de studerade 100 åren. Mönstret synliggörs om enheterna relateras till den uppdelning i fyra jordägarskikt som gjordes tidigare i kapitlet.

Tabell 4.5. Fördelning av 54 ägoenheter med hundraåriga släktinnehav på fyra jordägarskikt 1845. Bäreberg, Ekby och Våmb.

	Skikt 1	Skikt 2	Skikt 3	Skikt 4
Antal	20	18	9	7

Källor: se tabell 4.1.

Av de 54 enheterna hörde inte mindre än 20 till det översta jordägarskiktet vid tvärsnittet 1845, vilket innebär att för nära hälften av enheterna inom detta skikt bestod släktkontinuiteten i (åtminstone) 100 år. En stor del återfanns även i det näst översta skiktet, medan det var betydligt mer ovanligt att någon av enheterna i de två nedre jordägarskikten behölls inom samma släkt under hela undersökningsperioden. Släktkontinuiteten var alltså relaterad till de ekonomiska förutsättningarna.

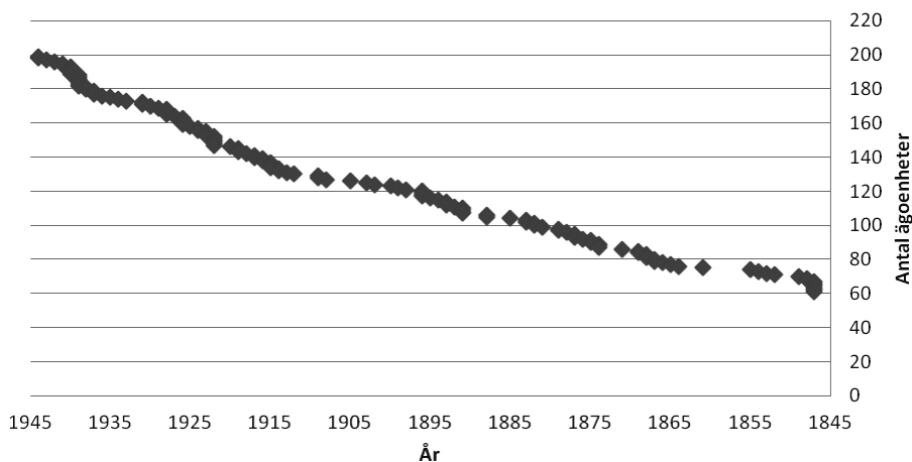
I Holmlunds undersökning av Estuna förändrades ägostrukturen eftersom antalet jordägande hushåll halverades. De enheter som överförts länge inom släkten var därmed relativt sett fler i slutet av undersökningen.⁴¹⁰ I de tre västgötasocknarna ökade istället antalet ägoenheter under nästan hela undersökningsperioden. Det finns därför anledning att vända på perspektivet och fråga hur länge 1945 års enheter varit inom samma släkt. I diagram 4.2 nedan har 1945 års ägoenheter, totalt 199 stycken, följts tillbaka till det tillfälle då jorden kom i släktens ägo.

⁴⁰⁹ Visserligen omfattade Holmlunds undersökning 120 år, men det spelar i sammanhanget mindre roll då det i Estuna bara var en handfull enheter som såldes utanför släkten under studiens sista tjugo år. Uppskattningsvis var knappt 19 procent av enheterna i Estuna inom samma släkt under hundraårsperioden 1810-1910. Holmlund 2007, s. 68-69.

⁴¹⁰ Holmlund 2007, s. 69-70.

Diagram 4.2. Tidpunkt då 1945 års ägoenheter förvärvats till släkten. Bäreberg, Ekby och Våmb.

◆ Förfärv från utomstående

Anm: inkluderar ej fyra enheter i Våmb Lillegård med osäkra uppgifter, fem innehav av juridiska personer samt tre enheter som kunnat följas tillbaka till då de skatteköptes på 1850-talet.

Källor: se tabell 4.1.

Kurvan i diagrammet har närmast konstant lutning, vilket bör tolkas som att det under så gott som hela perioden etablerades nya ägarläkter.⁴¹¹ Totalt kunde 60 av 1945 års innehavare, drygt 30 procent, uppvisa en släktkontinuitet så långt tillbaka som till 1845. Denna siffra är, i jämförelse med Holmlunds resultat, också relativt hög, särskilt med tanke på att antalet ägoenheter var nästan tre gånger så stort i de tre västgötaskockarna.⁴¹² Att antalet hundraårsinnehav blir fler om enheterna följs bakåt jämfört med när de följts framåt, beror på att även några av enheterna med lång släktkontinuitet delades upp i flera delar.

Det var relativt många enheter som överfördes inom samma släkt under minst 100 år, men blev det också vanligare med långa släktinnehav? Om 1945

⁴¹¹ Totalt sett avviker dock två perioder. Det var få innehav som förvärvats till släkten under perioderna 1884-1890 samt 1856-1863. Materialet är dock för litet för att dra mer långtgående slutsatser om detta mönster.

⁴¹² Som tidigare nämnts berodde ökningen dels på en viss hemmansklyvning, dels på att flera enheter skatteköptes under studiens första decennier. I praktiken kunde inte någon av de enheter som bestod av kronojord 1845 ägas inom samma släkt under hela perioden, men jag har i diagrammet ändå tagit med de fall där släktlinjen bröts någon gång mellan skatteköpet och slutåret 1945. Om alla ägoenheter som någon gång bestod av kronojord räknas bort från diagrammet skulle 1945 års enheter bli 180 och andelen hundraåriga innehav därmed ungefär 33 procent. Eftersom kronojorden inte lagfors är det inte möjligt att kontrollera skiften av brukare. I ett fall 1855 tycks dock ett hemman med kronojord ha lagfarits. Ett par gav då jord i gåva till två av sina barn och deras respektive maka/make. Jorden angavs vara kronoskatte och givarna uppvisade ett fastebrev från 1820. Enligt mantalslängden var jorden dock krono, och gåvomottagarna skatteköpte i sin tur jorden 1863 respektive 1881. HH 550301, §100-101, 910608, §73, samt 141130, §74, samtliga GLA.

års enheter följs femtio år bakåt, visar sig 118 enheter ha varit i samma släkt åtminstone sedan 1895, vilket motsvarar ca 60 procent. Även denna andel är relativt hög, åtminstone i jämförelse med uppgifterna från den nästan samtida 1938 års jordbruksutredning.⁴¹³ Var andelen hög även i ett historiskt perspektiv? Om motsvarande beräkning görs med enheterna i 1905 års tvärsnitt är det möjligt att få en uppfattning om utvecklingen över tid. I tabell 4.6 nedan har därför innehavstiderna i tvärsnitten 1905 och 1945 jämförts.

Tabell 4.6. Innehavstider för ägoenheter vid tvärsnitten 1905 och 1945. Bäreberg, Ekby och Våmb. Absoluta tal (relativa tal).

Innehavstid	< 10 år	10-25 år	25-50 år	>50 år	Totalt
1905	27 (13)	39 (19)	38 (18)	103 (50)	207 (100)
1945	25 (12)	31 (15)	28 (14)	118 (59)	202 (100)

Anm: från det totala antalet enheter 1905 (216 st) har frånräknats fyra juridiska personer samt fem enheter i Våmb Lillegården med osäkra innehavstider. Från totala antalet 1945 (211 st) har frånräknats fem juridiska personer samt fyra enheter i Våmb Lillegården.

Källor: se tabell 4.1.

Både 1905 och 1945 hade runt 30 procent av enheterna varit i dåvarande ägarens släkt i tjugofem år eller mindre. Det innebär att det vid båda tillfällena var runt 70 procent som hade överförts i minst 25 år.⁴¹⁴ För de långa innehaven, om minst 50 år, fanns dock en märkbar ökning, från 50 procent 1905 till 59 procent fyrtio år senare.⁴¹⁵ Det tyder därmed på att den jord som förvärvades under andra hälften av 1800-talet i allt större utsträckning behölls inom släkten. I viss utsträckning tycks en uppdelning av ägoenheter ske, där en stor andel ägdes kvar inom samma släkt under en allt längre tid. Av de *ärvda* enheterna 1945 kunde nära sex av sju enheter (drygt 85 procent) uppvisa en släktkontinuitet på minst 50 år: att äga ärvd jord blev i allt högre grad synonymt med lång släktkontinuitet.

I tabell 4.5 konstaterades att det som kännetecknade de 54 enheter som sedermera överläts inom släkten fram till 1945, var att en stor del tillhörde de

⁴¹³ I 1938 års utredning hade ungefär hälften av enheterna överförts inom samma släkt i 50 år eller mer. Zetterberg 1954, s. 147-149, 401-403. För liknande andelar, se även Björkman, Nordenborg och Hessel 1938, s. 440; Björkman & Hessel 1938, s. 642-643; Björkman & Hessel 1939, s. 86; Zetterberg 1954, s. 541.

⁴¹⁴ Av de 38 enheter som 1905 ägts i mellan 25-50 år inom samma släkt hade 26 övertagits från en tidigare generation, motsvarande siffror 1945 var 20 av 28.

⁴¹⁵ Att det totala antalet enheter 1945 anges vara 199 i diagram 4.2 och 202 i tabell 4.6 beror på att tre ägoenheter, som vid studiens startår bestod av kronojord, kunnat följas inom samma släkt mer än femtio år tillbaka. De har därför räknats med i tabell 4.6, men ingår inte i diagram 4.2.

största jordinnehaven 1845. I vilken utsträckning utgjorde de långa släktinnehaven fortsatt den lokala jordägarelliten? I tabell 4.7 har de 60 släktgårdarna 1945 jämförts med de fyra jordägarskikten i tvärsnittet från samma år.

Tabell 4.7. Fördelning av 60 ägoenheter med hundraåriga släktinnehav på fyra jordägarskikt 1945. Bäreberg, Ekby och Våmb.

	Skikt 1	Skikt 2	Skikt 3	Skikt 4
Antal	16	23	11	10

Källor: Se tabell 4.1.

Skillnaden mellan de två övre och de två undre jordägarskikten var tydlig även 1945; två tredjedelar av 1945 års släktgårdar återfanns i skikt 1 och 2. Däremot tillhörde de flesta enheterna inte längre det översta jordägarskiktet, utan istället det näst översta. Bilden överensstämmer därmed med resultatet i tabell 4.4, där det framgick att det 1945 fanns fler ärvda enheter i skikt 2, och inte som tidigare i skikt 1. Slutsatsen blir att även om många släktgårdar inledningsvis tillhörde de mest värdefulla, så var det 1945 flera som inte längre gjorde det. Eftersom den relativa fördelningen mellan jordägarskikten inte förändrades nämnvärt (se tabell 4.2), är det rimligt att anta att förändringen berodde på att enheterna faktiskt blev mindre.

Resultatet antyder följaktligen att släktgårdarna långtifrån alltid var beständiga över tid. Om fastighetsstrukturen granskas framträder tvärtom en påtaglig rörlighet. Av de 60 enheter som 1945 överförts under minst hundra år var det bara sju stycken (knappt tolv procent) som överförts intakta över tid. Den rörliga egendomsstrukturen var dock allmän. Av de 211 ägoenheter som fanns 1945 var det enbart 53 stycken (25 procent) som förblivit intakta alltsedan 1845. En av släktgårdens centrala beståndsdelar tycks därmed ha saknats; jorden var inte fixerad i beständiga fastigheter. Vad var då bakgrunden till den rörliga fastighetsstrukturen?

Dynamikens förklaringar

En granskning av fastighetsförändringar mellan tvärsnitten gör det uppenbart att rörligheten hade sin grund i både arvsförhållanden och jordmarknaden. Det saknades exempelvis ofta en tydlig strävan att hålla samman stora jordinnehav över generationerna. Det var inte ovanligt att större jordinnehav byggdes upp med hjälp av arv och ytterligare inköp av jord, för att i kommande arvskifte

delas upp igen.⁴¹⁶ Det tycks inte ha varit unikt för just de studerade socknarna, tvärtom stämmer det väl med vad andra studier av 1800-talets agrarsamhälle visat.⁴¹⁷ Men jordmarknaden spelade också en avgörande roll. Särskilt under 1800-talets andra hälft gjordes många inköp av personer som redan var jordägare, och som med hjälp av transaktionen utökade sitt jordinnehav. Sådana inköp innebar en koncentration av jord, men inte nödvändigtvis en minskning av antalet ägoenheter. Det var nämligen inte heller ovanligt att försäljningarna bara rörde delar av säljarens totala jordinnehav.⁴¹⁸ Varför sådana transaktioner genomfördes är svårt att klarlägga och berodde sannolikt ofta på omständigheterna i de enskilda fallen, men det är inte orimligt att tolka sådana försäljningar som ett sätt för ekonomiskt trängda jordbrukare att rädda delar av jordinnehavet.⁴¹⁹ Kort sagt, fastigheter delades och slogs samman och fastighetsstrukturen var märkbart rörlig.

Både arv och försäljningar förändrade därmed egendomsstrukturen. Rörligheten hade emellertid även en formell sida. Vid en kartläggning av jordtransaktioner är det uppenbart hur svårt det var att beskriva specifika fastigheter. I ett lagfartsärende, som slutligt avgjordes i Göta Hovrätt, framgår problemet.⁴²⁰ Två svågrar sökte 1884 lagfart på sina hustrurs ärvda jord, varvid en komplicerad arvsgång inom hemmanet Ribbenås Per Persgården rullades upp. Hustrurnas farmor, Stina Nilsdotter, erhöll efter sin första make 1/54 mantal i giftorätt, samt därutöver 1/9 mantal i vederlag för arvejord som sålts under äktenskapet. Några år senare gifte hon om sig med Per Persson, som själv ärvt och löst ut sina syskon från en enhet om 1/4 mantal i samma hemman. Genom äktenskapet fördes ägoenheter samman och efter köp av ytterligare jord inom hemmanet uppgick makarnas totala jordinnehav till ett halvt mantal. En del av detta, motsvarande 1/8 mantal, övergick så småningom på makarnas son Per Johan, och det var arvet efter honom som svågarna sökte lagfart på.

⁴¹⁶ Av de enheter som vid något av tvärsnitten 1845, 1865 eller 1885 tillhörde det översta jordägarskiktet och därefter överfördes inom släkten delades mer än var tredje upp på flera barn. Av de 20 ägoenheter som 1845 tillhörde skikt 1, och sedermera behölls inom släkten till 1945, delades 15 vid en senare generationsväxling.

⁴¹⁷ Winberg 1981, s. 294, 299-300, Persson 1992, s. 223-227, Rosén 1994, s. 191, Holmlund 2007, s. 92-94.

⁴¹⁸ Se exempelvis AVH 791114, §58-59 samt 030908, §35, GLA (lagfart 1/4 mantal, sålt av två smålotter om 1/48 och 1/24, resterande överfört till son drygt 20 år senare), HH, 570305, §67, 611106, §95, samt 660315, §12, GLA (lagfart 1/4 mantal, sålt av först 1/16, fem år senare resten). För ett liknande resultat, se Persson 1992, s. 239-241.

⁴¹⁹ Se exempelvis AVH, 520524, §9, 691011, §5, samt 761114, §39 (lagfart 1/4 mantal, fränsålt två delar om 1/32 var samt senare resterande jord). Förändringar kunde också ske genom att förmyndare sålde ut delar av en fastighet efter ett dödsfall, se exempelvis KH, 480812, §103 (lagfart 1/4 mantal, hälften sålt av barnens förmyndare efter hustruns död).

⁴²⁰ HH 18840407, §103-5; 18840929, §22; 18850216, §36; 18851130, §65; 18851231, §74; 18860607, §98-100, samtliga GLA. Öppna utslag och resolutioner 1886:325, samt underlag nr 156, Göta hovrätts arkiv, VLA.

Under fullföljd af våra hos Häreidsrätten an-
hängiga, vid §§ 36 och 37 i Lagfästaprotokollet för in-
nevarande års lagtima västings förlta allmänna sam-
mantråde rednat förhafda anmärkingar, som erhålles
de af lagfart för våra hustrur Justa Mikkelmina och
Killa Maria Johansdotter i Kongdesas genom oss
efter deras föräldrar Per Johan Pettersson och Inga
Johansdotter tillfallne ½ mantal i Kronastatte rust-
hättshemmanet Ribbenäs Per Persgården, på vi, för
fullständig utredning af ätkomsten till nämnde hem-
mansdelar till en början framlägga följande, af före-
tjade handlingar betydliga

Släktregistret börjande med våra hustrus
Fadersfaders föräldrar, som voro Per Persson och Stina Nilsdotter
Sadersföräldrar, Petter Persson och Stina Nilsdotter
samt Föräldras förutnämnde Per Johan Pettersson och Inga Johansdotter.

Bild 4.4. Tvisten om jorden i Per Persgården understryker betydelsen av genealogisk kunskap. För att bevisa arvgången lämnade de två svågarna in ett flera sidor långt "släktregister", utgörande en fyra generationer lång redovisning av jordtransaktionerna rörande ½ mantal Per Persgården. (Hasslerörs häradsrätt, GLA).

Trots en omfattande bevisning vägrade dock häradsrätten bevilja lagfart. Huvudinvändningen var att jordinnehavet i Stina Nilsdotters första äktenskap enbart hade styrkts med en bouppteckning, inte med ett fastebrev. Trots att bouppteckningen låg nära 70 år tillbaka i tiden, ansåg rätten följaktligen innehavet obestyckt. I svågarnas argumentation framgår dock ett djupare problem med fastighetsregistreringen. De menade att den jord de sökte lagfart på inte kom från Stina Nilsdotters första äktenskap, utan istället var en del av den jord som Per Persson ägt innan sitt äktenskap med Stina. Till stöd visade de upp Pers föräldrars fastebrev, utfärdat 1795. Den jord häradsrätten ifrågasatte hade istället, hävdade svågarna, sålts av deras svärfar och hans syskon flera decennier

tidigare. Häradsrätten godtog dock inte argumentet och när Göta Hovrätt slutligen förklarade åtkomsten fullt styrkt grundade de sitt beslut på att jorden innehafts oklandrad i över sjuttio år, inte att det verkligen rörde sig om rätt bit jord.⁴²¹

Oenigheten om varifrån den omstridda jorden i Per Persgården kommit speglar ett grundläggande problem med den rörliga fastighetsstrukturen. Det var möjligt, kanske rentav troligt, att Per Johans jordinnehav verkligen härrörde från fadern, men lagen saknade verktyg för att säkerställa att det verkligen rörde sig om samma jord.⁴²² Jordägande beskrevs under 1800-talet väsentligen som ett mantalsbråk, och det var med hjälp av detta bråk som innehav definierades i arvskiten och vid försäljningar.⁴²³ Problemet påminner om lagstiftningens problem att synliggöra olika typer av egendom. Mantalet fungerade i praktiken, för att använda James C. Scotts begrepp, som ett förenklat sätt att beskriva jordägande och därmed göra samhällets egendomsförhållanden *läsbara* för staten. I praktiken var mantalet långt fram i tiden det enda verktyg som möjliggjorde en precisering av ett jordinnehav. Dess funktion var emellertid primärt att bestämma brukningsenheters bärkraftighet och skattebörd, inte att fixera och särskilja olika innehav.⁴²⁴ I jordtransaktioner under 1800-talet framgår sällan om sålda enheter utgjort säljarens hela jordinnehav eller inte; det häradsrätterna kontrollerade var att det fanns en åtkomst på *minst* lika mycket jord som skulle säljas. Fastighetsregistreringen avsåg följaktligen en viss mängd jord, inte specifika fastigheter.

Inte ens jordskiftena tycks ha stabiliserat förhållandena. I undersökningsområdet genomfördes jordskiften vid lite olika tidpunkter, men den huvudsakliga perioden var från 1830-talet fram till tidigt 1860-tal.⁴²⁵ Den rörliga fastighetsstrukturen var dock påtaglig även efter skiftena. I vissa avseenden tycks skiftena snarast ha *underlättat* en fortsatt rörlighet i jordförhållandena. Med skifteskartans hjälp blev det enklare att specificera *delar* av sitt totala jord-

⁴²¹ HL 18860607, §98-100. Öppna utslag och resolutioner 1886:325, Göta Hovrätts arkiv, VLA.

⁴²² En orsak till oklarheten var att all jord tillhörde samma hemman; hade den härrört från olika hade problemet knappast kunnat uppstå. Att jord inom samma hemman lades samman, på grund av köp och äktenskap, var dock inte ovanligt, och det borde i flera fall ha inneburit en bättre arrendering av ägorna och effektivare jordbruksdrift.

⁴²³ I något fall förekommer även ett ännu äldre jordenhetsmått, "marker", vilket motsvarade 1/80 mantal. Se exempelvis HH, 881002, §39, GLA.

⁴²⁴ På ett hemman, Ribbenäs Knappegård, löpte mantalsbråken amok under 1800-talet och till slut överensstämde inte ägoenheterna med hemmanets totala mantalssumma. Hemmansägarna fick då ingå en särskild förening, för att justera sina mantalsbråk så att de överensstämde med hemmanstalet. Se IVD, lagfartsbok, band VI, s. 133 (rum 33).

⁴²⁵ Av lantmäteriets uppgifter om tidpunkter för skiften framgår att byarna i Våmb skiftades på 1840-talet, i Ekby mellan 1855 och 1862, samt i Bäreberg från 1830 och fram till tidigt 1860-tal.

innehav och därmed blev det möjligt att handla med de på kartan angivna områdena.⁴²⁶

En försenad fixering

När Lagberedningen 1908 lämnade förslag till en ny jordabalk konstaterades att äganderättens utveckling successivt ökat anspråken på ”fastighetens individualisering”, men att de juridiska framstegen inom området varit få.⁴²⁷ Vid sekelskiftet 1900 förändrades dock egendomsregistreringen. Grundskatterna avskaffades successivt fram till 1901, och därmed förlorade mantalet även sin betydelse som mått på den stående jordskatten.⁴²⁸ Från 1908 infördes också, i samband med upprättandet av ett nationellt jordregister, de moderna fastighetsbeteckningarna.⁴²⁹ Dessa började användas vid jordtransaktioner inom undersökningsområdet från mitten av 1910-talet, men vid sidan av dessa förekom mantalsbråken i köpebrev och arvskiften ända fram till studiens slutår 1945. De moderna fastighetsbeteckningarna – som bestod av ett bynamn, en siffra som specificerade vilket hemman inom byn det rörde sig om, samt ett löpnummer som betecknade den specifika fastigheten, exempelvis Östorp 2:7 – innebar i praktiken en specificering av enskilda fastigheter. Intressant nog sammanföll ansatserna att rättsligt urskilja specifika fastigheter med att de tidigare rörliga ägoförhållandena stabiliserades. Mellan 1905 och 1945 var 47 av de 60 släktgårdarna (78 procent) intakta. Även detta mönster var generellt. Av 1905 års ägoenheter förblev hela 187 stycken (nära 90 procent) intakta fram till 1945. Kort sagt, medan jordförhållandena under 1800-talet kan karaktäriseras som rörliga, kännetecknades de från sekelskiftet tvärtom av en allt stelare fastighetsstruktur.⁴³⁰

För att förklara den minskade rörligheten finns det anledning att peka på ett flertal faktorer, som troligen samverkat men är svåra att undersöka praktiskt. En övergripande orsak var sannolikt utflyttningen från landsbygden, som innebar att konkurrensen om jorden bör ha minskat. Att gårdar vid arvskiften delades i

⁴²⁶ I flera fall förekommer hänvisningar till skifteskartan när jordägare sålde av delar av sitt jordinnehav. Se exempelvis HH, 141130, §76, KH, 991002, §3, 141223, §183, samt AVH 840616, §3, GLA.

⁴²⁷ I äldre domböcker, konstaterade lagberedningen, nöjde man sig ofta med ”en primitiv beteckning af fastighetens namn och storlek”. Lagberedningens förslag till jordabalk, del 2, 1908, s. 562 (kursiv i original). Se även Lagerroth 1927, s. 107-110.

⁴²⁸ Om skattesystemets förändringar under senare delen av 1800-talet, se Dahlgren 1990, s. 67-120.

⁴²⁹ Wernstedt 1976, s. 66-68.

⁴³⁰ En liknande förändring mot en allt stelare fastighetsstruktur mot slutet av 1800-talet finner Christer Persson i en studie av ett småländskt område. Se Persson 1992, s. 223-231. Även i Holmlunds kartläggning av släktgårdarna i Sylta by tycks jordinnehaven i början av 1900-talet ha blivit mer stabila. Holmlund 2007, s. 74-75, 78-79. Rosén antyder en liknande utveckling i Kumla från mitten av 1800-talet, se Rosén 1994, s. 239.

flera brukningsenheter blev ovanligare, och under 1900-talets första hälft hölls även stora jordinnehav samman över generationerna.⁴³¹ När jord vid arvskiften delades upp blev det istället vanligare att relativt små enheter delades.⁴³² Samtidigt minskade omsättningen på jordmarknaden och försäljningarna gällde i allt högre grad hela fastigheter. En bidragande orsak var rimligtvis jorddelningslagstiftningen. Som konstaterades i kapitel tre ökade omsättningen av jordlägenheter och avsöndringar kraftigt vid ungefär samma tid som omsättningen på den mantalssatta bondejorden minskade. I och med 1896 års jorddelningslag skärptes även kraven på att hemmansklyvningar skulle ske via en lantmäteriförrättning, vilket därmed medförde betydande kostnader och därför kan ha gjort att viljan att dela upp ägoenheter minskade.⁴³³

Vad innebar den stelare fastighetsstrukturen? En hypotes är att de mer beständiga fastigheterna faktiskt kan ha gjort att bundenheten till den specifika gården ökade. Det finns dock sällan i lagfartsprotokollen några uppgifter som antyder en särskild bundenhet till en viss jord, gård eller plats. Med utgångspunkt i ett fall, där bördsrätt återropades, och några fall där formuleringar om återköpsrätt fanns med, finns det dock möjlighet att kasta mer ljus över frågan.

Bördsrätt och förbehåll

Peter Liljeblad ropade på en auktion 1837 in $\frac{1}{4}$ mantal Nedergården i Våmb, från dödsboet efter Johannes Andersson. Köpet lagfors dock aldrig och tjugo år senare väckte Johannes barn Anders, Johanna och Christina (de två senare genom sina respektive män) bördskländer och krävde att köpet skulle gå tillbaka. Häradsrätten dömde till de kändes fördel och förklarade Peter vara skyldig att avträda egendomen. Tvisten överklagades till Göta Hovrätt som, med ändring av häradsrättens dom, dömde till Peter Liljeblads fördel, men kändesidan drog då tvisten vidare till Kunglig Maj:t. Först i en dom 1863, samma år som bördsrätten föll, fastställdes hovrättens dom: Peter fick behålla jorden.⁴³⁴ När hovrätten motiverade sitt ogillande av bördsrättskändret utgick

⁴³¹ För liknande resultat, se Holmlund 2007, s. 85, 92.

⁴³² Se exempelvis AVH, 941015, §10, (enhet på $\frac{1}{8}$ mantal delas på tre barn), och HH, 840211, §§3,5 (enhet på $\frac{5}{32}$ mantal delas på fem barn), båda GLA. Även i Estuna fanns en handfull fall där jorden delades på ett liknande sätt. Holmlund 2007, s. 108-111.

⁴³³ Om kraven på lantmäteriförrättning, se Wohlin 1912, s. 428-249. Privata delningar av fastigheter, så kallad sämjedelning, har dock varit tillåten i Sverige (Dalarna undantaget) fram till 1962.

⁴³⁴ KH, 721029, §81, GLA. På en annan del av hemmanet Nedergården, som Peter Liljeblad först sålt till sonen Lars Johan, fick senare ett särskilt intyg utfärdas om återgång av fastighetsköpet, men Lars Johan såg

argumentet inte från en principiell hållning gentemot börsrätt eller att det gått tjugo år sedan förvärvet ägt rum. Istället hänvisades till att de käreande vid försäljningen 1837 redan var delägare i den sålda jorden, eftersom deras fader då hade avlidit. Hovrätten betraktade därmed klandret som en återgång av köp, inte formell börsrätt, och därmed var det inte möjligt att gå de käreande till mötes.⁴³⁵

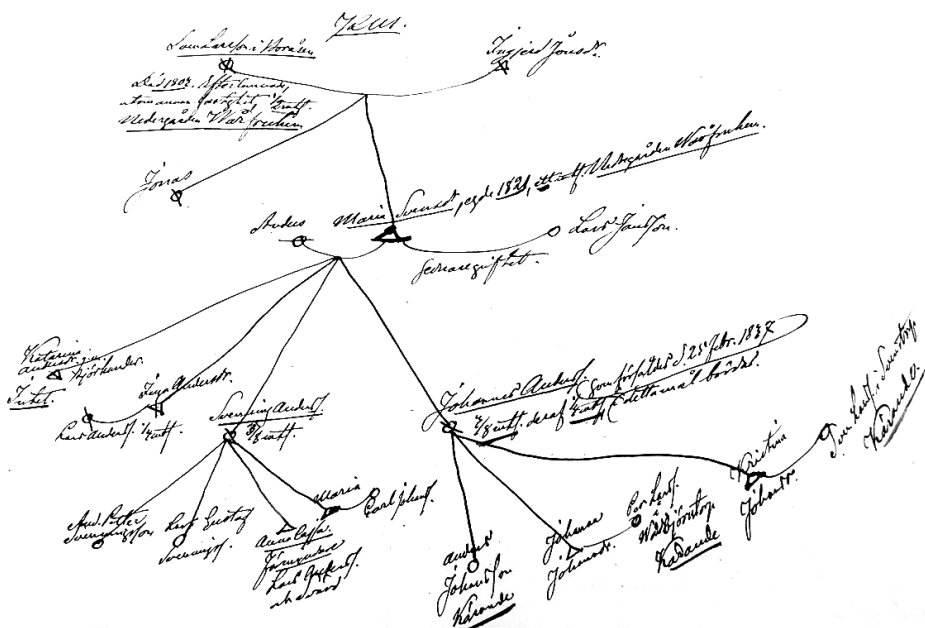

Bild 4.5. Skiss över arvs gången i Vämb Nedergården, använt som inlägga inför Kunglig Maj:ts beslut 1863. Observera hur jorden efter Maria Svensdotter delades på tre av barnen. Högsta Domstolens arkiv, RA.

I sin argumentation visade käreandesidan att den omstridda egendomen tillhört såväl Johannes Anderssons mor som morfar (se bild 4.5), men inlagorna rymde inga argument om någon särskild kärlek eller bundenhet till den berörda jorden. Drivkraften bakom fallet förefaller istället främst ha varit ekonomisk: käreandesidan yrkade att köpet skulle gå tillbaka till det pris som betalats 1837. Det är inte svårt att inse de ekonomiska konsekvenserna. Vid köpet 1837 hade

då till att det i handlingen fogades ett tillägg, "dock förbehåller jag mig börsrätt till halva fastigheten eller ett åttiondelns mantal om jag så för godt finner". KH, 560627, §57, GLA.

⁴³⁵ Revisionsakter, 16 mars 1863, Högsta Domstolens arkiv, RA. Dom s. 330-332.

priset varit 1533 riksdaler. Vid fastighetstaxeringen 1865, två år efter den slutliga domen, taxerades samma enhet till över 6000 riksdaler – fyra gånger den summa som börsrättsklandret gällde.⁴³⁶

Börsrättsklandret i Nedergården ogillades, men det är viktigt att notera att ärendet bedömdes olika i häradsrätten och de högre rättsinstanserna. Att ärendet gick hela vägen till Kunglig Maj:t för avgörande, visar att kändesidan uppenbarligen hade förhoppningar om att vinna gehör för sin sak. Klandret föll på att det ansågs vara ett försök till återköp, vilket inte var tillåtet, inte för att börsrättsanspråket i sig dömdes ut. Desto märkligare är därför att de sedan länge förbjudna formuleringarna om rätt till återköp av såld egendom faktiskt praktiserades. Från slutet av 1870-talet började häradsrätterna regelmässigt, vid sidan om de sedan tidigare obligatoriska köpebrev, begära in köpekontrakten. Ibland återgavs dessa i lagfartsprotokollen, men oftast nöjde sig rätten med att konstatera att kontraktet förevisats och inte innehållit ”något för lagfarts vinnande hinderligt”.⁴³⁷ I ett par fall framkommer i förbigående vari hindren kunde ligga. I ett fall 1878 konstaterade rätten att köpekontrakt förevisats ”hvari bestämdes de närmare köpevilkoren, bland hvilka dock ej fanns förbehåll om återköpsrätt”.⁴³⁸ Närmare 30 år senare fann dock häradsrätten köpekontrakt med just sådana formuleringar. Systrarna Maria och Inga Lena Olofsdotter överlät 1905 sina arvslotter till brodern Svante och i köpekontraktet förskrevs att ”för den händelse köparen framdeles skulle vilja försälja ofvannämnde hemmansdel, skall han först erbjuda den till sina systrar, till den här ofvan angifna köpesumma”. Häradsrätten konstaterade kort att bestämmelsen stred mot gällande lag och avlog ansökningarna.⁴³⁹

Transaktionerna med förbehåll stred verkligen mot lagen; som nämndes i kapitel två hade möjligheten att uppställa villkor om återköpsrätt avskaffats redan 1810. Desto märkligare är att häradsrätten, trots 1870-talets granskningar av köpekontrakt och det resoluta avslaget 1905, faktiskt släppte igenom köpekontrakt med inskrivna formuleringar om förbehåll under såväl 1880- som 1890-talen. Ett exempel bland flera; Johannes Andersson sökte 1892 lagfart på

⁴³⁶ Det kan tilläggas att taxeringsvärdet 1865 knappast motsvarade vad enheten skulle inbringa om den vid samma tid sålts på marknaden. Det finns därför all anledning att relatera ärendet till det exempel bonderiksdagsmannen Gustaf Bjerkander, även han från Skaraborg, beskrev vid riksdagen 1854 (se kapitel 2).

⁴³⁷ Se exempelvis ÄVH, 770313, §26, GLA.

⁴³⁸ ÄVH, 771112, §11, GLA. I en ansökan året efter konstaterades att ett köpekontrakt inte innehållit några villkor om ”rätt till återköp, samt ej heller inskränkning af köparnes rätt att de inköpta fastigheterna överläta eller med inteckning belasta”. ÄVH, 780312, §5, GLA.

⁴³⁹ Transaktionerna fullföljdes dock några månader senare med samma handlingar, fast med tillägget att eftersom skrivningen om återköpsrätt var lagvidrig så skulle den uteslutas. ÄVH, 050904, §§26-27, GLA.

¼ mantal i Stora Stöckgården i Östorp, som han köpt av sina föräldrar Anders Jansson och Johanna Svendsdotter. I köpekontraktet föreskrevs att ”skull så hända köparen skulle vilja försälja fastigheten, må han vara pliktig att till sina 2ne äldste syskon hembjuda densamma för samma pris och med samma inventarier som han det av oss fått emottaga”. Trots att köpekontraktet i sin helhet intogs i lagfartsprotokollet gjorde häradsrätten ingen anmärkning mot formuleringen utan beviljade ansökan.⁴⁴⁰

Det är anmärkningsvärt att häradsrätten, trots tidvis nitisk granskning, godkände så uppenbara formuleringar om återköpsrätt för släktingar. En viktigare slutsats är emellertid att formuleringarna tyder på en uttrycklig målsättning att behålla jorden inom en på förhand definierad släktgrupp. Formuleringarna är slående lika de Åke Malmström finner i sin studie av förbehåll vid fastighetsköp, med skillnaden att de här refererade förbehållen upprättades nästan 100 år senare.⁴⁴¹ I likhet med bordsrättsfallet innehöll förbehållen en ekonomisk dimension, som antyder att transaktionen inneburit att medarvingar missgynnats. Förbehållen var dock inte utformade som en rättighet till ekonomisk kompensation, utan som ett åläggande att köparen skulle erbjuda vissa släktingar – i samtliga funna fall syskon – att få köpa just *den specifika fastigheten*, innan den fick säljas till utomstående. Avsikten tycks inte i första hand ha varit att ålägga en gynnad arvinge att kompensera förfördelade syskon, utan att säkerställa en succession om den utvalde arvingen av någon anledning ville sälja gården. Exempelen med förbehåll är visserligen få, men det är intressant att de återfinns först mot slutet av 1800-talet. En möjlig tolkning är att de uttrycker en starkare intention att hålla gården inom släkten.

Kontinuitetens variationer

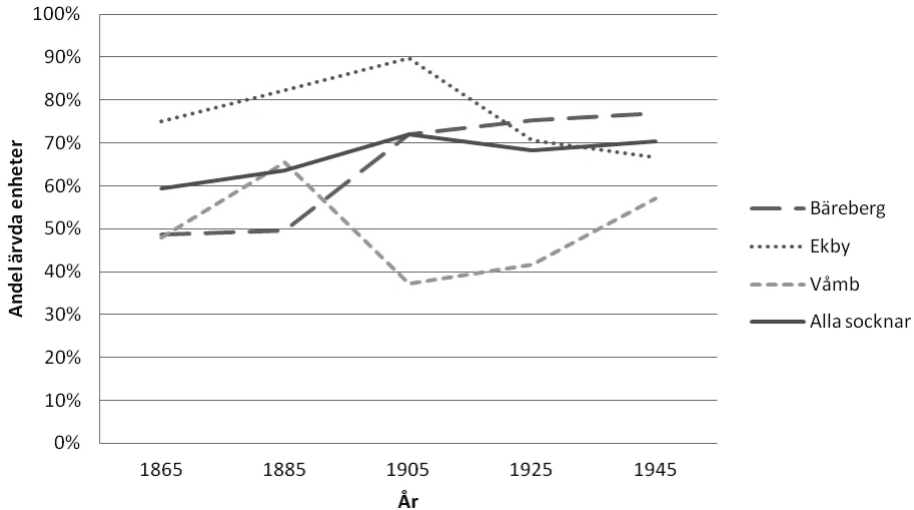
Resultaten hitintills tyder på att släktkontinuiteten i Bäreberg, Ekby och Våmb var omfattande och snarast blev högre med tiden. I jämförelse med andra studier var släktgårdarna ovanligt många. De ärvda enheterna var vid varje tvärsnitt i majoritet och andelen ökade under 1800-talets andra hälft för att under 1900-talet stabiliseras runt 70 procent. Hur allmängiltigt var detta mönster? I diagram 4.3. nedan har andelen ärvda ägoenheter vid de olika tvärsnitten brutits ner på sockennivå.⁴⁴²

⁴⁴⁰ AVH, 921019, §107, GLA. För liknande fall, se exempelvis AVH, 821314, §4, GLA.

⁴⁴¹ Malmström 1932, s. 33-65. Se även diskussionen i kapitel två.

⁴⁴² Tvärsnittet 1845 har utelämnats, då underlaget är för litet och bortfallet för stort för att det ska kunna brytas ned på sockennivå.

Diagram 4.3. Andel ärvda ägoenheter per socken vid fem tvärsnitt. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1865-1945.

Källor: se tabell 4.1.

Släktkontinuiteten var överlag hög; det var bara vid tvärsnitten 1905 och 1925 som andelen ärvda enheter i *någon* socken var klart lägre än 50 procent. Det finns dock märkbara skillnader mellan socknarna och diagrammet pekar följaktligen på faran med att enbart studera ett område. I Bäreberg var andelen ärvda enheter bara runt 50 procent 1865 och 1885, men ökade därefter vid varje tvärsnitt och låg 1945 nära 80 procent. I Ekby låg andelen ärvda enheter på den nivån redan i början av undersökningen och ökade därefter ytterligare till runt 90 procent vid tvärsnittet 1905. Därefter vände dock utvecklingen. I likhet med Ekby ökade inledningsvis andelen ärvda enheter även i Våmb, men sedan utvecklades de två socknarna i helt olika riktningar. Fram emot sekelskiftet sjönk andelen i Våmb till en nivå under 40 procent, att jämföra med Ekbys toppnotering om nära 90 procent. Under 1900-talets första hälft ökade dock andelen ärvda enheter i Våmb långsamt upp till knappt 60 procent vid undersökningens slut.

Det är tydligt att andelen ärvda enheter utvecklade sig olika över tid. Trots skillnaderna var dock släktkontinuiteten betydande i alla tre socknarna. I Bäreberg ökade andelen ärvda innehav mellan varje tvärsnitt från knappa 50 procent 1865 upp till 77 procent 1945. Av de enheter som överfördes inom samma släkt under minst hundra år fanns de flesta i Bäreberg, hela 31 stycken

enheter 1945. I Ekby var andelen ärvda innehav hög redan 1865 och ökade därefter fram till 1905 års tvärsnitt, men föll därefter tillbaka. Det är dock ändå svårt att hävda att släktbundenheten blev mindre i Ekby. Vid studiens slut 1945 hade 29 enheter i Ekby överförts inom samma släkt under minst 100 år, vilket motsvarade hela 44 procent av socknens gårdar – en exceptionellt hög siffra. Den tudelade ägostrukturen var således framträdande i Ekby, där å ena sidan knappt hälften av gårdarna varit inom samma släkt under hundra år eller mer, medan å andra sidan runt en tredjedel av gårdarna inköpts mellan 1920 och 1945.

I Våmb är det uppenbart att närheten till Skövde tillsammans med den expanderande kalk- och stenindustrin, skapade en annan slags struktur än i Bäreberg och Ekby. Det har exempelvis bara gått att identifiera ett hundraårigt innehav i Våmb, men det har delvis andra förklaringar än 1800-talets industriella utveckling.⁴⁴³ Andelen ärvda innehav i Våmb var betydligt lägre än i övriga socknar, särskilt runt sekelskiftet 1900. I början av 1900-talet uppstod dock ett stort antal icke-mantalsatta enheter i Våmb, samtidigt som andelen ärvda innehav successivt ökade. Många ägoenheter var dessutom från sekelskiftet mantalsatta med mycket låga mantalsbråk och utgjorde knappast jordbruksfastigheter i egentlig mening. Om de enheter i Våmb som återfanns bland de mer bärkraftiga jordbruksenheterna inom jordägarskikt 1 eller 2 granskas, så var inte mindre än 70 procent av dem ärvda 1945. Släktkontinuiteten blev med andra ord under 1900-talet betydande även i Våmb, särskilt på större jordbruksenheter.

Sammanfattning

I inledningen av kapitlet ställdes frågan om den stora andelen släkttransaktioner även innebar att arvingarna behöll jorden. Utifrån de resultat som presenterats måste svaret bli ett tydligt ja. Släktkontinuiteten var betydande. Antalet hundraåriga innehav var, i förhållande till vad som är känt från liknande studier, påfallande stort, och vid varje tvärsnitt bestod flertalet ägoenheter av ärvd jord. Det finns också mycket som talar för att jordens släktberoende

⁴⁴³ Inom ett hemman i Våmb har det varit omöjligt att rekonstruera ägandelängder eftersom jorden där, som det hette i ett lagfartsärende på 1880-talet, "ifrån urminnes tider varit utan fasta", och "gått i handel man och man emellan utan andre åtkomsthandlingar än köpebrev". KH, 800412, §63, GLA. I Våmb fanns dessutom vid studiens början ett antal enheter med kronojord som skatteköptes strax efter mitten av 1800-talet. I åtminstone tre fall har jorden köpts av den tidigare brukaren och efter skatteköpet ägts vidare inom samma släkt fram till 1945. Jag har dock valt att inte räkna med dessa bland de hundraåriga innehav som redovisats i kapitlet.

förstärktes över tid; andelen ärvda enheter steg, samtidigt som den tid enheterna ägts inom samma släkt ökade. Det var med andra ord inte alls ovanligt att en släktkontinuitet kunde upprätthållas under flera generationer, trots en livlig jordmarknad och trots att varje generationsskifte sannolikt inneburit påfrestningar.

Kontinuiteten innebar dock inte att beständiga fastigheter överfördes i led efter led. Under 1800-talet var ägostrukturen påtagligt rörlig. Det var i första hand de större ägoenheterna som var ärvda, men de kännetecknades samtidigt av att jordinnehavet byggdes på med ytterligare köp av jord, för att inte sällan delas upp vid ett följande arvskifte. Fastighetsstrukturen stabiliserades dock undan för undan och under 1900-talet var en stor del av fastigheterna intakta. De fall där förbehåll för vissa släktingar praktiserades var få, vilket i och för sig inte är konstigt – de bröt mot gällande lagstiftning, men de ger ändå en antydning om att det på sina håll fanns en uttryckt strävan att hålla jorden inom slakten. Den stelare fastighetsstrukturen kan hypotetiskt kopplas samman med en ökad bundenhet till en särskild jordegendom, men sambandet är oklart. Ett sätt att undersöka hur en eventuellt ökad bundenhet till gården tog sig uttryck är att kartlägga vilka det var som upprätthöll släktkontinuiteten. Det görs i nästa kapitel.

Kapitel 5

Släktens föränderlighet

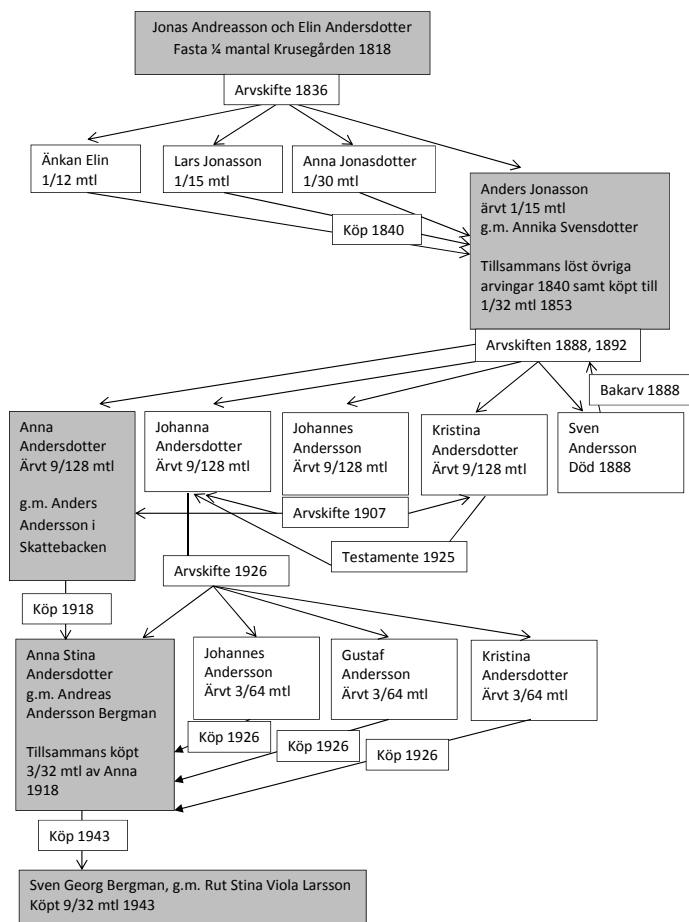
I förra kapitlet konstaterades att släktkontinuiteten i de tre socknarna både var betydande och ökade, trots en omfattande jordhandel. En allmän avsikt med detta kapitel är att diskutera hur denna kontinuitet ska förklaras. Sådana förklaringar kan sökas genom att närmare granska hur jord överfördes mellan generationerna och hur jordägandet upprätthölls. En utgångspunkt är att släkt bör förstås som ett föränderligt begrepp. Om släktkontinuiteten var betydande finns det därför skäl att kartlägga vilken typ av släkt det rör sig om. Vilka har ägt jord? Alldeles i början av avhandlingen redovisades en släkthistorik för en gård i hemmanet Bäreberg Krusegården. Ett släktgårdsdiplom vittnar om hur gården ägts inom slakten alltsedan de första uppgifterna från 1600-talets slut. Diplomet framhäver en stabil kontinuitet, där det ena släktledet följt på det andra, men visar även att släktrationerna blev manligt kodade – mågar blev en del av slakten, sonhustrur blev det inte. Hur väl belyser diplomet överlåtelseerna? I figur 5.1 har arvs gången rekonstruerats med hjälp av lagfarts materialet.⁴⁴⁴

I släktgårdsdiplomet framstår arvs gången som okomplicerad, men bakom släktkontinuiteten fanns ett invecklat mönster av transaktioner mellan olika släktingar. Jorden behölls inom slakten, men det var långt ifrån alltid genom enkla överlåtelser mellan generationerna. I den tredje generationen blev uppdelningen mellan syskonen varaktig och flera arvingar bodde ogifta kvar på gården. På ett allmänt plan kan arvs gången på Krusegården användas för att belysa tre generella förhållanden. *För det första* är det tydligt att släktkedjan inte upprätthölls genom att vissa arvingar negligerades vid delning av arv. Detta mönster är allmängiltigt; i nära nog samtliga fall då arvs delning refererats i lagfartsprotokollen har alla arvingar ärvt i enlighet med gällande lagstiftning.⁴⁴⁵ Det kan tilläggas att arvs rätten dessutom tolkats så, att

⁴⁴⁴ Redogörelsen för egendomsförhållandena i detta och liknande exempel senare i kapitlet bygger på uppgifter från en stor mängd källor, däribland främst lagfartsprotokoll, mantalslängder samt husförhörslängder och församlingsböcker. Att återge samtliga hänvisningar är närmast omöjligt och jag har därför valt att begränsa hänvisningarna till lagfartsprotokollet. Det här aktuella exemplet bygger på följande: AVH, 18530207, §8, 18940308, §§71-85, GLA; AVBLH, 19070903, §§113-115, 19200830, §14, 19251026, §135, 19260503, §§235-238, 19291118, §§213-214, GLA, samt IAVBLD, 19451010, §505, HLA.

⁴⁴⁵ I de enstaka fall då en annan arvs delning tillämpats har det varit särskilda omständigheter och den annorlunda fördelningen har då alltid motiverats i själva arvs kifteshandlingen. Se exempelvis AVBLH, 370210, §62, GLA samt IKD, 370526, §63, HLA.

alla arvingar vid arvsdelningen ärvt jord. Först i ett andra skede löste vanligen en arvinge ut de övriga.⁴⁴⁶ Vid arvsdelningen förekom sällan några försök att hålla samman jorden, ett resultat som för övrigt stämmer väl överens med tidigare studier av arvspraxis.⁴⁴⁷

Figur 5.1. Arvsgången på Bäreberg Krusegården. Släktgårdsdiplomets släktkedja gråmarkerad.

⁴⁴⁶ Enligt Åke Malmström var detta inte en tvingande nödvändighet, eftersom arvingarnas arvsrätt snarast avsett en ideell andel i boets kvarlåtenskap och inte i enskilda objekt. Att delningen av fastigheten ändå regelmässigt gjorts förklarar Malmström med fastighetens dominerande plats i kvarlåtenskapen och att jordens uppdelning i mantalsbråk gjort det enkelt att vid arvsdelningen dela fastigheten i storleksrelaterade lotter med mantalsbråket som grund. Se Malmström 1938, s. 80-85, 90-91.

⁴⁴⁷ Se till exempel Winberg 1981, s. 293-294 och Holmlund 2007, s. 124-143. Det kan dock tilläggas att i en handfull fall, särskilt fram emot slutet av undersökningsperioden, tillskiftades en arvinge all fast egendom redan vid arvskiftet. Se exempelvis ISD, 400605, §340, HLA; KH, 031005, §45-46, GLA; IAVBLD, 421209, §527, HLA.

För det andra var det vanligt att överlåtelseerna genomfördes först sedan tidigare innehavare avlidit. På Krusegården var det enbart en generationsväxling, försäljningen 1943, som genomfördes medan föräldrarna ännu var i livet. Även detta mönster kan generaliseras; om tvärsnitten från 1865 till 1945 granskas uppgår andelen ärvda innehav som överförts medan tidigare innehavare ännu var i livet aldrig till mer än en dryg tredjedel.⁴⁴⁸ Försäljningar i livstiden kan följaktligen ha haft viss betydelse för att släktkontinuiteten kunde upprätthållas, men de var inte det dominerande mönstret.⁴⁴⁹ Vanligare var att jorden skiftades på grund av ett dödsfall, och att arvslotterna därefter ånyo samlades ihop genom att en av arvingarna via en serie transaktioner löste in de övriga, ofta i relativt nära anslutning till arvskiftet.⁴⁵⁰ Successionen var dock inte alltid självklar. I en av generationsväxlingarna på Krusegården uteblev inlösensprocessen helt och hållet, med följden att arvingarna satt kvar på sina arvslotter livet ut. En av dem, Anna Andersdotter, gifte sig och flyttade, de övriga bodde kvar och brukade föräldragården tillsammans.

För det tredje kan ersättningsnivån vid slätköp ha haft en viss betydelse. I kapitel tre framgick att jordpriserna överlag var något lägre vid transaktioner mellan släktingar än vid andra köp på marknaden, särskilt efter sekelskiftet 1900. Detta tycks även ha varit fallet på Krusegården. När Anna-Stina 1918 tillsammans med sin make köpte sin mors arvslott sattes priset till 6000 kronor, att jämföra med taxeringsvärdet på 6800 kronor. Vid överlåtelsen 1943 sattes priset lika med taxeringsvärdet, som då var 20 000 kronor. Bilden kompliceras dock av att båda dessa överlåtelser innehöll åtaganden om undantagsvillkor för säljarna, vilka är svårt att uppskatta kostnaderna för. Det är också värt att notera att handeln med arvslotterna 1926 gjordes till priser klart över taxeringsvärdet.⁴⁵¹

⁴⁴⁸ Variationen mellan tvärsnitten var liten; andelen varierade mellan 31 och 39 procent och något mönster över tid går inte att belägga. Släktinnehavets längd tycks inte heller ha haft någon större betydelse. Av de 60 ägoenheter som 1945 hade överförts inom samma släkt under åtminstone 100 år hade 21 stycken (35 procent) övertagit jorden under den föregående innehavarens livstid.

⁴⁴⁹ I Estuna ökade andelen planerade överlåtelser markant under perioden 1845-1886, då hela 36 av 63 överlåtelser genomfördes under innehavarnas livstid. Holmlund sätter förändringen i samband med införandet av lika arvsrätt och menar att försäljningarna var ett sätt att fördela arvet efter eget tycke istället för att behöva redovisa arvsfördelningen inför häradsrätten. Holmlund 2007, s. 129-133. För en delvis annan utveckling, se Zernell-Durhán 1990, s. 21-23.

⁴⁵⁰ Det är inte omöjligt att tänka sig att det fanns en utsedd gärdarvinge även i de fall överlåtelsen genomfördes först efter det att den ena eller båda föräldrarna avlidit. Nils Wohlin menade exempelvis att övertagaren ofta var utvald tidigt, och i de fall inlösensprocessen vidtog i nära anslutning till arvsdelningen är det troligt att så faktiskt varit fallet. Se Wohlin 1910, s. 33. I Iréne Flygares studie var övertagaren ofta utvald i ett tidigt skede. Se Flygare 1999, s. 369-395.

⁴⁵¹ Lösensummorna var dessutom inte desamma för de olika arvslotterna. Anna-Stina och Andreas fick betala 3700 kronor för system Kristinas andel, men 4000 kronor styck för bröderna Johannes och Gustafs arvslotter

Det är svårt att peka ut en enskild faktor bakom den höga släktkontinuiteten. Låga ersättningar till medarvingar hade säkert betydelse i vissa fall, medan försäljningar i livstiden kan ha spelat en viss roll i andra fall. Förs analysen ner på individnivå går det emellertid att peka på en annan aspekt av ägoförhållandena. I kapitel två framgick att en av principerna i egendomslagstiftningen var att hålla isär makars egendom. I ägarlängden på Krusegården märks detta ifråga om Anna Andersdotters jord; eftersom den utgjordes av arvslotter hon fått efter sina föräldrar och bröder var den helt och hållet hennes enskilda egendom, vilket vid försäljningen till dottern Anna Stina och mågen Andreas också markerades i salubrevet.⁴⁵² Anna Andersdotters enskilda jordinnehav var dock ett undantag och i de övriga äktenskapen på Krusegården framträder istället ett helt annat mönster. Ägarlängden består i själva verket av en lång följd makar som *samägt* jord, från Jonas och Elins fastebrev 1818 fram till Sven och Rut på 1940-talet. Konsekvensen är tankeväckande – kontinuiteten upprätthölls genom att släktjorden delägdes av personer som *inte* var släkt med tidigare innehavare. Resultatet pekar mot att en viktig del i förståelsen av släktkontinuiteten ligger i äktenskapet och dess egendomsreglerande funktion.

Äktenskap som hot och möjlighet

Traditionellt ses släktskap och äktenskap ofta som varandras motsatser. Släktskap kan kopplas till arv och överföring av egendom, medan äktenskap främst fungerat som en förvaltningsenhet för egendom. Arvingar var släkt, äkta makar var det inte. Åtskillnaden märks i att bordsrätten upprätthöll en distinktion mellan fäderne- och modernefränder: äktenskap band samman släkter, men inte i egendomshänseende.⁴⁵³ Tendensen att se släktskap och äktenskap som skilda åt har även haft ett betydande inflytande på forskning om arvsförhållanden, där tyngdpunkten främst har legat på arvets fördelning och hur arvingar agerat med sina arvslotter, medan äktenskapet behandlats mer i förbifarten och sällan med fokus på egendomsfrågor.⁴⁵⁴ I sin studie av egendomsförhållanden i 1500- och 1600-talens Dalarna utgår dock Maria Sjöberg från ett annat perspektiv. Arv och äktenskap stod inte i ett motsatsförhållande till varandra, menar Sjöberg,

i Krusegården. Totalt fick de därmed betala 11700 i lösen, medan taxeringsvärdet för motsvarande enheter enbart uppgick till 9000 kronor. ÄVBLH, 260503, §238, samt 291118, §§213-214, GLA.

⁴⁵² Försäljningen sades gälla "efter mina Anna Andersdotters föräldrar och bröder ärfda fastighet". ÄVBLH, 200830, §14, GLA.

⁴⁵³ Om bordsrättens åtskillnad mellan fäderne- och modernefränder, se Winberg 1985, s. 62-64.

⁴⁵⁴ Winberg 1981, s. 290-298, Rosén 1994, s. 186-201, Zernell-Durhán 1990, s. 39-42.

utan bör istället ses som lika viktiga delar i skapandet av släktskap.⁴⁵⁵ Det är intressant att notera att båda uppfattningarna om förhållandet mellan släkt och äktenskap kan återfinnas i 1800-talets riksdagsdebatt om makarnas egendomsförhållanden. Förespråkarna för ett starkt enskilt innehav menade att äktenskapet inte var ett förvärvsmedel och att jord inte borde kunna överföras till en annan släkt genom äktenskapet. Riskerna med samägande i äktenskapet formulerades som ett hot mot släktkontinuiteten på jorden.⁴⁵⁶ Häremot framhöll förespråkarna för samägande att gamla restriktioner för att skydda släktens jordinnehav inte längre var relevanta. Istället underströk de hur äktenskapet i egendomsrättsligt hänseende innebar att egendom fördes samman från två släktlinjer, och att makarnas innerliga gemenskap även borde utsträckas till att röra livets materiella sidor.⁴⁵⁷

Riksdagsdebatten om makars egendomsförhållanden bör ses i ljuset av att lika arvsrätt infördes 1845. För en familj med både söner och döttrar innebar reformen konkret att den son som stod i begrepp att ta över föräldragården fick en mindre arvslott än tidigare och därmed blev tvungen att betala mer för att lösa sina syskons arvslotter i fastigheten. Det är därför ett vanligt antagande att den lika arvsrätten gjorde det svårare att genomföra ett arvskifte inom familjen och hålla jordinnehavet intakt över generationerna; så tolkades exempelvis reformen i sin samtid.⁴⁵⁸ Betraktas arv och äktenskap som en helhet kan bilden dock revideras. Om sonen gifte sig tog den ingifta hustrun i sin tur med sig en större arvslott än tidigare; systemens arvslott kunde med andra ord kompenseras av hustruns. Det borde, enkelt uttryckt, ha blivit allt viktigare att genom äktenskapet få tillgång till nya resurser för att kunna klara av ett arvskifte och hålla samman jord.⁴⁵⁹

En sida av denna förändring var att andra resurser än jord fick ökad betydelse. Maria Ågren menar att det i takt med samhällsomvandlingen måste

⁴⁵⁵ Sjöberg 2001, s. 156-162.

⁴⁵⁶ Att släkteegendom genom bakarv kunde överföras till en annan släkt eller "stam" var etablerat sedan flera århundraden. Det hindrade emellertid inte att bakarvet ifrågasattes under 1800-talets egendomsdebatt. I en motion från bondeståndet 1857 klagade representanter från Jönköpings län över att bakarven blev problematiska när allt fler i förtid överlät gården på sina barn på billiga villkor och mot löfte om undantag. Om gårdsövertagaren dog ung med enbart ett barn var risken stor att släkteegendomen skulle övergå till en "helt annan stam". Förslaget, som gick ut på att ge far- och morföräldrar arvsrätt efter sina barnbarn, föll dock utan vidare diskussion. Se LB 1856-58:16.

⁴⁵⁷ De två bilderna av äktenskapet var i sig inte nya. Maria Ågren har visat hur de kan ledas tillbaka till 1600- och 1700-talen. Ågren 2009a, s. 27-28.

⁴⁵⁸ Ågren 2009a, s. 186-188.

⁴⁵⁹ Sjöberg 2001, s. 171-175. Ett alternativt sätt var, efter 1857, att genom testamente ge någon arvinge mer än någon annan. Se Ågren 1999, särskilt s. 686-689. Det tycks dock ha varit sällsynt att testamentesrätten användes för att säkerställa generationsväxlingarna – i de tre västgötaskockarna finns inget sådant exempel.

ha blivit allt ovanligare att båda makarna förde med sig ärvd jord in i boet. Istället bör åtminstone en av makarna erhållit löseegendom och kontanter som ersättning för jord, och införandet av lika arvsrätt bör ytterligare ha ökat betydelsen av sådana resurser.⁴⁶⁰ Denna förändring speglades dock inte i lagstiftningen. Samhällsomvandlingen var på väg att göra annan egendom än jord allt viktigare, samtidigt som egendomsrätten fortsatt var konstruerad för ett samhälle där jorden var den dominerande egendomen. Vad innebar det i praktiken? Saken kan ses från två sidor. För den som i äktenskapet enbart förde in lös egendom och pengar fanns en påtaglig risk att dessa resurser ”försvann”, just eftersom lagen saknade förmåga att göra dem läsbara.⁴⁶¹ För den som däremot förde in jord i boet saknade problemet egentlig betydelse, eftersom jord som förvärvats före äktenskapet behöll sin status som enskild egendom. Det är inte svårt att inse att denna problematik hade en könsdimension. Det vanligaste sättet att föra ihop egendom i äktenskapet bör ha varit att män förde in jord och kvinnor *annan* egendom.⁴⁶² Lagen tillät därmed att kvinnors egendom övergick till deras män.

En väsentlig fråga är därmed i vilken utsträckning makar ägde jord vid giftermålet och hur jord överfördes inom släkt. I kapitel fyra användes beteckningen ”ärvd” för alla enheter som övertagits efter en släkting, främst för att skilja dem från enheter som inte överförts inom släkten. För att analysera makars egendomsförhållanden krävs emellertid en mer finmaskig terminologi. Den jord som överfördes inom släkten kunde i praktiken vara av två slag: en arvslott efter en avliden, eller jord som på grund av köp, gåva eller byte förvärvats från en levande släkting. Sättet jorden överfördes på fick konsekvenser för dess status inom äktenskapet. Arvslotter var, i likhet med all jord som förvärvades före äktenskapet, makars enskilda egendom. Jord som inom äktenskapet förvärvades från den ena makans släkt betraktades också länge som enskild, men en lagtolkning 1807 innebar att sådan jord skulle vara gemensam egendom och sålunda underställd giftorätt.⁴⁶³ Maria Ågren visar dock att makar redan under 1700-talet kunde agera för att ”definiera om” enskilt ägd jord till

⁴⁶⁰ Ågren 2009b, s. 240-242, 248-249.

⁴⁶¹ Ågren 2009a, s. 40-46, 210-216.

⁴⁶² Ågren 2009b, s. 246. Lagstiftningen verkade aktivt i denna riktning även efter 1845, genom att bröder hade rätt att lösa ut sina systrar från deras arvslotter.

⁴⁶³ Frågans karaktär av tvisteämne var dock tydlig och tolkningen delade närmast lagberedningen rakt av. Se härom Olivecrona 1882, s.320-327. Hur bestämmelserna tillämpades är dock osäkert. Så sent som 1857 hävdade exempelvis en man som bondeståndets Nils Larsson, senare ståndets siste talman, att om en arvinge löst ut övriga ur en ärvd fastighet, var den i sin helhet fortsatt arvejord (och därmed inte underställd giftorätt). Se Bd 1856-58:4, s. 230 samt s. 233 (Larsson).

gemensam, med innebörden att båda makarna fick del av boets jord. Enligt Ågren bör sådana ansträngningar ses i ljuset av att allt fler arvingar överlevde samtidigt som värdet på fast egendom ökade, samt egendomssystemets oförmåga att synliggöra annan egendom än jord. Kort sagt, det blev allt orimligare att upprätthålla principen om att ärvd jord skulle innehas enskilt av en make.⁴⁶⁴ Medvetenheten om egendomssystemets brister fanns även i Estuna, där egendomsrelationerna inom äktenskapet under tidigt 1800-tal var inordnade i en formell praktik kallad *införsel*. I korthet innebar detta att den ingifta maken köpte en del av jorden av sin make, och i lagfartsprotokollen framgår ofta sambandet mellan äktenskapets ingående och arvsdelningarna.⁴⁶⁵

Det är tydligt att äktenskapets egendomsregler var motsägelsefulla. Å ena sidan fortsatte lagstiftningen ända fram till 1920 att särskilja makars egendom, å andra sidan var jord som köptes från den ena makans släkt gemensam.⁴⁶⁶ *Ordningföljden* mellan äktenskap och jordövertagande hade uppenbart stor betydelse. Om jord införskaffades efter giftermålet blev den samägd. Förvärvades den däremot före giftermålet, eller enbart bestod av en arvslott, var den enskild. Eftersom det ännu saknas studier av hur makars egendomsförhållanden gestaltade sig över tid är det svårt att veta hur vanligt det var att makar samögde jord. För Estuna redovisar dock Holmlund tidssambandet mellan jordövertagande och äktenskap för samtliga jordarvingar under perioden 1810-1930. Resultatet visar ett splittrat mönster. Många arvingar gifte sig innan de övertog jord, men en ansevärd del var redan jordägare när de gifte sig. Holmlund noterar att arvingarna i den senare kategorin främst var män.⁴⁶⁷ En slutsats skulle i så fall vara att det i många äktenskap enbart var män som ägde jord.

I detta kapitel är avsikten att ta analysen ett steg längre. Under den studerade perioden var äktenskapets egendomsförhållanden under ständig debatt och principen om den enskilt ägda jordegendomen var alltmer i otakt med tiden. Vid införandet av nya Giftermålsbalken 1921 bytte lagstiftningen slutligen huvudprincip, från åtskillnad mellan makars jordegendom, till egendoms-gemenskap. Samtidigt infördes också arvsrätt mellan makar, vilket kan ses som

⁴⁶⁴ Ågren 2009a, s. 109-114, Ågren 2009b, 243-248.

⁴⁶⁵ Holmlund 2007, s. 122-123. Hur vanligt det var med *införsel* är dock osäkert. Holmlund nämner att det förekom i 26 fall under åren 1810-1845, vilket ska jämföras med att Estuna då hade runt 100 jordägande hushåll. Holmlund 2003, s. 261 (uppgift om antalet fall av *införsel*), Holmlund 2007, s. 50 (uppgift om antalet jordägande hushåll).

⁴⁶⁶ Rosemarie Fiebranz finner i en studie av makars *agerande* vid hemmansöverlåtelse en liknande tendens att betona makars gemensamma ansvar för jord som överförts inom släkten. Fiebranz 2003, s. 224-237.

⁴⁶⁷ Holmlund 2007, s. 178-181.

en slutpunkt i förändringen att föra samman äktenskap med släktskap.⁴⁶⁸ Syftet med detta kapitel är därmed att studera vem eller vilka som ägde jorden och hur makarnas egendomsförhållanden gestaltade sig. Därigenom skapas nya perspektiv inte bara på egendomsförhållandena och släktkontinuiteten, utan även på förändringar i synsättet på äktenskap och släkt. Utvecklingen bör dock inte på förhand formuleras som en linjär övergång till mer samägande. En målsättning med kapitlet är istället att problematisera äktenskapets betydelse för egendomsförhållanden över en längre tidsperiod.

Jordinnehavets kategorier

En analys av äktenskapets egendomsförhållanden är metodologiskt komplicerad. Att förlita sig på mantals- eller taxeringslängder är omöjligt, eftersom de aldrig visar ägoförhållandena mellan makar.⁴⁶⁹ Lagfartsprotokollen ger inte heller en rättvisande bild. Fram till 1920 gav lagen den äkta mannen rätt att ensam disponera och agera med makars gemensamma egendom och det var därför inte ovanligt att en man agerade på egen hand, trots att makarna i själva verket samögde jorden.⁴⁷⁰ För att fastställa makarnas inbördes egendomsförhållanden har det varit nödvändigt att kombinera lagfartsmaterial med uppgifter om äktenskapsförhållanden för att fastställa när jord förvärvats och när äktenskap ingåtts. För att skapa ett analysverktyg har fyra hanterbara kategorier för de olika ägandekonstellationerna konstruerats. Med *samägande makar* avses enheter där båda makarna hade del i boets jordegendom.⁴⁷¹ Om all boets jord istället var enskilt innehav för den ena maken, har de förts till kategorin *en make äger*.⁴⁷² Ägoenheter som förestods av änklingar/änkor eller ogifta innehavare har för enkelhets skull räknats ihop som *ogifta*.⁴⁷³ Slutligen har *sterbhus*, till vilka

⁴⁶⁸ Melby, Pylkkänen, Rosenbeck & Carlsson Wetterberg 2006, s. 191-239. För de äktenskap som ingåtts före 1920 levde dock de äldre bestämmelserna kvar fram till 1950, se Niskanen 2001, s. 131-132.

⁴⁶⁹ Ulla Rosén har pläderat för att taxeringslängderna är en god källa för att studera jordinnehav, men hennes perspektiv rör främst förhållandena mellan hushåll och äktenskap, inte inom desamma. I sådana fall fungerar taxeringslängderna utmärkt, men som källmaterial för att studera det faktiska jordinnehavet är materialet tämligen värdelöst. Såväl mantals- som taxeringslängder var uppställda efter egendomens förvaltning, inte de faktiska ägarna. Rosén 1992, s. 24-27.

⁴⁷⁰ Först 1921 krävdes båda makarnas samtycke vid transaktioner med samägd egendom. Från samma år framgår även uppgifter om säljarnas äktenskapsstatus i lagfartsprotokollen.

⁴⁷¹ Begreppet avser med andra ord inte enbart sådana fall där makarna ägde lika delar av samma jord, utan även innehav där den ena maken ägt en större del än den andra. Det avgörande för kategorin är att båda makarna i någon mening var jordägare.

⁴⁷² Uttrycket ska dock inte tolkas som att det även åsyftar äktenskap där båda makarna var för sig ägt enskild jord. Sådana äktenskap har istället klassificerats som samägande. Som ska visa sig längre fram i kapitlet rörde det sig dock enbart om ett fåtal fall.

⁴⁷³ Gemensamt för kategorin är att egendomsförhållandena inte berodde på äktenskapsrätten, då det inte fanns något äktenskap att utgå ifrån.

även räknats syskoninnehav av den typ som förekom i en av generationerna på Krusegården, räknats som en separat kategori.⁴⁷⁴ Ägoenheter med oklara ägandeförhållanden eller kronojord har utelämnats, liksom juridiska personer. Resultatet presenteras i tabell 5.1.

Tabell 5.1. Ägoenheters fördelning på fyra ägandekategorier vid sex tvärsnitt. Absoluta tal (relativa tal). Bäreberg, Ekby och Våmb, 1845-1945.

	1845	1865	1885	1905	1925	1945
Samägande makar	105 (66)	141 (76)	144 (72)	131 (61)	116 (53)	112 (55)
En make äger	11 (7)	13 (7)	20 (10)	27 (13)	19 (9)	10 (5)
Ogifta	20 (13)	11 (6)	18 (9)	30 (14)	30 (14)	29 (14)
Sterbhus	23 (14)	20 (11)	17 (9)	27 (13)	54 (24)	52 (26)
Totalt	159 (100)	185 (100)	199 (100)	215 (101)	219 (100)	203 (100)

Källor: se tabell 4.1

Den bild som tidigare forskning antytt bekräftas till fullo. Vid de tre första tvärsnitten var samägande mellan makar dominerande och ökade dessutom något i betydelse. Om hänsyn tas till att sterbhusen under 1800-talet oftast var ett resultat av ett upplöst äktenskap mellan i regel samägande makar, förstärks bilden ytterligare. Förändringarna mellan de tre tvärsnitten under andra hälften av 1800-talet är små, och allt tyder på att samägandenormen var en fullt accepterad och normerande princip. I de tre senare tvärsnitten förändras dock bilden. Mellan 1885 och 1925 föll andelen samägande makar med mer än en fjärdedel ned till 53 procent. Vid tvärsnittet 1945 låg andelen kvar på samma nivå, *trots* att de äktenskap som ingicks efter 1920 i regel alltid innebar ett samägande av jorden.⁴⁷⁵ Istället blev andra typer av innehav vanligare. De äktenskap där bara en av makarna ägde jorden i boet ökade långsamt fram till 1905, då de motsvarade 13 procent av alla ägoenheter. Under 1900-talet minskade dock även denna typ av innehav i omfattning. Den jord som innehades av ogifta personer ökade på liknande sätt fram till 1905, men var

⁴⁷⁴ Indelningen i sterbhus kan diskuteras. Det är möjligt att betrakta arvfallna fastigheter som flera separata och enskilda jordinnehav. Det skulle emellertid gjort antalet ägoenheter betydligt större, exempelvis skulle syskoninnehavet på Krusegården räknats som fyra (ärvda) enheter istället för en. Av skäl som framgår senare i kapitlet är det rimligt att se denna typ av innehavskonstellation som en enhet.

⁴⁷⁵ De nya egendomsreglerna i 1920 års giftermålsbalk omfattade alla äktenskap som ingicks efter 1920, medan äktenskap som ingåtts dessförinnan behöll de äldre reglerna om enskild och gemensam egendom. Niskanen 2001, s. 131-132. I tabellen har alla äktenskap ingångna efter 1920 ansetts medföra samägande.

därefter relativt konstant. Från början på 1900-talet ökade istället antalet sterbhus i omfattning och vid tvärsnittet 1945 utgjorde de mer än en fjärdedel av alla enheter.

Det är, utifrån det resonemang som tidigare förts väntat att samägande förekom – däremot inte att det var så dominerande. Mest överraskande är emellertid den långsiktiga tendensen. Resultatet i tabell 5.1 avser dock samtliga ägoenheter, såväl ärvda som köpta. En förklaring till samägandets minskade betydelse skulle kunna vara att många enheter köptes av ogifta. I tabell 5.2 nedan har därför samägandets förekomst på de ärvda ägoenheterna granskats.⁴⁷⁶

Tabell 5.2. Ärvda enheter ägda av samägande makar vid fem tvärsnitt. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1865-1945.

	1865	1885	1905	1925	1945
Totalt antal ärvda enheter	104	126	155	151	145
Samägda ärvda enheter	72	75	78	61	62
Andel ärvda enheter samägda av makar	69	60	50	40	43

Källor: se tabell 4.1.

Resultatet i tabellen visar att samägandets tillbakagång knappast orsakades av ett ändrat mönster på jordmarknaden. Förändringen var tvärtom betydligt kraftigare på den ärvda jorden. Från tvärsnittet 1865 minskade andelen samägda ägoenheter med ungefär 10 procentenheter per tjugo år fram till 1925, då andelen stabiliserades runt 40 procent.⁴⁷⁷ På den köpta jorden förändrades samägandet i själva verket knappt alls. Såväl under 1800-talet som under 1900-talet förvärvades de köpta enheterna så gott som uteslutande av redan gifta, och därmed samägande, makar.

En kvantitativ analys av äktenskapets egendomsreglerande funktion ger därmed upphov till två kronologiskt ordnade slutsatser. Under 1800-talet var det vanligt att makar samägde jord. Successivt blev dock samägandet allt mindre markerat och äktenskapet därmed allt mindre betydelsefullt när det gällde ärvd jord. Relateras resultaten till den rättsliga utvecklingen under samma tid blir

⁴⁷⁶ Resultatet från tvärsnittet 1845 har i denna och följande tabeller i kapitlet utelämnats då bortfallet varit för stort.

⁴⁷⁷ Även här bör man ha i minnet att äktenskap ingångna efter 1920 räknats till de gemensamma. I flera av de äktenskap som ingicks efter 1920 hade mannen förvärvat jorden före äktenskapet. Om inte 1920 års Giftermålsbalk gjort även förvärv före äktenskapet till gemensamma, hade andelen samägande makar 1945 varit betydligt lägre än 40 procent.

bilden motsägelsefull. Under den tid då äktenskapslagstiftningen betonade särskiljande av makars egendom, var det i praktiken vanligt att jorden samägdes av makarna. När lagstiftningen bytte princip, gjorde makars egendomsgemenskap till norm och stipulerade att arvslotter inte längre skulle betraktas som enskild egendom, hade alltså äktenskapets betydelse för jordägandet i praktiken redan minskat. Detta motsägelsefulla förhållande väcker frågor. Varför minskade äktenskapets betydelse över tid? Och varför var förändringen så tydlig på ärvda enheter? Innan dessa frågor kan besvaras är det dock nödvändigt att närmare granska samägandemönstret under 1800-talets senare hälft. Hur uppstod makarnas samägande?

Samägande som norm

Eftersom lagstiftningen före 1921 var konstruerad för att upprätthålla skillnad mellan makars egendom krävdes särskilda tillvägagångssätt för att åstadkomma samägande. De möjligheter som stod till buds var i praktiken av två slag. Dels fanns vad Maria Ågren kallar kompensationsstrategier, det vill säga att makarna aktivt förändrade den formella fördelningen av jordegendomen så att fördelningen stämde bättre överens med makarnas bidrag till det gemensamma boet. Detta kunde exempelvis ske genom noteringar i bouppteckningar, äktenskapsförord och testamenten.⁴⁷⁸ Dels kunde redan gifta makar tillsammans köpa jord, och därmed båda bli delägare. Oavsett om jorden köptes på marknaden eller av släktingar så blev båda makarna därigenom jordägare. Med undantag för en handfull fall, där egendomsförhållanden ändrades genom testamenten, var mönstret i de tre västgötasocknarna entydigt – samägande uppstod regelmässigt genom att makar gemensamt köpte jord. När föräldrar överlät jord till sina barn gjordes det på ett sådant sätt att även svärsöner och svärdöttrar blev delägare till jorden, vilket vanligtvis specificerades i köpebrevets formuleringar.⁴⁷⁹ Genomfördes generationsväxlingen först sedan den tidigare innehavaren avlidit löste en av arvingarna genomgående *tillsammans* med sin make/maka ut medarvingarna. Någon strävan att utestänga svärsöner eller svärdöttrar fanns knappast, åtminstone inte före sekelskiftet 1900.

Samägandet på de ärvda enheterna uppstod med andra ord genom att makarna under äktenskapet köpte jord från någon av makarnas släktingar, vilket lägger ytterligare en dimension till diskussionen om begreppsparet släkt

⁴⁷⁸ Ågren 2009a, s. 110-120, Ågren 2009b, s. 243-246.

⁴⁷⁹ Ofta förekom formuleringar i stil med "till min son och hans hustru". Se exempelvis HH, 680909, §42, och KH, 620625, §41, båda GLA.

och marknad. Det kan nu invändas att samägandemönstret har sin naturliga förklaring i sättet att överföra jord: när jord köptes under äktenskapet blev den per automatik gemensam egendom. Hade det funnits en strävan att hålla släktjord borta från giftorätten saknades dock inte handlingsalternativ. Jord kunde ges i gåva eller testamente med villkor att den skulle vara enskild, eller säljas till en arvinge *innan* denne ingick äktenskap. Att samägandet var så markerat visar hur viktig ordningsföljden mellan arv och giftermål var – *först* gifte man sig, *därefter* ordnade man med jordtransaktionerna. Inte ens när jord överläts genom gåva fanns någon strävan att utestänga svärsöner eller svärdöttrar från jordinnehav.⁴⁸⁰ Samägandenormen understryks vidare av att det inte var ovanligt med salubrev utskrivna på en arvinge och dennes *tilltänkta* maka/make.⁴⁸¹ Om samägande mellan makar var en målsättning, innebar dock äktenskapsreglerna ett ständigt problem att upprätthålla samägandet. Som konstaterades inledningsvis var det vanligt att överlåtelse genomfördes först efter det att tidigare innehavare avlidit, och arvslotter betraktades som enskild egendom oavsett om makarna var gifta eller inte. I vissa fall tycks dock särskilda tillvägagångssätt ha utformats för att få även arvslotter samägda, som följande exempel visar.

I april 1890 hölls arvskifte efter Kerstin Andersdotter, som efterlämnat änkemannen Sven Påvelsson och två barn, sonen August och dottern Ida. Tillsammans ägde makarna $\frac{1}{4}$ mantal i Östorp Höckgården samt en del mindre fastigheter. Vid arvsskiftet fick Sven och August $\frac{1}{8}$ mantal var i Höckgården. Redan i slutet av juli samma år sålde dock August sin arvslott till fadern. Att en arvinge strax efter arvskiftet sålde sin arvslott till en släkting, i detta fall fadern, var inte ovanligt; det var i praktiken så inlösenförfarandet oftast gick till. Det speciella i det här fallet var att Sven redan i oktober samma år sålde tillbaka jorden i Höckgården, inklusive den del han själv tilldelats i arvskiftet. Köpekontraktet undertecknades enbart fyra dagar efter det att August gift sig med Anna Andersdotter och köpet utställdes därför på de nygifta *gemensamt*.⁴⁸² En möjlig tolkning är därför att återköpet var ett sätt att ordna till egendomsförhållandena inom äktenskapet. Genom att makarna gemensamt köpte jord blev de därigenom till lika stora delar ägare till jorden. Tolkningen styrks av att det finns flera liknande fall där enskilda jordinnehav omformats till gemensamt i

⁴⁸⁰ I inget fall har jord givits som gåva med föreskrift att gåvan skulle vara enskild egendom för mottagaren. Tvärtom inkluderades ofta mågen eller sonhustrun uttryckligen i gåvobrevet. Se exempelvis HH, 550301, §100, GLA, eller IVD, 360115, §43, HLA.

⁴⁸¹ Se exempelvis AVH, 540529, §6; AVBLH, 140511, §333, samt VNH, 240506, §188, samtliga GLA.

⁴⁸² AVH, 901105, §§39-41, GLA.

nära samband med ett giftermål. När Anders Jansson 1851 köpte ¼ mantal i Olof Töresgården av sina föräldrar var han ogift. Nio år senare gifte han sig med Johanna Svensdotter och kort efter giftermålet, i januari 1861, sålde han hela gården till sin nyblivna sväger Bengt Larsson och dennes hustru Britta Svensdotter, syster till Johanna. I försäljningen agerade Anders själv utan att hustrun Johanna omnämndes, men bara fyra månader senare köpte han tillbaka gården igen, till samma pris, denna gång tillsammans med sin nya hustru. Återköpet var knappast oplanerat; husförhörlängden visar att Anders och Johanna hela tiden bodde kvar på gården och efter återköpet behöll de jorden i 23 år innan de – gemensamt – överlät den på sin son.⁴⁸³

Att Anders försäljning gjordes till hans nyvunna sväger antyder att transaktionen hade med äktenskapet att göra. I de refererade fallen tycks ansatserna ha gått ut på att göra egendom samägd och i båda fallen var det män som omvandlade sitt enskilda innehav till samägd jord. I 1800-talets riksdagsdebatter fanns en tydlig medvetenhet om att män i större utsträckning än sina hustrur var jordägare och därmed privilegierade av de rådande egendomsreglerna. Flera undersökningar har också visat att söner fått överta jord i betydligt större utsträckning än döttrar.⁴⁸⁴ Samtidigt visade arvs gången från Krusegården att det inte var ovanligt att släktkontinuiteten upprätthölls via kvinnor. Hur såg det allmänna mönstret ut? I tabell 5.3 nedan har de samägda ärvda enheterna undersökts och kategoriserats beroende på om jorden övertagits från mannens eller hustruns släkt.

Tabell 5.3. Samägda ärvda ägoenheter vid fem tvärsnitt uppdelade efter vilken sida jorden övertagits. Absoluta tal. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1865-1945.

	1865	1885	1905	1925	1945	Totalt
Mannens sida	47	49	52	49	49	246
Hustruns sida	21	20	22	12	13	88
Båda sidor	4	6	4	0	0	14
Totalt	72	75	78	61	62	348

Källa: se tabell 4.1

⁴⁸³ AVH, 510520, §14, 610214, §36, samt 610605, §24, GLA. För ett liknande fall, se även ÄVBLH, 050904, §§28-29, GLA.

⁴⁸⁴ Winberg 1981, s. 295-298, Zernell-Durhán 1990, s. 33-35, Holmlund 2007, s. 85-87, Flygare 1999, s. 374-375.

Det var ovanligt att jord övertagits från båda makarnas släkt, vilket bekräftar att samägandet i huvudsak uppkom genom att makarna satsade på att överta jord från *antingen* mannens eller hustruns sida. Överlag var det betydligt vanligare att jorden kom från mannens sida, men fördelningen förändrades under 1900-talet. Fram till och med tvärsnittet 1905 bestod ungefär var tredje ärvd och samägd ägoenhet av jord som övertagits från hustruns släkt. Därefter förstärktes mönstret att jorden kom från mannens sida, och i de två sista tvärsnitten var andelen innehav som övertagits från hustruns sida bara en femtedel. Över tid blev den samägda jorden följaktligen alltmer knuten till män. De talrika överlåtelseerna till döttrar under 1800-talet innebar dock att ärvda innehav sällan överläts i flera generationer mellan fäder och söner. Av de 60 enheter som 1945 kunde uppvisa ett obrutet släktinnehav för de senaste hundra åren, så hade bara en knapp tredjedel (19 stycken) överförts i rakt nedstigande led mellan fäder och söner sedan 1845.

Det vanligaste var ändå att jord övertogs från mannens släkt, vilket samtidigt innebar att försäljning av kvinnors arvslotter i jord var vanligt förekommande. Om en ogift kvinna ärvde var det, som framgick av kapitel tre, inte ovanligt att arvet såldes på auktion. Var kvinnan däremot gift, krävdes hennes samtycke till försäljningen jämte underskrift av salubrevet i vittnens närvaro.⁴⁸⁵ Lagens bestämmelser efterlevdes i stor utsträckning, och häradsrätten ingrep i princip alltid om kvinnors enskilda egendom såldes utan formellt samtycke. När arvingarna efter Peter Eriksson skulle sälja sin fäderneärvda jord i Våmb Lillegården 1876, skrev bland annat två mågar under salubrevet som ”arfwingar efter Peter Eriksson”. Häradsrätten anmärkte att ingen av dem visat ”behörighet att å sine hustruns ärfde andelar i samma fastighet utfärda fångeshandling” och avslog ansökan.⁴⁸⁶

Bevakningen av kvinnors enskilda jordlotter kan sättas in i en bredare tolkningsram. Trots samägandeidealet saknades inte skiljelinjer mellan å ena sidan enskild och å andra sidan samägd jord. Tvärtom fanns ofta en noggrann och detaljerad uppfattning om de exakta storlekarna av respektive egendomslag och i redovisade arvskiften och bouppteckningar återges inte sällan dessa var för sig. I bouppteckningen efter Anna Jonasdotter, som tillsammans med sin man brukat $\frac{1}{4}$ mantal i Lars Bryntesgården i Bäreberg, särredovisades mannens

⁴⁸⁵ Om kravet på samtycke i vittnens närvaro, se Olivecrona 1882, s. 448, samt Hellner 1934, s. 57.

⁴⁸⁶ KH, 800608, §136, GLA. För liknande fall se ÄVBLH, 061001, §95, och HH, 760607, §138, båda GLA. I några enstaka fall finns det dock exempel på att kravet på formellt samtycke inte har följts. Se exempelvis HH, 590316, §65, och AVH, 541007, §27, båda GLA.

enskilda arvslott, 1/27 mantal, i vilken Anna inte ägde någon rätt. Hennes andel rörde därmed enbart del i de övriga 23/108 mantal som hon tillsammans med sin make löst från hans mor och syskon.⁴⁸⁷ Trots att många enskilda arvslotter var små noterades de för sig; i arvskiftet efter Johan Johansson i Tubbehagen upptogs exempelvis egendomen om 11/96 mantal, ”deraf den afl ärf 1/96 mtl, hvori hustrun ej äger giftorätt”.⁴⁸⁸

Medvetenheten om skillnaden mellan enskild och gemensam egendom var med andra ord hög, trots att de flesta makar samägde jord. Det hände att häradsrätten vägrade bevilja lagfart om inte arvslotterns storlek specificerades.⁴⁸⁹ Uppdelningen i enskild och gemensam egendom fick dock långt ifrån alltid praktiska konsekvenser. Tvärtom framkommer vid flera tillfällen en tendens att förenkla egendomsförhållanden genom att räkna *all* jord i makars bo som gemensam. När Anders Larsson 1844 gifte sig med Maria Svensdotter ägde han redan 1/8 mantal i hemmanet Våmb Skattegård. Genom förvärv 1848, 1859 och 1870 kunde makarna gemensamt köpa in ytterligare ¼ mantal i hemmanet. När Anders dog bestod således boet av 3/8 mantal. Med utgångspunkt i hur makarnas jord förvärvats hade Maria enbart giftorätt till 1/12 mantal (tredjedelen av den under äktenskapet inköpta jorden), men vid arvskiftet betraktades istället hela boet som gemensamt och Marias giftorättsandel blev därför 1/8 mantal.⁴⁹⁰ Det är möjligt att denna förenkling av egendomsförhållandena var en effekt av att makarna hade gemensamma barn som så småningom ändå skulle ärva all jord, men mer troligt är att sammanläggningen berodde på att Maria infört *annan* egendom i boet.

Samägandenormen hade fördelar, men kunde i vissa fall även innebära en påtaglig risk, nämligen då äktenskapet tidigt upplöstes utan några gemensamma bröstarvingar. I sådana fall kunde samägandet till och med omdefinieras, vilket följande exempel illustrerar.

⁴⁸⁷ ÄVH, 880530, §26, GLA.

⁴⁸⁸ ÄVBLH, 970512, §180. För liknande exempel på tydliga uppdelningar av makars innehav i boet, se KH, 860216, §§51-53, och ÄVH, 531003, §12, båda GLA, samt IVD, 371215, §1118, HLA.

⁴⁸⁹ Se exempelvis ÄVH, 540529, §6, samt 541002, §24, båda GLA, där arvingarna gemensamt sålde den arvfallna fastigheten till en av sönerna och hans tilltänkta hustru. Innan lagfarten beviljades krävde häradsrätten uppgift om hur stor sonens arvslott egentligen varit.

⁴⁹⁰ KH, 840930, §63, GLA. Det är värt att notera att förenklingen ifråga om boets egendom i detta fall gick före en helt jämn fördelning makarna emellan, vilket annars hade varit fallit om makarna gift sig efter 1845. För ett senare fall med samma typ av förenkling, se VNH, 261215, §308, GLA.

Omdefinierade innehav

År 1848 ropade Johannes Andreasson in sin avlidne fars egendom om 5/16 mantal i hemmanet Tubbehagen på auktion. Köpebrevet utfärdades i januari 1849 och utställdes på Johannes och hans hustru Helena Andreasdotter. Formuleringen var något förhastad; i själva verket dröjde det ända till 1853 innan äktenskapet verkligen kom till stånd. Köpebrevet visar emellertid att förbindelsen mellan Johannes och Helena hade ägt bestånd flera år innan giftermålet. Senare under 1853 fick makarna gemensamt också första uppbud på köpet. Lyckan blev dock kort, ty i januari 1854 dog Helena. Någon ändring av jordägoförhållandena gjordes dock inte förrän efter Johannes död 44 år senare. Johannes hade då länge varit omgift med Katarina Jonasdotter och paret hade sex gemensamma barn. När arvskiftet skulle förrättas anfördes att ”ifrågakomna fastighet varit aflidne Johannes Andreassons enskilda egendom, enär denne vunnit eganderätt till densamma före sitt äktenskap med sin första hustru, ofvannämnda Helena Andreasdotter, ehuru ofvanintagna fastebref blifvit utfärdadt för båda makarna”. Till stöd för denna tolkning intygade socknens kyrkoherde att Johannes ”var skrifven såsom ägare af 5/16 mtl Tubbehagen redan 1853 och innan han ingick i äktenskap med sin första hustru Helena Andreasdotter”. Häradsrätten godkände bevisningen och medgav Johannes och Katarinas barn lagfart på jorden.⁴⁹¹

Johannes och Helenas äktenskap blev kort och resulterade inte i några gemensamma arvingar. Hur makarnas inbördes ekonomiska förhållanden hann gestalta sig under det korta äktenskapet vet vi inte. Det är möjligt att de ekonomiska förehavandena makarna emellan var av ett sådant slag att det bara var Johannes som bidragit ekonomiskt till förvärvet och skuldernas betalning.⁴⁹² Lagens oförmåga att göra egendomsflöden läsbara för annan egendom än jord omöjliggör dock en verklig analys av förhållandena. Helenas namn nämndes redan vid auktionen, hon skrev under köpehandlingen och hon var upptagen i fasteansökan. Risken var därmed stor att den nyblivne änkemannen skulle ha behövt avträda halva fädernegården till hustruns släktingar, med andra ord precis den farhåga som anfördes i 1800-talets giftorätsdebatt. Det alternativ som stod till buds var att i efterhand omdefiniera de exakta ägandeförhållan-

⁴⁹¹ AVH, 531004, §16 samt ÄVBLH, 980905, §1, båda GLA.

⁴⁹² Det faktum att Helenas släktingar, såvitt det går att utläsa av lagfartsprotokollen, inte tycks ha krävt ut något arv kan tyda på det. Något arvskifte efter Helena har dock inte påträffats. Vid bouppteckningen anmärktes att fastigheten var Johannes enskilda, men det tycks å andra sidan enbart varit Johannes som närvarade vid bouppteckningstillfället och därmed gav upplysningar om boets beskaffenhet. Om Helenas släktingar hade en annan uppfattning framgår med andra ord inte. AVH, bouppteckning efter Helena Andersdotter, upprättad 6 februari 1854, GLA.

dena. Det är intressant att det i detta och liknande fall ofta förekom intyg från den kyrkliga instansen, trots att kyrkoböckernas tillförlitlighet ifråga om jordägoförhållanden måste betraktas som minst sagt tveksam. I ett liknande fall förvärvade Johannes Jansson jord i Östorp Stöckgården tillsammans med sin första hustru Karin Johansdotter, och köpebrevet utfärdades på dem båda i november 1822. När egendomen långt senare, efter både Karins och Johannes död, skulle lagfaras, blev det för häradsrätten ”upplyst och witsordadt [...], att Johannes Jansson redan innan han ingick äktenskap med sin första hustru Carin Johansdotter, varit ägare af nu försålda hemmansdelen”. Som bevis anfördes bland annat ett intyg från kyrkoherden om exakt när Johannes och Karin ingått äktenskap, varvid uppgifterna förtydligats med anteckningen ”detta visar att Johs Jansson hade uppbud i fastigheten förr än han blef gift med Karin. – Hennes arvingar hade således ingen del i jorden”.⁴⁹³

I de refererade exemplen framträder äktenskapets egendomsregler som ett hot. Makarna hade *agerat* som om de förvärvat jorden gemensamt, men den avgörande punkten blev den exakta tiden för äktenskapets ingående. Både Helena och Karin gifte sig med sina män *efter* det att de undertecknat köpehandlingarna; trots det gemensamma agerandet fanns det därmed utrymme för att senare definiera om jordförvärvet. Den exakta ordningen för när jordförvärvet ansågs ha ägt rum och när äktenskapet inletts blev avgörande, men att frågan alls uppkom var snarast en effekt av att äktenskapet varit både kort och barnlöst.⁴⁹⁴ Rättsläget för liknande fall var oklart och rättspraxis tycks ha varierat, även i högre instanser.⁴⁹⁵ Det fanns troligen ett visst handlingsutrymme i dessa fall, men det var knappast en slump att det var män som definierade om innehavet. Jord kunde förvärvas gemensamt av blivande makar, men det tycks i vissa fall ha funnits utrymme att betrakta mannen som ensam förvärvare.⁴⁹⁶

⁴⁹³ AVH, 540218, §46, GLA.

⁴⁹⁴ I de fall då äktenskap varade längre men ändå inte resulterade i några bröstarvingar var det tvärtom vanligt att makarna genom inbördes testamente försäkrade sig om att all jord skulle överföras till den efterlevande.

⁴⁹⁵ Olivecrona refererar två liknande fall under 1850- och 1860-talen där häradsrätterna stannat för olika tolkningar och hovrätten över Skåne och Blekinge, som i båda fallen var överklagandeinstans, likaledes dömt efter än den ena, än den andra principen. Olivecrona 1882, s. 343-344.

⁴⁹⁶ Det är oklart hur en tolkning skulle bli av de fall då överlåtelse gjordes till exempelvis en dotter och hennes tilltänkta make. Det är möjligt att det även i sådana fall fanns ett utrymme att betrakta jord som enskild, men jag har inte funnit några fall där frågan ställts på sin spets.

Varför samägande?

Jordinnehav kunde omdefinieras till enskilt ägande, men det dominerande mönstret var ändå att makar samögde jord.⁴⁹⁷ Varför var samägande så vanligt? I den frågan är källmaterialets tystnad påtaglig. Det ligger dock nära till hands att peka på hur äktenskapet innebar en sammanläggning av resurser från två släktlinjer. Eftersom det var ovanligt att båda makarna förde med sig jord, innebar egendomssystemet att den ena makens egendom skyddades bättre. Mönstret strukturerades efter en könsprincip; män förde med sig jord in i boet, kvinnors arvslotter i jord såldes. Resultatet är i linje med tidigare forskning. Källmaterialets beskaffenhet har dock gjort att även forskningen i första hand följt jordens fördelning; vi vet mycket lite om hur lös egendom blev värdefull och hur arvslotter som betalats ut i annan form än jord hanterades.⁴⁹⁸ I två fall förekommer dock formuleringar som ger väsentliga uppgifter. I ett testamente 1902 föreskrev Carl Jonsson att, sedan hans hustru ”nedlagt sina arfsmedel i mitt före äktenskapet egande hemman 1/8 mtl. Karstorp, så förordnar jag härmed att om jag med döden skulle bortgå före henne, hon då skall bekomma för everdelig tid, hälften, af såväl den fasta som lösa egendom som vid min död finnes”.⁴⁹⁹ På ett nära nog identiskt vis förordade L.P. Kjellberg att ”när min hustru Anna Olausson icke är infastad i min före äktenskapet med henne, förvärvade fastighet 1/32 mtl. Hult nr. 1:18 i Bärebergs socken, men införde i mitt bo dels kontanta penningar dels lösöre; så vill jag härmed testamentera till henne hälften av nämnda fastighet eller 1/64 mantal”.⁵⁰⁰ I dessa två fall definierade män om enskilda jordinnehav till gemensam egendom, med direkt hänvisning till att deras hustrur medfört annan egendom än jord i makarnas gemensamma bo. Detta är sannolikt den främsta anledningen till varför samägandenormen var så stark under andra hälften av 1800-talet. Den visar hur ekonomiskt viktigt äktenskapet var för att jord skulle kunna hållas samman över arvsdelningarna. Döttrar fick i praktiken inte ut sitt arv i jord, men de fick istället ekonomisk ersättning för arvslotten, en ersättning som fördes in i makarnas bo och kunde användas för deras gemensamma bästa. Att det så sällan förekommer uppgifter om sådana resursströmmar är delvis en effekt av käll-

⁴⁹⁷ Ett liknande mönster av samägande, i motsats till gällande lag, finner även socialantropologen Ray Abrahams i en undersökning av ett finländskt område under 1900-talet. Abrahams 1991, s. 107.

⁴⁹⁸ För en diskussion om detta som ett forskningsproblem, se Andersson & Ågren 1996, s. 38-40.

⁴⁹⁹ IÄVBLD, 430407, §189, HLA.

⁵⁰⁰ ÄVBLH, 360625, §494, GLA. I ett enda fall har det gått att påvisa ett exempel på införsel av det slag som Holmlund fann i Estuna, även om just termen införsel inte användes. En man, som ett år före sitt äktenskap själv förvärvat en fastighet, sålde åtta år senare halva gården till sin hustru genom ett formellt köpeavtal. ÄVBLH, 020902, §34, GLA.

materialet – lagfartsprotokollen är i huvudsak framställda för att kunna följa och bevaka transaktioner med fast egendom.⁵⁰¹ I ett enda fall förekommer i materialet en särredovisning av ärvd egendom som inte var jord, då det i en bouppteckning noterades att ”modrens i boet införda arvededel, som med ränta uppgått till 510 Rdr” fördelats på barnen.⁵⁰²

Det är således tydligt att släktkontinuitet generellt inte var en effekt av lagstiftningens princip om åtskillnad mellan makars jord, utan snarare berodde på att makar gemensamt förvärvade jord från den enas släkt. Äktenskapet blev i ekonomiskt hänseende allt viktigare för att omarronderingen av resurser skulle gå ihop. Som abstrakta ägandekonstellationer stod inte släkt och makar i ett motsatsförhållande, de tycks snarast ha förutsatt varandra. Visserligen kan hävdas att samägande ofta uppkom som en konsekvens av att arvingar gifte sig innan de genom köp eller inlösen övertog jord, men det motsäger inte tolkningen av äktenskapets ekonomiska betydelse. Samägande tycks ha eftersträvat, inte undvikits, och makar uppträdde ofta tillsammans inte bara som köpare, utan även som säljare av jord, vilket ytterligare understryker deras egendomsgemenskap.⁵⁰³ Ett gemensamt agerande förekom även i några fall då all jord i boet ägdes enskilt av den ena maken.⁵⁰⁴ Betraktas samägande som en naturlig konsekvens av lagstiftningen borde det dessutom ha blivit ännu vanligare när äktenskapslagstiftningens egendomsåtskillnad byttes mot egendomsgemenskap. Som redan konstaterats var dock utvecklingen den motsatta. På den ärvda jorden blev samägandet ovanligare över tid. Vad låg bakom denna förändring?

Äktenskapets minskade betydelse

Som tidigare konstaterats minskade andelen ärvda enheter som var i händerna på samägande makar från 70 till 40 procent mellan 1865 och 1925. Istället ägdes alltfler ägoenheter av andra innehavskategorier: äktenskap där bara en

⁵⁰¹ Det är givetvis möjligt att undersöka i vilken utsträckning även den ingifta makens arv skiftades i samband med äktenskapets ingående, men det är metodologiskt svårt att föra sådana samtidigheter i bevis och källmaterialet beskriver sällan sådana resursströmmar. Många gånger finansierades jordförvärv och utlösen av arvingar genom reverser, och det framgår sällan när och hur dessa löstes in. Se dock KH, 590225, §35, samt 590420, §60, där det framgår hur hustruns egna jord sålts och hur pengarna återinvesterats i en annan fastighet.

⁵⁰² AVH, 680609, §21, GLA. För ett annat exempel på hur kontanta arvslotter specificerats, se Pettersson 2002, s. 105.

⁵⁰³ I rättsligt avseende hade mannen formellt rätt att ensam företräda egendom som makarna ägde gemensamt. Se Olivecrona 1882, s. 446.

⁵⁰⁴ Se exempelvis HH, 721106, §35, GLA, där mannen ensam ärvt en fastighet, men där vid försäljningen makarna ändå uppträtt som gemensamma säljare och beskrivit fastigheten som ”våre ägande”.

make ägde jord, ogifta innehavare samt sterbhus. I tabell 5.4 nedan har dessa kategorier granskats närmare.

Tabell 5.4. Ärvida ägoenheter uppdelade på olika ägandekategorier vid fem tvärsnitt. Bäreberg, Ekby och Våmb, 1865-1945. Absoluta tal (relativa tal).

	1865	1885	1905	1925	1945
Samägande makar	72 (69)	75 (59)	78 (50)	61 (40)	62 (43)
En make äger	8 (8)	20 (16)	24 (16)	16 (11)	10 (7)
-varav mannen är ägaren	5	8	19	15	10
Ogifta innehavare	1 (1)	10 (8)	18 (12)	16 (11)	17 (12)
-varav män	0	9	13	14	14
Änkor och änklingar	4 (4)	5 (4)	10 (6)	6 (4)	6 (4)
Sterbhus	19 (18)	16 (13)	25 (16)	52 (34)	50 (34)
Totalt antal ärvida enheter	104 (100)	126 (100)	155 (100)	151 (100)	145 (100)

Källor: se tabell 4.1.

Grovt sett var förändringen av ägostrukturen indelad i två faser. I ett första skede, mellan 1865 och 1905, steg såväl andelen ogifta som andelen äktenskap där en make ägde all jord. Vid tvärsnittet 1905 utgjorde dessa kategorier 28 procent av alla ärvida enheter. Medan antalet ogifta innehavare därefter låg kvar på samma nivå fram till 1945, så gick äktenskap med enskilt ägande tillbaka. Från sekelskiftet ökade istället antalet sterbhus, särskilt mellan 1905 och 1925. Vid de två sista tvärsnitten ägdes mer än var tredje ärvid enhet av ett sterbhus.

Delas kategorierna upp efter kön framträder ett tydligt mönster. Vid tvärsnitten 1865 och 1885 var det bland enheter med enskilt innehav eller ogifta ägare ungefär lika vanligt med män och kvinnor. Vid tvärsnitten 1925 och 1945 hade däremot de jordägande kvinnorna nästan helt försvunnit. Det är intressant att notera att denna förändring inträffade *samtidigt* som de samägda innehaven i högre grad byggdes på jord som kommit från mannens släkt. Allt färre kvinnor samägde jord med sin make och trots reformer som syftade till att ge även ogifta kvinnor myndighet var det allt färre ogifta kvinnor som ägde jord. Sammantaget antyder förändringarna en *maskulinisering* av jordinnehavet. I slutet av kapitlet diskuterar jag kort hur denna förändring kan tolkas.

Tabell 5.5. Ärvida enheter 1905 och 1945 fördelade på jordägarskikt och ägandekategorier. Bäreberg, Ekby och Våmb. Absoluta tal.

	Samägande		En make		Ogifta		Sterbhus		Totalt	
	1905	1945	1905	1945	1905	1945	1905	1945	1905	1945
Skikt 1	25	16	3	0	7	1	7	15	42	32
Skikt 2	19	17	7	6	9	6	4	9	39	38
Skikt 3	18	17	5	2	0	1	7	13	30	33
Skikt 4	16	12	9	2	2	9	7	13	34	36
Totalt	78	62	24	10	18	17	25	50	145	139

Anm: änkor/änklingar (tio stycken 1905 och sex stycken 1945) redovisas inte i tabellen.

Källor: se tabell 4.1.

Av tabell 5.5 framgår hur innehavskonstellationerna 1905 och 1945 varierade beroende på fastighetens storlek. De allmänna mönstren återfinns inom samtliga fyra jordägarskikt. De samägande makarna var vanliga, men minskade inom samtliga skikt, samtidigt som sterbhusen ökade. Bland de lite mer bärkraftiga enheterna var mönstret med samägande något starkare än i övriga klasser vid tvärsnittet 1905, medan sterbhusen var särskilt vanliga 1945. Bland de minst värdefulla enheterna var det något vanligare med enskilt ägande 1905 och med ogifta innehavare 1945. Samägandets bakgrund har redan berörts, men för att belysa varför samägandet blev ovanligare finns det anledning att granska de tre övriga kategorierna.

När bara en make ägde – konsekvens eller målsättning?

Vid tvärsnittet 1885 och 1905 var antalet äktenskap där bara en av makarna ägde jord relativt stort. Varför avvek de från den tidigare normen om samägande inom äktenskapet? Den främsta orsaken var att ordningsföljden mellan äktenskap och jordförvärv ändrats – det blev vanligare att jorden övertogs av en son, innan denne gifte sig. Giftermålet kunde däremot dröja. Många av de män som själva ägde all jord i boet gifte sig vid en förhållandevis hög ålder, inte sällan efter fyrtioårsdagen. En förklaring är därför att det enskilda ägandet i flera fall var en konsekvens av sent ingångna äktenskap. Det finns dock även ett antal fall, där jorden överläts så tätt inpå äktenskapet att det snarast tycks ha varit *en målsättning* att undvika samägande. Erik Johan Eriksson köpte i april 1899 jord i Bäreberg Skattegården av sina föräldrar och tog bara två månader senare ut lysning med Anna Alida Andersdotter. Paret

gifte sig i oktober samma år. Eftersom förvärvet gjordes före äktenskapet blev jorden Eriks enskilda egendom och när hustrun efter bara några år dog ändrades därmed inte ägoförhållandena alls.⁵⁰⁵ I något fall är ambitionen att undvika samägande uppenbar. Sven Andersson och Stina Olofsdotter i Hult sålde 1886 sin gård till dottern Maria, som bara två dagar senare gifte sig. Därigenom blev jorden Marias enskilda egendom och hon tycks dessutom ha agerat efter de förutsättningarna.⁵⁰⁶

Vilken roll det enskilda ägandet spelade kan diskuteras. I det vardagliga arbetet var sannolikt makarnas egendomsförhållande av underordnad betydelse, men vid dödsfall kunde konsekvenserna bli stora. Vid bouppteckningen efter Carl Bruno Wingqvist, förrättad 1918, konstaterades att hela gården, 7/32 mantal Våmb Lars, var hans enskilda egendom. Hans änka Hilda hade därför inte rätt till någon del av jorden. Eftersom makarna hade gemensamma barn innebar dock dödsfallet inga omedelbara förändringar; Hilda och de fem barnen bodde kvar på gården ännu 1945 och något formellt arvskifte tycks inte ha förrättats.⁵⁰⁷ Saknades gemensamma barn var situationen en annan. När Svante Olofsson i Östorp Lillegård dog 1915 konstaterades att all jord i boet varit hans enskilda egendom. Jordan gick därför i bakarv till Svantes mor och syster, medan hans änka Emeli fick flytta från gården.⁵⁰⁸ Detta visar på det enskilda ägandets yttersta konsekvenser. Eftersom jordägandet i allt större utsträckning blev manligt kodat, var det oftast kvinnor som befann sig i den utsatta positionen som ingift utan möjlighet till anspråk på jord.

Efter 1905 minskade antalet äktenskap där bara en make ägde jord succesivt fram till 1945, vilket är helt i linje med den nya giftermålsbalkens bestämmelser. Företeelsen med enskild jordegendom var på väg att försvinna; samtliga elva fall 1945 bestod av äktenskap som ingåtts före 1921. Möjligheterna att stipulera en annan egendomsprincip, exempelvis genom äktenskapsförord, tycks inte ha använts. För tiden efter 1920 har en kontroll gjorts mot Skatteverkets äktenskapsregister, som upprättades 1920 för att samla uppgifter om bland annat äktenskapsförord. För ett urval om ca tre fjärdedelar av de äktenskap som ingåtts mellan 1921 och 1944, där minst en av makarna var eller senare blev

⁵⁰⁵ AVBLH, 990510, §207, GLA.

⁵⁰⁶ AVH, 881107, §55, GLA. När det fem år senare blev aktuellt att sälja av en liten lägenhet till Marias syster och hennes man skrev Maria själv köpeavtalet, utan inblandning från sin make. Se AVBLH, 070311, §505, GLA.

⁵⁰⁷ I varje fall lämnades det inte in någon ny lagfartsansökan före 1945. KH, 040411, §§36-40, 071125, §80, 180611, §§201-205, alla GLA.

⁵⁰⁸ AVBLH, 230205, §57, GLA.

jordägare i någon av de tre socknarna, fanns inte i ett enda fall något upprättat äktenskapsförord.⁵⁰⁹ Uppenbarligen sågs inte de nya äktenskapsreglerna som något problem i praktiken, åtminstone inte för dem som gifte sig.⁵¹⁰ Skilsmässor var för de flesta lantbrukarpar före mitten av 1900-talet knappast ett alternativ.⁵¹¹ Om äktenskapets egendomsregler framstod som ett reellt hot, är det dock troligt att de borde ge avtryck i att fler jordägare förblev ogifta. Det var också precis vad som hände.

De som inte gifte sig

Ogifta innehavare var ovanliga i början av undersökningsperioden men blev efterhand allt vanligare. Det lokala mönstret överensstämmer därmed väl med den allmänna utvecklingen. Under hela 1800-talet sjönk giftermålsfrekvensen i Sverige och fram emot sekelskiftet 1900 nåddes en bottennotering. Enligt ekonomhistorikern Christer Lundh kan den ökande andelen ogifta under 1800-talet sättas i samband med framväxten av ett kapitalistiskt system där familjen inte längre var nödvändig som produktionsenhet.⁵¹² Tolkningen är lätt applicerbar på urbana förhållanden, men inom den agrara sektorn bör familjens roll som produktionsenhet snarast ha förstärkts under andra halvan av 1800-talet.⁵¹³ Andelen ogifta var dessutom, som Gunnar Quist påpekar, högre på landsbygden än i städerna.⁵¹⁴

De ogifta innehavarna var ofta ett resultat av att föräldrar i livstiden sålt gården till ett av barnen, som dock inte gift sig. Som nämnts tidigare var de ogifta innehavarna särskilt många på de mindre enheterna, vilket knappast ökade möjligheterna att senare gifte sig.⁵¹⁵ I vissa fall var tiden som ogift be-

⁵⁰⁹ Enligt svar 2013-04-22 på skriftlig förfrågan till Skatteverkets äktenskapsregister.

⁵¹⁰ Det är värt att kontrastera de uteblivna äktenskapsförorden mot samtidens föreställningar. I en agitationsskrift i samband med den nya giftermålsbalken 1920 menade juridikprofessorerna Winroth och Bergman att de nya reglerna helt kullkastade det traditionella sättet att se på jord hos den jordbrukande befolkningen och de förutspådde att makar framöver konsekvent skulle upprätta äktenskapsförord för att bibehålla jorden som enskild egendom. Winroth & Bergman 1920, s. 6-7. En liknande uppfattning fanns även, som framgick i kapitel två, inom lagrådet, som därför rekommenderade ändringar i lagstiftningen för att undvika att makar genom förord skulle undanta egendom från giftorätten.

⁵¹¹ Simonsson 2005, s. 92. I en analys av övergångsreglerna för den nya giftermålsbalken framhåller Kirsti Niskanen att i äktenskap som ingåtts före 1921 kvarstod mannens målsmanskap över både det gemensamma boet och kvinnors enskilda egendom. Niskanen menar att övergångsreglerna infördes i ett konkret politiskt syfte: att blidka den stora jordbruksbefolkningen och vinna lantmannagruppens stöd i riksdagen. Övergångsreglerna var i kraft fram till 1950. Se Niskanen 2001, s. 131-132, 153-154.

⁵¹² Lundh 1993, s. 5 (tabell 1), 29-30. Erland Hofsten framlägger en annan, malthusianskt präglad tolkning, och menar att andelen ogifta var en följd av att det stora antalet ungdomar som följde av 1800-talets befolkningsökning av ekonomiska skäl inte kunde gifte sig och försörja barn. Hofsten 1986, s. 60.

⁵¹³ Flygare 1999, s. 344.

⁵¹⁴ Quist 1978, s. 178-179.

⁵¹⁵ Ett liknande mönster, att småbrukare i allt större utsträckning förblev ogifta, fanns även i uppländska Estuna. Holmlund 2007, s. 171-173.

gränsad och en spegling av att en del män gifte sig vid en relativt hög ålder, men i många fall förblev de ogifta. I generationsväxlingen efter Johannes Eriksson och Anna Stina Jonsdotter på ½ mantal Ekby Östergård fanns fyra barn, döttrarna Frida, Mathilda och Elin samt sonen Rupert, vid arvsförfattningen mellan 19 och 28 år gamla. Jorden delades på de fyra barnen, men arvsförfattningen fick inga omedelbara praktiska följder. Sonen Rupert övertog jordbruket och de två äldsta systrarna gifte sig och flyttade från socknen. Kvar på gården blev Rupert och yngsta systern Elin och så förblev läget under flera år. Först 1906 – nära två decennier efter arvsförfattningen – löste Rupert ut sina tre systrar och blev ensam ägare till gården. Rupert och Elin var då ännu ogifta och kom så att förbli. Elin bodde dessutom kvar hos sin bror; i församlingsböckerna har hon fått beteckningen ”hushållerska”. Av oklara skäl blev båda omyndigförklarade i början av 1920-talet och en arrendator övertog jordbruket. Först i och med Ruperts död 1940 ändrades ägoförhållandena och jorden såldes utanför släkten.⁵¹⁶

Generationsväxlingen på Östergården innehöll flera av de traditionella kännetecknen. Gården övertogs av en manlig arvinge, en inlösenprocess genomfördes och syskon gifte sig och flyttade ifrån föräldragården. Samtidigt fanns emellertid flera nya omständigheter. Rupert förblev trots ett betydande jordinnehav ogift, inlösenprocessen tog nära tjugo år att genomföra, och ett syskon bodde dessutom kvar.⁵¹⁷ Det är svårt att dra några slutsatser från ett enda exempel, men det ligger nära till hands att peka på hur avsaknaden av ett äktenskap måste ha spelat en nyckelroll; det fördröjde sannolikt inlösenprocessen avsevärt, och det kan också ha haft betydelse för Ruperts och Elins fortsatta samboende. I flera avseenden påminner arvsväxlingen i Östergården om det syskoninnehav på Krusegården som beskrevs i kapitlets inledning, med skillnaden att en inlösen faktiskt genomfördes på Östergården. I båda fallen tycks dessutom olika typer av syskonkonstellationer ha spelat en avgörande roll för att upprätthålla jordinnehavet. De talrika syskonen pekar därmed vidare mot den allt större andelen sterbhus. Även i dessa fall spelade äktenskapet en huvudroll.

⁵¹⁶ HH, 060409, §§137-138, GLA; IVD, 410212, §128, samt 410319, §280, HLA. Övriga uppgifter framgår av Ekby församlingsbok.

⁵¹⁷ Varför Rupert, liksom Elin, förblev ogifta är givetvis omöjligt att i efterhand svara på, och handlingsmönstret kan inte enbart ses ur ett ekonomiskt perspektiv.

Sterbhus – istället för äktenskap?

Från 1885 och framåt ökade sterbhusen markant och vid undersökningens slut utgjorde de mer än vart tredje ärvt innehav. Bakom den kvantitativa ökningen döljer sig även en kvalitativ förändring. Under 1800-talet var sterbhusen i huvudsak *temporära*. På grund av att ett dödsfall drabbat en relativt ung förälder och lämnat kvar en familj med minderåriga barn var det inte aktuellt att någon av arvingarna omgående löste in de övriga. Istället bestod jordförhållandena tills något av barnen blivit myndigt eller till dess att jorden såldes.⁵¹⁸ Temporära sterbhus var med andra ord ett relativt vanligt inslag på landsbygden under 1700- och 1800-talen.⁵¹⁹ Bakom det ökande antalet sterbhus under 1900-talet döljer sig ett helt annat fenomen: arvfallna fastigheter där ett inlösenförfarande aldrig fullföljdes. I många fall genomfördes inte ens arvskiftet, istället kvarstod sterbhuset efter bouppteckningen som innehavare, ibland i flera decennier.⁵²⁰ Sterbhusen gick från att vara temporära till att bli *permanent*.

Det är av flera anledningar svårt att karaktärisera dessa enheter. I strikt juridisk betydelse avser begreppet sterbhus en egen juridisk person, som består av ett oskiftat dödsbo. Här används begreppet dock i en bredare betydelse för att täcka de nya former av samägande mellan besläktade personer som uppstod i början av 1900-talet. Sterbhus i strikt mening var inte ovanliga, men även om ett arvskifte genomfördes så fick det långt ifrån alltid några praktiska följder. Generationen av syskon på Krusegården är ett exempel bland flera, där arvskiftet inte följdes av någon inlösenprocess. Eftersom den praktiska skillnaden mellan å ena sidan ett oskiftat sterbhus och å andra sidan ett arvskifte utan större konsekvenser inte är så stor har de här behandlats i ett sammanhang. Klassificeringsproblematiken är liknande om sterbhusen ska beskrivas med vedertagna arvsbegrepp. När arv permanent delats upp på flera arvingar brukar arvsförhållandena beskrivas som realarv, en sedvänja som i Sverige främst koppelas samman med Dalarna.⁵²¹ I de tre västgötasocknarna blev uppdelningen av arvslotterna i ett stort antal fall bestående för lång tid, men eftersom uppdelningen inte resulterade i att arvslotter bröts ut till enskilda brukningsenheter är

⁵¹⁸ Som konstaterats i kapitel tre var det inte ovanligt att förmyndare för de omyndiga barnen drev fram en auktion på jorden.

⁵¹⁹ Se exempelvis Rosén 1994, s. 186-189.

⁵²⁰ En indikation på denna förändring är vilka handlingar som användes för att söka lagfart på ärvda innehav. Fram till 1880-talet användes enbart arvskiften för att styrka innehav av ärvd jord, men därefter förekommer i allt större utsträckning att lagfart söktes enbart med bouppteckningen som grund. Avsikten var inte sällan att söka lagfart för dödsbodelägarna tillsammans.

⁵²¹ Se exempelvis Sjöberg 2001, s. 27-32, 35-38, samt Sporrang och Wennersten 1995, särskilt s. 13-27.

det svårt att likna dem vid realarv. Det fanns dock fyra företeelser som förenade samtliga fall.

1. Innehavet bestod av en arvfallen fastighet med minst två delägare
2. Ägandeförhållandena bestod under en längre tid
3. En fullständig inlösen genomfördes inte
4. Brukningsenheten hölls samman

Sätten att hålla samman brukningsenheten kunde variera. Det kunde ske antingen genom att en av arvingarna brukade de övrigas andelar, som Rupert i Östergården, eller genom att arvingarna gemensamt brukade jorden, som fallet var med syskonen på Krusegården. Oavsett om sterbhuset blev bestående eller om arvet skiftades så ändrades den avgörande delen i överlåtelseprocessen: syskonen övertog sina arvslotter, men de slutade i allt större utsträckning att lösa ut varandra.⁵²²

Skillnaderna mellan sterbhusen var stora och att karaktärisera dem är inte en helt enkel uppgift. *För det första* varierade antalet syskon i ägandekonstellationerna. Det finns exempel på hur jord delats upp på inemot tio syskon, men det absolut vanligaste var att det rörde sig om två till fyra stycken. Ofta löstes ett eller flera syskon ut längs vägen, genom att de övriga syskonen gemensamt köpte deras arvslotter. Att en sådan partiell inlösen enbart gjordes av *ett* syskon, som därigenom fick en större andel i fastigheten än de övriga, förekom dock bara i något enstaka fall.⁵²³ Innehavsstrukturen i sterbhusen förefaller ha byggts på principen att innehavarna ägde lika stor andel var. När ett av syskon avled fanns inte sällan ett testamente som föreskrev att kvarlåtenskapen skulle delas mellan de syskon som ännu ägde del i fastigheten, vilket innebar att redan inlösta syskon uteslöts.⁵²⁴ I flera avseenden tycks de kvarvarande arvingarna med andra ord ha agerat som ett sammanhållet kollektiv.

För det andra, så varierade könsfördelningen mellan de delägande syskonen. Det förekom konstellationer med enbart bröder eller enbart systrar, men det vanligaste var att det i ägandekonstellationen fanns *både* män och kvinnor. Kvinnliga delägare fanns i nära tre fjärdedelar av alla sterbhuskonstellationer.

⁵²² Detta visar samtidigt på nödvändigheten att en analys av arvsförhållandena utsträcks till att även omfatta de som ägde jorden. Enbart en granskning av exempelvis lösensummornas storlek förutsätter att en inlösenprocess fullföljdes, vilket var precis det som inte genomfördes i sterbhusen.

⁵²³ Jordtransaktionerna mellan syskonen Jansson i Wallby var ett sådant exempel, där två syskon var för sig löste till sig andra syskons arvslotter. HH, 880409, §80-81, 970412, §134-137, samt 980413, §249, samtliga GLA.

⁵²⁴ Se exempelvis HH, 230528, §§62-63, GLA.

För det tredje varierade arvingarnas bostadsorter. Att de utlösta syskonen flyttade är inte uppseendeväckande, men det saknas inte exempel på hur en eller flera delägare i ett sterbhus behöll arvsloten och flyttade ifrån gården.⁵²⁵ Vid sådana tillfällen var könsskillnaden tydlig: det var nästan enbart kvinnor som flyttade på detta sätt.

Det fanns dock två drag som förenade så gott som alla sterbhus. Ett var *delägarnas civilstånd*: en stor majoritet var ogifta. Om sterbhusdelägarna räknas som enskilda jordägare skulle det ge ytterligare drygt 90 ogifta jordägare vid tvärsnittet 1945, varav merparten (drygt 60) var mer än 35 år gamla. Det tycks dessutom inte sällan ha varit så att den arvinge som gifte sig, i likhet med Anna Andersdotter i Krusegården, själv inte bodde kvar på föräldragården. Av de arvingar som bodde kvar på gården gifte sig enbart ett knappt dussin. Slutligen tycks uppkomsten av sterbhusen ha samvarierat med *längden på släktinnehavet*.⁵²⁶ I kapitel fyra konstaterades att 59 procent av 1945 års ägoenheter hade ägts inom samma släkt i minst 50 år. Om denna siffra bryts upp i sterbhusenheter och övriga, framträder en klar skillnad i innehavslängd. Av 1945 års sterbhusenheter hade två tredjedelar (66 procent) varit inom samma släkt under minst 50 år, medan motsvarande andel för övriga enheter enbart uppgick till 54 procent. Det är dessutom ofta de riktigt långa släktinnehaven som återfinns bland sterbhusen. Vid tvärsnittet 1945 hörde nära på hälften av sterbhusen, 23 stycken, till de enheter som varit inom samma släkt ända sedan 1845.

De tendenser till ökad släktkontinuitet under 1900-talets första hälft, som var ett av huvudresultaten i kapitel fyra, har en av sina främsta förklaringar i sterbhusen. Det är belysande att medan det fanns variationer i antalet delägare, deras sammansättning och bosättningsmönster, var mönstret ifråga om arv och äktenskap, de för släktkontinuiteten så centrala aspekterna, mer entydigt. En allt större andel av de ärvda enheterna övertogs av flera syskon gemensamt, som istället för att gifte sig bodde kvar och gemensamt brukade föräldragården. På kort sikt kunde därmed släktkedjan upprätthållas utan inflöde av nya resurser i boet via äktenskap – i dess ställe sattes en strävan att minimera *utflödet* av resurser via arv. På längre sikt blev problemen värre, eftersom det med bristen på äktenskap helt naturligt följde en brist på självklara övertagare. En studie av hur detta potentiella problem praktiskt löstes ligger dessvärre utanför denna

⁵²⁵ Det omvända, att man blev utlöst från sin lott i gården men ändå bodde kvar och deltog i jordbruksarbetet, förekom också i ett antal fall.

⁵²⁶ Att syskon delägde fastigheter ihop uppstod för övrigt så gott som uteslutande på grund av arvssituationer. Totalt finns det i lagfartsmaterialet enbart tre fall där syskon samägt jord utan att samägandet uppstått på grund av arv.

undersökning – sterbhusen var som allra flest vid studiens slut 1945 och för att kunna svara på om släktkontinuiteten fortlöpte skulle analysen behövt sträckas ytterligare ett eller två decennier framåt i tiden. Att det måste ha inneburit svårigheter är dock ingen vågad gissning. I en del fall när släktkontinuitet bröts under 1900-talets första decennier hade det sannolikt, som efter Rupert och Elin på Östergården, demografiska skäl snarare än ekonomiska: det fanns inga givna arvingar.⁵²⁷

En illustration av ett typiskt syskoninnehav är syskonen Nilsson på Wallby Sörgården. Nils Johan Johansson och Anna Lisa Larsdotter hade genom arv och köp förvärvat totalt ½ mantal i Sörgården. Tillsammans hade de inte mindre än nio barn, födda mellan 1862 och 1884. Under 1890-talet flyttade fyra av syskonen ifrån socknen, men när Nils Johan dog 1910 fanns ännu fem ogifta barn kvar hemma, mellan 26 och 40 år gamla. Det äldsta hemmaboende syskonet, dottern Ida Mathilda, gifte sig vid 46 års ålder 1916 och flyttade även hon från socknen. Fram till Anna Lisas död 1922 tycks ändå jordbruket ha hållits samman av de kvarvarande familjemedlemmarna och något arvskifte genomdrevs inte. I samband med Nils Johans död förefaller dock arbetskraftsbehovet ha ökat och i perioder fanns fram till 1917 även en dräng boende på gården. Anna Lisas död 1922 aktualiserade dock ägandefrågan och 1926 förrättades ett gemensamt arvskifte efter makarna, där jorden delades mellan de nio barnen. Arvskiftet i sig tycks dock ha varit en efterhandskonstruktion, för redan i samband med bouppteckningen efter Anna Lisa sålde de fem utflyttade syskonen sina arvslotter till de fyra kvarvarande, bröderna Seth och Alrik samt systrarna Hilda och Anna. De fyra syskonen bodde därefter kvar och drev gården ihop, men de förblev ogifta.

⁵²⁷ Det finns dock en del som pekar på att permanenta sterbhus fortsatte att utgöra en vanlig innehavskonstellation på landsbygden även under senare delen av 1900-talet. Politiskt sågs sterbhusen som ett uttryck för oklara och ineffektiva ägandeformer. I slutet av 1980-talet ansågs problemet vara av ett sådant slag att en särskild lag antogs, med förbud för lantbruksfastigheter att innehas av sterbhus längre än fyra år. I en utvärdering tio år efter lagens införande konstaterades att effekten visserligen blev att fastigheter ägda av dödsbon minskade drastiskt, men samtidigt fördubblades antalet flerägda fastigheter. Avvecklingsregeln tycks därmed bara ha fått som effekt att dödsbodelägarna skiftat boet och behållit sina andelar i fastigheten. Brattström 2002, s. 78-80.

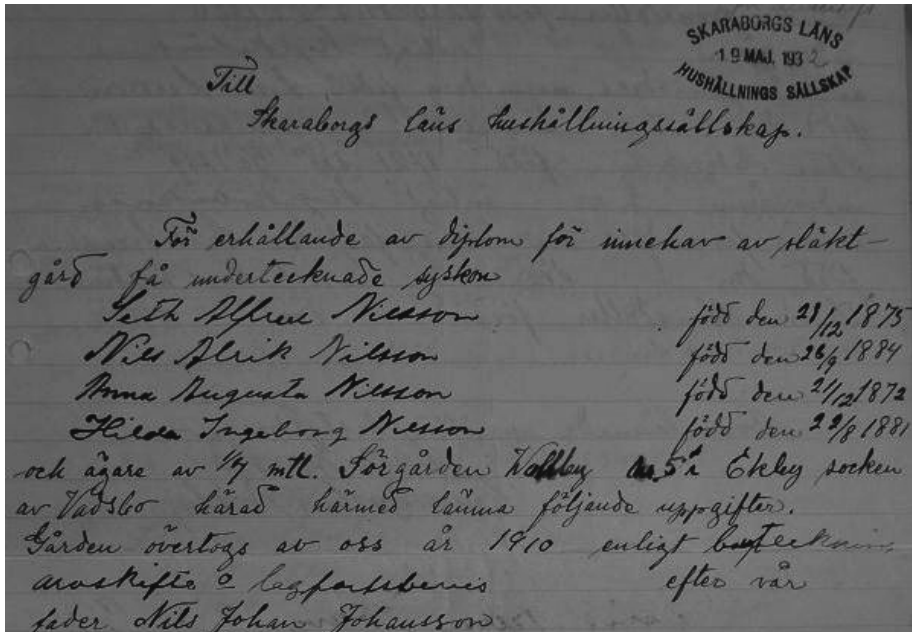

Bild 5.1. Inledningen av syskonen Nilssons ansökan om att tilldelas diplom för innehav av släktgård 1932. Notera att ordningsföljden mellan syskonen beror av både kön och ålder. (Skaraborgs läns hushållnings-sällskap, GLA.)

Att ingen av delägarna gifte sig innebar att framtiden för gården blev osäker och på sikt fanns därmed ett långsiktigt hot mot släktkontinuiteten. Och det fanns verkligen en lång släktkontinuitet på Sörgården. När Skaraborgs hushållnings-sällskap inventerade släktgårdar 1932 sökte och erhöll syskonen Nilsson ett släktgårdsdiplom, då de enligt tillgängliga källor var åtminstone den sjunde generationen på Sörgården. Det är inte osannolikt att denna släkthistorik hade en viss betydelse när syskonen 1928 tecknade ett sinsemellan inbördes testamente, i vilket de dels bestämde att i det fall någon av dem avled skulle kvarlåtenskapen fördelas på de övriga tre, och så vidare tills de alla fyra avlidit, dels klargjorde att efter alla fyras död skulle hela kvarlåtenskapen övergå på deras brorson, den då blott trettonårige Lars Johan Nilsson. Sex år senare flyttade Lars Johan in hos sina fastrar och farbröder. Hans position i hushållet är något oklar, för i församlingsboken har prästen vid sidan om att ange släktskapsförhållandet "brorson", även inom parentes skrivit "fosterson". Två år efter Lars Johans ankomst till gården avled den äldre brodern Seth, och hans

andel i gården fördelades på de tre övriga. Vid studiens slut 1945 bodde de tre syskonen och deras brorson ännu kvar på gården.⁵²⁸

Någon motivering till varför Lars Johan skulle få hela arvet gavs inte i testamentet, men ett rimligt antagande är att detta val var ett sätt för syskonen Nilsson att säkra successionen på släktgården. Visserligen skulle arvsrätten med logisk nödvändighet göra att jorden ärvdes och behölls i slakten även efter de fyra syskonens död, men framtiden måste ändå ha betraktats som osäker. Någon självklar efterträdare fanns inte och eftersom flera av de utflyttade syskonen skaffat familj fanns en stor grupp av kusiner i nästa led av potentiella arvtagare. Varje arvinges arvslott riskerade att bli liten och möjligheten att hålla samman gården på det sätt som de fyra syskonen Nilsson gjort var sannolikt små. Genom att utse ett av sina syskonbarn till universalarvinge löstes problemet och eftersom Lars Johan dessutom tidigt flyttade till gården innebar det sannolikt ett välkommet tillskott av arbetskraft.⁵²⁹ Generellt finns i socknarna en viss ökning av släkttransaktioner till mer avlägsna släktingar, särskilt syskonbarn, mot slutet av undersökningen, men det lilla underlaget gör det svårt att dra några vidare slutsatser.

Ekonomi, emancipation eller idealisering?

Släktkontinuiteten i de tre västgötaskocknarna var betydande, men tog sig varierande uttryck. Äktenskapets egendomsreglerande funktion är en nyckelfaktor för att förstå generationsväxlingarna, men dess betydelse förändrades över tid. Under 1800-talet var en viktig orsak till släktkontinuiteten en stark samägandenorm mellan makar, som genom att gifta sig förenade resurser från två släktlinjer. Successivt blev det dock vanligare att kontinuiteten vidmakthölls genom att arvingarna *inte* gifte sig. De olika tillvägagångssätten hängde tätt samman med arvsproblematiken. Under 1800-talet innebar äktenskapet i stor utsträckning en omfördelning av resurser. Där medarvingars arvskrav utgjorde ett överhängande hot mot en fortsatt släktkontinuitet, innebar äktenskapet en möjlighet att föra in nya resurser. Den starka samägandenormen kan ses som ett lokalt erkännande av båda makarnas bidrag till boet och en betoning av deras ansvar för att föra gården vidare. Under 1900-talet första hälft framträder däremot äktenskapet som allt mindre betydelsefullt. Sambandet med de

⁵²⁸ HH, 620306, §126, 770604, §111-112, och VNH, 261215, §308-313, samtliga GLA, samt IVD, 440105, §20, HLA.

⁵²⁹ Varför valet föll just på Lars Johan, som själv var yngst i en syskonskara bestående av fyra bröder, går det bara att spekulera om.

ändrade arvsöverlåtelseerna är tydligt; samtidigt som allt färre gifte sig så slutfördes inte heller inlösenprocesserna.

Det förändrade äktenskapsmönstret utgör också en illustrativ parallell till äktenskapslagstiftningen. När äktenskapets egendomsregler förändrades 1920 ansågs de äldre egendomsreglerna vara en viktig orsak till att så få kvinnor valde att gifta sig; de uteblivna äktenskapen har därför tolkats som en social protest.⁵³⁰ Resonemanget förutsätter dock att de äldre egendomsreglerna verkligen tillämpats, vilket uppenbarligen inte var fallet. Relationen mellan äktenskapslagstiftning och praktik var närmast paradoxal: så länge lagstiftningen föreskrev ett särskiljande av makars egendom var samägandenormen dominerande i praktiken och när lagstiftningen ändrades till att föreskriva makars egendomsgemenskap var själva äktenskapsinstitutionen på tillbakagång.

Arvsförhållandena samvarierade alltså med äktenskapet, men kausaliteten kan diskuteras – slutade arvingarna lösa ut varandra för att de inte gifte sig, eller slutade de gifta sig för att de inte längre kunde lösa ut sina syskon? En förklaring till de uteblivna giftermålen skulle kunna vara att det blev ont om möjliga äktenskapspartners i takt med att allt fler kvinnor flyttade från landsbygden.⁵³¹ Det är dock knappast en förklaring som håller streck. Syskonhushållen bestod nästan alltid av såväl ogifta kvinnor som ogifta män. Om befolkningsstatistiken för de tre områdena granskas finns inget som tyder på att de uteblivna giftermålen uppkom på grund av en brist på möjliga äktenskapspartners.⁵³² Istället finns anledning att diskutera några andra möjliga delförklaringar.

Det ligger nära till hands att förklara de permanenta sterbhusen i ekonomiska termer. Det blev allt svårare för någon av arvingarna att kunna lösa ut medarvingarna, och när ingen hade ekonomisk möjlighet att driva igenom en

⁵³⁰ Sjöberg 2001, s. 175-179.

⁵³¹ Angående "flykten" från jordbruket och att det i högre grad var kvinnor som flyttade, se Morell 2001, s. 76-81, 313-319.

⁵³² För de tre socknarna tillsammans förändrades fördelningen mellan män och kvinnor endast marginellt; 1850 var knappt 52 procent kvinnor och 1935 var samma andel lite drygt 49 procent. Andelen ogifta i förhållande till den totala folkmängden var också påfallande konstant, från 59 procent 1850 till knappt 56 procent 1935. Mellan 1900 och 1935 går det dock att påvisa en viss minskning av ogifta kvinnor, från 30 till drygt 26 procent, som möjligen kan ha haft en viss inverkan på äktenskapsmönstret. Det är dock svårt att dra sådana slutsatser baserat enbart på demografin i de tre socknarna. Äktenskapspartners hämtades inte uteslutande från den egna socknen och då man kan anta en viss ökad rörlighet bland befolkningen över tid är det snarast rimligt att anta att äktenskapsmarknaden blev allt mindre intern över tid. Det ska också tilläggas att statistiken inte ger möjlighet att dela in befolkningen efter både civilstånd och ålder. Slutsatsen måste ändå vara att det inte finns något i det demografiska materialet som i sig skulle kunna förklara varför allt färre gifte sig. Folkräkningar 1850, 1860, 1870, 1880, 1890 och 1900, samt särskilda folkräkningar 1935, SCB.

inlösen fick arvskiftets fördelning bestå.⁵³³ Som exemplet med Rupert Johansson och hans syskon på Ekby Östergård visar, så var det inte omöjligt att ett av syskonen i slutändan löste ut de övriga, även om det just i det fallet tog nära tjugo år.

Problemet med att lösa in arvslotter kunde vara nog så påtagligt, men det förklarar knappast varför syskonen bodde kvar tillsammans. Det finns därför anledning att lyfta fram andra möjliga delförklaringar. En sådan, som Iréne Flygare pekat på, är arbetskraftsbehovet.⁵³⁴ Det är välkänt att bristen på mänsklig arbetskraft inom jordbruket blev alltmer påtaglig från slutet av 1800-talet och att befintlig arbetskraft var dyr när jordbrukets löner skulle konkurrera med industrins.⁵³⁵ Ett sätt att komma tillrätta med problemet kunde då vara att flera syskon arbetade kvar på gården.⁵³⁶ Jordbruket hade både manligt och kvinnligt kodade sysslor, vilket kan bidra till att förklara varför syskonkonstellationerna oftast bestod av både bröder och systrar.⁵³⁷ I flera fall bodde även inlösta syskon kvar och arbetade hos det syskon, oftast en ogift man, som övertagit gården. Denna aspekt av syskonhushållen kan knytas till den forskningsinriktning som försökt förklara familj jordbrukets dominerande ställning i europeiskt jordbruk under 1900-talet. Enligt en av de viktigaste teoretiska förgrundgestalterna, ryssen A.V. Chayanov, utgör bondeekonomin ett särskilt ekonomiskt system, som inte följer kapitalistiska principer.⁵³⁸ Enligt detta synsätt utgör familjen den centrala arbetskraften inom jordbruket och kan anpassa sin arbetsinsats efter produktionsbehovet. Arbetskraften är således flexibel och billig, och binds samman av band till gården.⁵³⁹ Syskonhushållen kan ur ett sådant perspektiv tolkas som en variant av ett familj jordbruk, även om de vanligen saknade just det som normalt kännetecknar en familj – det gifta paret. Delägandet kan i ett sådant sammanhang ha utgjort ytterligare ett incitament att öka arbetskraftsinsatsen.

Problemen att lösa arvslotter och hitta arbetskraft är två viktiga ekonomiskt grundade förklaringar till syskonjordbruken, som båda utgår från ett gårds-perspektiv. Sett ur den enskilde arvingens perspektiv finns det anledning att

⁵³³ Britt Liljewall har tidigare framfört en liknande förklaring till uppkomsten av syskonhushåll. Liljewall 1995, s. 231.

⁵³⁴ Flygare 1999, s. 68, 142-144. Liljewall anför också höga lönekostnader för anställd personal som en möjlig orsak till syskonbruken. Liljewall 1995, s. 231.

⁵³⁵ Morell 2001, s. 76.

⁵³⁶ Morell 2001, s. 42-43, beskriver ett syskonjordbruk där syskonen haft en strikt arbetsdelning och tilldelats olika roller i jordbruksföretaget.

⁵³⁷ Se exempelvis Morell 2001, s. 48-58, samt Niskanen 1998, s. 44-87.

⁵³⁸ Thorner 1986, s. xiii-xxi.

⁵³⁹ Seyler 1983, s. 206-207.

diskutera en annan delförklaring. Många syskonjordbruk bestod av minst en (ogift) kvinnlig delägare, vilket innebar att en anseelig grupp kvinnliga arvingar bröt det mönster som tidigare gällt för kvinnors arvslotter – de *behöll* sin ärvda jord och hade dessutom laglig rätt att själva förvalta den.⁵⁴⁰ Det finns anledning att se detta mot bakgrund av en rättslig förändring i slutet av 1800-talet. Den lika arvsrätten till trots hade bröder fram till 1890 laglig rätt att dels välja sina arvslotter först (*tagelott*), dels lösa ut sina systrars arvslotter i fast egendom.⁵⁴¹ Vilken betydelse detta har haft rent praktiskt är okänt, men det är intressant att notera att de samägande syskonen börjar uppträda ungefär samtidigt som bröders *explicita* lösningsrätt försvunnit ur lagboken.⁵⁴²

Att kvinnor i större utsträckning behöll sin jord skulle kunna tolkas som att arvslotten blev en garant för en viss ekonomisk frihet, som möjliggjorde för några kvinnor att bryta med ett äldre livsmönster och flytta till städerna. En sådan tolkning förutsätter dock att jordvärdet kunde realiseras, antingen genom en framtida försäljning eller genom att generera någon inkomst via exempelvis arrenden. Det är osäkert om det verkligen förekommit sådana arrendeinkomster, och det faktum att *inte en enda* delägare valde att bryta ut sin jord till en egen lott och sälja den på marknaden visar att ett sådant förfaringssätt inte var ett tänkbart alternativ. Det är mer troligt att ett syskon, som Rupert på Östergården, fått bruka även de utflyttade arvingarnas andelar i fastigheten utan (eller möjligen för en ringa) ersättning. De kvinnor som flyttade är därmed komplicerade att placera. De bröt mot ett tidigare mönster och lämnade socknen och lantbruket men behöll ett jordinnehav, kanske för att det innebar en säkerhet, kanske för att de inte hade några alternativ.

Slutligen finns det skäl att diskutera en mer idealistisk tolkning. I kapitel fyra konstaterades att fastighetsstrukturen blev allt stelare i slutet av 1800-talet, med följden att de flesta fastigheter var påtagligt beständiga fram till mitten av 1900-talet. De permanenta sterbhusen var utan tvekan en orsak till den stelnade fastighetsstrukturen: det går inte att finna ett enda exempel, där sterbhus har utökat eller minskat sitt jordinnehav. Visserligen fanns ett flertal fall där ett eller flera av syskonen – precis som syskonen Nilsson i Wallby – efter arvskiftet lösts ut av de övriga, men i samtliga fall var fastigheten fortsatt intakt. Syskoninnehaven förefaller med andra ord i första hand ha syftat till att *konservera* det

⁵⁴⁰ Ogifta kvinnor fick automatiskt myndighet från 25 års ålder från och med 1863.

⁵⁴¹ Sundell 2007, s. 50.

⁵⁴² Bara drygt ett decennium efter det att bröders direkta lösningsrätt tagits bort infördes en lag om samägande av egendom (*Samägandelagen*) som föranstaltade hur förvaltningen av egendom med mer än två ägare skulle ordnas. Brattström 1992, s. 12-15.

ärvda jordinnehavet. På sätt och vis kan sterbhusen tolkas som att bundenheten mellan familjemedlemmar och den specifika gården *ökade*; i flera fall lämnade *ingen* av arvingarna föräldragården. Det är viktigt att notera att denna ökade bundenhet samvarierade med hur länge gården ägts inom släkten. Alla släktgårdar var inte sterbhus, men många sterbhus var just släktgårdar. Det är möjligt att äktenskap i dessa fall faktiskt framstätt som ett reellt hot mot innehavsstrukturens fortlevnad. Det var ovanligt att någon av de delägande syskonen gifte sig och ännu mer sällsynt att de i sådana fall bodde kvar på gården. Det är inte osannolikt att ett eventuellt äktenskap skulle ha inneburit att ägandefrågan på sikt aktualiserades, och därmed hotat de övriga syskonens plats i produktion och hem.

Sammanfattning

Släktkontinuiteten var betydande i de tre socknarna, men den släkt som upprätthöll kontinuiteten förändrades. Under 1800-talet byggde släktkontinuiteten på att äkta makar samägde jord och det saknades en strävan att hålla släktens jord undan äktenskapets egendomsregler. Samtidigt som lagstiftningen alltmer betonade makars egendoms gemenskap och till slut även gav makar arvsrätt efter varandra, minskade emellertid äktenskapets betydelse för jordägandet. Det var delvis en effekt av ett ökat antal äktenskap där enbart mannen ägde boets jord, men framför allt berodde det på att färre jordägare gifte sig. Istället blev syskonrelationen allt viktigare.⁵⁴³ På många ärvda enheter blev sterbhusen permanenta, och syskon tog gemensamt över ägande och produktion. De samägande makarna och sterbhusen skilde sig främst i sin relation till äktenskapet; i det första fallet utgjorde det fundamentet, i det andra var det oftast frånvarande. Trots denna olikhet finns det anledning att understryka ett gemensamt drag – båda formerna innebar att släktkontinuitet upprätthölls.

Samägandet inom äktenskapet var inte könsneutralt. Det var betydligt vanligare att det var män som förde med sig fast egendom in i makarnas bo. Över tid förstärktes därmed mäns position i förhållande till jordägandet. En orsak var att många jordägande män gifte sig först i mogen ålder, men det finns även anledning att knyta förändringen till en maskulinisering av jordbruket. Historikern Ann-Catrin Östman pekar på hur bondebilden runt sekelskiftet 1900 fick en mer maskulin prägel. Den manlige kroppslig arbetande bonden lyftes

⁵⁴³ Nyligen har syskonrelationers historia uppmärksamats inom internationell socialhistorisk forskning, men analysen har än så länge främst rört aristokratin och städernas medelklass. Se exempelvis Davidoff 2012, samt Johnson & Sabeau 2011.

fram i kontrast till städernas osunda arbetare, men Östman framhåller även hur jordägande blev en viktig del av ett mansideal.⁵⁴⁴ Möjligen finns i detta ytterligare en förklaring till att sterbhusen blev permanenta. Istället för att sälja och flytta behöll många män sin arvslott och förblev därigenom åtminstone sin egen.

⁵⁴⁴ Östman 2006, s. 84-97.

Kapitel 6

Från arvejord till slätklenod

Jordbrukareungdomens förbund har 100-årsjubileum år 2018. För att fira har man nyligen bestämt att genomföra en ny nationell släktgårdsinventering. Målet är att finna minst lika många släktgårdar som vid inventeringen 1943, men samtidigt menar man att chanserna kanske inte är så stora eftersom antalet släktgårdar har minskat dramatiskt under 1900-talets lopp.⁵⁴⁵ Frågan om hur vanligt det varit att jord behålls inom släkten fortsätter således att intressera.

Avsikten med denna undersökning har varit att kartlägga hur jordens släktbundenhet varierat över tid och förklara eventuella förändringar. I kapitel ett togs utgångspunkt i två forskningslägen. I det ena studeras egendomsförhållanden och släktskapsrelationer under 1700- och 1800-talen. Där är samstämmigheten stor – med tiden kommersialiserades jordägandet och släktbundenheten tappade i betydelse. I det andra, mera trevande forskningsläget behandlas 1900-talets agrara egendomsförhållanden. Utan att saken egentligen undersökts har en hypotes om en motsatt utveckling väckts: överföring inom släkten tros ha ökat och bundenheten till en viss jordegendom antas ha blivit starkare. Hur ska denna motsägelse förklaras? För att kunna jämföra resultaten med båda forskningslägena sträcker sig undersökningen över en hundraårsperiod, från 1845 till 1945. Teoretiskt knyts de två forskningslägena till Karl Polanyis övergripande modell av de ekonomiska relationernas förändring i samband med marknadsekonomin framväxt och de två teoretiska begreppen urbäddning och återinbäddning. Den forskning som rör 1700- och 1800-talens egendomsförändringar pekar på hur jorden frikopplades från äldre regleringar och därmed kunde hanteras som en handelsvara, vilket med Polanyis begrepp kan tolkas som en urbäddning. Forskningens hypotetiska antaganden om 1900-talets jordägande går däremot ut på att släktbundenheten har ökat, vilket antyder en återinbäddning av jorden. Den här studiens utgångsfråga var därmed *om* jorden återinbäddades och *hur* en sådan process i så fall gick till.

Undersökningen innefattar olika nivåer. I kapitel två studerades hur lagstiftningen kring arv och jord förändrats över tid och vilka argument som florerat i

⁵⁴⁵ Uppsala Nya Tidning, 2010-03-29, Skånska Dagbladet 2013-07-25.

den rättsliga debatten. I kapitel tre, fyra och fem undersöktes jordägandets förändringar över tid med hjälp av en ingående kartläggning av egendomsförhållanden i tre socknar inom Skaraborgs län: Bäreberg, Ekby och Våmb. Valet av Skaraborgs län motiverades av dels att det under den aktuella perioden var ett av Sveriges främsta jordbrukslän, dels att det är en region som av tidigare forskning utpekats som särskilt kommersiell. Totalt har drygt 1600 jordtransaktioner studerats. I detta avslutande kapitel summeras avhandlingens viktigaste resultat och diskuteras i relation till avhandlingens huvudfråga, teoretiska ramverk och tidigare forskning.

Jordäggande i ett långtidsperspektiv

I mitten av 1800-talet var jordlagstiftningen ännu präglad av bördsrätten; såldes jord till utomstående hade säljarens släktingar långtgående rättigheter att lösa tillbaka egendomen. Bördsrätten avskaffades dock 1863 och i en delstudie undersöktes argumenten i den föregående riksdagsdebatten. Förespråkare knöt bördsrätten till känslan för fäderneslandet och bondeklassens fortlevnad, samt menade att den var ett effektivt skydd mot kommersialisering och prisstegring. Motståndarsidan utmålade istället bördsrätten som orsak till tvister, den höll nere priserna på jord och kränkte äganderättens helgd. När bördsrätten avskaffades, efter ett drygt decenniums intensiv debatt, innebar det att lagstiftningens kraftigaste verktyg för att binda jord till släktskapsrelationer försvann. En följd blev att lagfartsproceduren kunde kortas väsentligt, vilket bidrog till tryggare ägoförhållanden. Diskussionen om bördsrätten kan tolkas som en ideologisk konflikt mellan två perspektiv på jordäggande, ett traditionellt och ett marknadsliberalt. För det förstnämnda var marknadens tillväxt och jordens förvandling till handelsvara ett hot, för det andra ett mål.

Om perspektivet flyttas till jordmarknaden i de tre västgötasocknarna finns flera tecken som tyder på att jorden verkligen betraktades som en vara. Att jord överfördes via arv var ovanligt. Istället dominerade försäljningar, och ända fram till slutet av 1800-talet stod de för 80 procent av alla jordtransaktioner. Den kommersiella prägeln visade sig även i jordmarknadens karaktär: auktioner var vanliga och en granskning av prisskillnader vid köp inom och utom släkt visade att släktingar fick betala allt högre summor för jorden. Denna utveckling fortsatte ända fram till sekelskiftet 1900, då det inte fanns någon som helst skillnad i pris vid försäljningar inom och utom släkt.

En översiktlig kartläggning av jordmarknaden ger intryck av ett alltmer kommersialiserat samhälle. Bilden var emellertid mer komplicerad. I genomsnitt ägde mer än var tredje försäljning rum mellan besläktade personer. Auktionerna var visserligen många, men utgjorde främst ett lokalt förankrat sätt att hantera omyndigas arvslotter, särskilt kvinnors. Kanske mest överraskande var dock den långsiktiga trenden. Istället för att minska *ökade* andelen släkttransaktioner, från en nivå runt 40 procent i mitten av 1800-talet till 70 procent mot slutet av undersökningsperioden. Släktpriserna sjönk efter sekelskiftet till en nivå runt 70 procent av marknadsvärdet och dessutom minskade antalet försäljningar. Ett tydligt undantag var dock perioden 1915-24, då antalet försäljningar var ovanligt stort och en större andel köp genomfördes mellan obesläktade personer. Denna avvikelse kan förklaras på två sätt. För det första pågick i ett av undersökningsområdena en omfattande jordhandel i samband med att ett par större industriföretag bildades. För det andra skapade förhållandena under första världskriget nya förutsättningar. Snabbt stigande jordpriser under krigsåren följdes av ett prisras i början av 1920-talet. Resultatet blev att många fick sälja sin jord dessa år, ibland på exekutiv auktion.

Ökningen av andelen släkttransaktioner visar att jordmarknaden med tiden blev mer släktbunden. Om perspektivet skiftas tillbaka till lagstiftningen är det viktigt att notera att den lokala utvecklingen å ena sidan föregick den rättsliga förändring som skulle komma, å andra sidan sammanföll med att frågan initierades. Det var mot bakgrund av första världskrigets ändrade förutsättningar och erfarenheter som den första statliga ansatsen att kontrollera jordmarknaden tog form. Under de följande decennierna framträdde i den nationella debatten en accentuerad konflikt om jordägandet och konkreta förslag om statlig reglering av jordmarknaden utarbetades såväl 1921 som 1941. Ståndpunkten att jord ur ett nationellt perspektiv var alldeles för betydelsefull för att behandlas som en handelsvara växte sig starkare i takt med att jordbrukarnas ekonomiska problem framträdde allt tydligare. På grundval av 1941 års förslag sjösattes den första jordförvärvslagen 1945 och något år senare inordnades lagstiftningen i en statlig jordbrukspolitik, där staten gavs förköpsrätt till jord för att därigenom kunna bedriva en aktiv rationaliseringspolitik.

I debatten om lagstiftningsåtgärder framträdde böndernas jordinnehav som hotat på grund av att andra samhällsgrupper till höga priser tillskansade sig deras jord. Jordförvärvslagen inriktades därför på att kontrollera försäljningar och begränsa antalet spekulanter, vilket troligen fick till följd att värdestegringen på jord hölls tillbaka. Den nya lagstiftningen knöt framför allt

jordägande till släktrationer; såväl förvärvslagstiftningen som den statliga förköpslagen lämnade undantag för jord som övertogs efter en släkting. I motiven bakom lagstiftningen återkom flera av de argument som bördsrättsförespråkarna använt ett knappt sekel tidigare: jorden borde inte bli en vara, den jordbrukande befolkningens position behövde skyddas, och det var viktigt att ge kommande generationer rätt till sina förfäders jord.

Lagstiftningens utveckling kan knytas till jordbrukets ställning. Beslutet att avskaffa bördsrätten kan sättas i samband med en ekonomiskt välbärgad grupp hemmansägare, som med expansiva jordförvärv kunde befästa sin ställning, medan 1940-talets reformer kan ses mot bakgrund av jordbrukets pressade ekonomiska ställning under 1900-talets första decennier. Det vore emellertid fel att betrakta bönderna som de enda aktörerna i denna utveckling; i själva verket försämrades deras politiska maktposition snabbt efter sekelskiftet. Historikern Fredrik Eriksson menar dock att ett grundläggande drag i 1900-talets politiska historia var att jordbrukarna, trots att de blev allt färre, var påfallande framgångsrika. Enligt Eriksson är förklaringen bland annat att jordbruket ideologiskt framstätt som en nationell angelägenhet.⁵⁴⁶ Detta tankemönster återfinns både i bördsrättsdebatten och i 1940-talets reformer. I den förstnämnda gjordes kopplingen mellan fädernejorden och fäderneslandet, och jordägandet sattes i samband med rikets försvar. I 1940-talets debatt tog sig detta en annan dimension, vilket sannolikt kan förklaras med att försvarsorganisationen vid seklets början omvandlats från indelningsverk till värnplikt. Det nationella intresset yttrade sig istället i ett behov av att säkra den inhemska försörjningen vid en eventuell framtida krigssituation. Uppenbart är att erfarenheterna från andra världskriget var betydelsefulla vid utformandet av efterkrigstidens jordbrukspolitik.

Den statliga regleringen av jordmarknaden grundades dock mer på ideologiska grunder än på något reellt hot. I de tre socknarna har det inte gått att påvisa något direkt hot mot jordinnehavet, tvärtom blev jordägandet alltmer släktbundet. Jordmarknaden minskade i omfång, andelen släkttransaktioner ökade och prisskillnaden vid försäljning inom och utom släkt blev större efter sekelskiftet. En delundersökning av hur många ägoenheter som vid olika tillfällen var ärvda förstärkte bilden av en betydande släktkontinuitet. Andelen ärvda enheter var hög och ökade över tid, från runt 60 procent i mitten av 1800-talet fram till ca 70 procent under första hälften av 1900-talet. Det var

⁵⁴⁶ Eriksson 2006, s. 788-789.

vanligare att mer bärkraftiga enheter överförts inom släkt, men andelen ärvda enheter ökade över tid inom alla storleksskikt. En tredjedel av alla ägoenheter överfördes inom samma släkt under minst hundra år. Det blev dessutom i viss utsträckning vanligare med längre innehav; vid tvärsnittet 1905 hade hälften av alla ägoenheter varit i samma släkts ägo i femtio år eller mer, fyrtio år senare hade andelen ökat till knappt 60 procent.

Tolkningen om jordens släktbundenhet på det lokala planet är baserad på resultat från tre socknar och det får bli en fråga för framtida forskning i vilken utsträckning resultaten har generell räckvidd. Förhållanden kunde bevisligen variera en del mellan olika områden och det är särskilt framträdande hur näringsstrukturen och den fysiska närheten till Skövde skapade andra förutsättningar för jordägandet i en av socknarna, Våmb. Om de särskilda förhållandena kan förklaras som en lokal tillfällighet, antyder dock resultaten från hela det undersökta området att släktbundenheten var ett allmänt mönster. Skillnaderna mellan områdena ska inte heller överdrivas, i själva verket fanns i alla tre socknarna en tendens till ökad släktkontinuitet.

Kartläggningen av egendomsförhållandena i de tre socknarna möjliggör två tolkningar. Ett, släktbundenheten *ökade*. För det talar bland annat att släkttransaktionernas andel steg, att priserna vid köp mellan släktingar sjönk och att den tid ägoenheter varit i samma släkt ökade. Dessa förändringar var mest märkbara under 1900-talets första decennier och innebär därmed att 1900-talsforskningens hypotetiska antaganden om en högre släktbundenhet är befogade. Två, släktbundenheten var *betydande under hela perioden*. Vid varje tvärsnitt var minst 60 procent av enheterna ärvda. Att en tredjedel av ägoenheter förblev inom samma släkt måste också, i förhållande till tidigare forskning, betraktas som en hög siffra.

Släktklenod och handelsvara

Om den förändrade lagstiftningen tolkas med hjälp av Polanyis begrepp urbäddning och återinbäddning finns skäl att hävda att båda dessa processer var märkbara. Att bördsrätten avskaffades kan tolkas som ett led i en urbäddningsprocess; institutionens motståndare argumenterade bland annat för att jorden *borde* ses som en handelsvara. Efter sekelskiftet märktes istället en statlig strävan att reglera jordmarknadens verkningar, även om det var först 1945 som ansatserna ledde till en regelrätt skyddslagstiftning. Den rättsliga nivån måste emellertid ses i relation till praktiska förhållanden. Gör en helhetsbedömning

av jordägandets strukturer i undersökningsområdet är det tydligt att förändringar skett, men utvecklingen innehåller motsägelsefulla drag. Visserligen blev det vanligare med ärvd jord under 1800-talet, men samtidigt ökade även priserna vid släktköp. När andelen ärvda enheter vid sekelskiftet var som högst, uppgick släktpriserna till fulla marknadsvärdet. Auktionerna var visserligen en effekt av arvssituationer, men innebar likväl att jord såldes till fulla marknadsvärdet. Med andra ord, släktbundenheten ökade *samtidigt* som kommersiella tendenser var framträdande.

Resultaten tyder på ett grundläggande problem i tidigare tolkningsperspektiv. Kommersialisering har kopplats samman med individualisering, färre ärvda gårdar och en minskad emotionell bindning till en specifik jordegendom. Att släktjordslagstiftningen slopades i mitten av 1800-talet har följaktligen betraktats som ett tecken i tiden. Det var precis denna utveckling Nils Wohlin beskrev strax efter sekelskiftet 1900, och även om Wohlins bild av det äldre samhället vederlagts, har hans slutsatser om den övergripande förändringsprocessen accepterats: *släkt* och *marknad* framstår som varandras motsatser. Hög släktbundenhet tolkas som avsaknad av kommersialisering, medan förekomsten av en kommersiell jordmarknad antas betyda att släktrelationernas roll har avtagit. Resultaten från Bäreberg, Ekby och Våmb passar emellertid inte in i denna modell. Släktkontinuiteten ökade *samtidigt* som jord också kommersialiserades.

En som valt ett annat perspektiv på släkt och marknad är sociologen Börje Hanssen. I en diskussion om bondehushållets sammansättningar i skånska byar menar han att släktrelationerna ökade i betydelse under 1800-talet. Det rörde sig emellertid inte om en förstärkning av äldre strukturer. Hanssen argumenterar tvärtom för att "släktideologin" var ett *nytt* fenomen, och poängterar att den framträder "på samma gång som byalagsgemenskapen övergavs, gårdsarealen blev arronderad och bönderna fick möjlighet att köpa och sälja jord".⁵⁴⁷ Resonemanget, som främst tycks ha haft relativt välbärgade hemmansägare i åtanke, har beröringspunkter med resultaten i denna undersökning. Rimligare än att se släkt och marknad som varandras motsatser är att utgå från att förhållandet dem emellan kan ha *varierat* över tid. En skissartad kronologi skulle då kunna dras upp.

Under 1800-talets andra hälft gick en ökad släktkontinuitet hand i hand med en kommersialisering. Tydligast var detta på de mer bärkraftiga

⁵⁴⁷ Hanssen 2010 [1976], s. 193-194.

jordbruken, som ofta bestod av ärvd jord som utökats via ytterligare köp. På en stor del av de enheter som tillhörde de mest välbärgade år 1845 bestod släktkontinuiteten under hela undersökningsperioden. Agerandet på jordmarknaden tycks närmast ha varit en förutsättning för att fortsatt kunna överföra jord inom släkten. Under 1900-talets första hälft ändrades mönstret. Jordpriserna vid köp mellan släktingar sjönk, auktioner blev ovanligare, antalet jordtransaktioner minskade och fastighetsstrukturen stelnade, samtidigt som antalet ärvda enheter förblev högt. Även om det också i fortsättningen främst var i de mer välbärgade jordägarskikten som de ärvda enheterna återfanns, blev det under 1900-talet vanligare att även mindre jordägare behöll jord inom släkten. Släktbundenheten förblev stor, men släktförhållandena tog sig andra uttryck. Under 1800-talet var det vanligt att makar samägde ärvda fastigheter. Efter sekelskiftet framträdde istället nya mönster av dels att jordägandet i högre utsträckning knöts till män, dels att syskonrelationen blev viktigare. På många gårdar blev ett par ogifta syskon kvar som jordägare, utan att någon formell inlösen mellan syskonen slutfördes. Mer än en tredjedel av de ärvda enheterna innehades 1945 av olika syskonkonstellationer. En förklaring till dessa permanenta sterbhus var sannolikt ekonomisk: inget syskon förmådde lösa ut de övriga. Trots att släktpriserna sjönk och jordmarknaden krympte finns det anledning att understryka hur släktkontinuiteten alltjämt hade en ekonomisk dimension.

Lägg dessa mönster samman saknas grund för att beskriva den övergripande utvecklingen som en återinbäddning av jord i gamla släktrelationer. En rimligare tolkning är i stället att betrakta utvecklingen som en *inbäddning* av jord i *nya* sociala sammanhang och relationer. Samma tolkning kan göras vad gäller de rättsliga förändringarna. Jordreformerna på 1940-talet innebar visserligen att släktrelaterade överlåtelser särbehandlades, men börsrättens rättigheter för släktingar att lösa sig till tidigare såld jord återinfördes inte. Skillnaden mellan en äldre och en ny inbäddning märks kanske allra tydligast i hur bindningen till den specifika släktgården utvecklades.

Släktgårdens uppkomst

En av dem, som i 1850-talets riksdagsdebatt framhöll börsrätten som otidsenlig, var borgmästare Hasselrot. ”Nu mera”, sade Hasselrot, ”mätas ej en jordegendoms värde efter den mängd af år, hvarunder den gått i arf, utan efter antalet och beskaffenheten af de åkrar, ängar och öfriga herrligheter, hvaraf den

består”, och han konstaterade frankt, ”*känslornes tid är förbi*”.⁵⁴⁸ Denna tankefigur antyder en förändring i synen på jorden; släktgården var viktig *förr*, inte *nu*. Som tidigare konstaterats har det dock varit svårt att belägga emotionella bindningar till jord. Arvejorden, och därmed bördsrätten, var inte knuten till en särskild jordlott, utan syftade snarare till att bevara en viss mängd jord.⁵⁴⁹ Det är belysande att året efter Lagkommittén 1826 försvarade bördsrätten med naturrättsliga argument om att bonden i sin jord såg förfädernas arbete, fastställdes stadgan om laga skifte. Trots att skiftets princip var att omarrondera fysiska jordstycken, förekom i skiftesdebatten inga argument om bundenhet till en viss bit jord.⁵⁵⁰ Ändå har Hasselrots förändringsperspektiv levt kvar i senare forskning. Den kommersiella utvecklingen tolkas som att ”kärleken till fädernegården” försvann, ”de emotionella bindningarna till jorden” avtog och gav plats för en ”kommersiell, icke-patriarkal syn på innehavet av jord”.⁵⁵¹

Under 1800-talet saknas belägg för en bundenhet till en särskild jord i undersökningsområdet. Istället är det påfallande hur rörliga ägoförhållandena var. Ägoenheter förändrades ofta mellan generationerna och gårdarna var långtifrån alltid beständiga. Släktkontinuiteten var störst på de stora enheterna, men gårdarna byggdes inte sällan upp genom både arv och köp, för att splittras vid kommande arvskifte. Successivt förändrades bilden. Andelen ärvda enheter ökade, samtidigt som jordmarknaden krympte och fastighetsstrukturen stelnade. Parallellt blev släktkopplingen mer konkret på många ärvda enheter genom att sterbhuskonstellationer permanentades. Antalet *individer* som ägde ärvd jord ökade och var 1945 avsevärt högre än någon gång tidigare.

Om resultaten läggs samman leder det till en slutsats. Den utbredda släktkontinuiteten, fixeringen av den specifika fastigheten, de låga jordpriserna, den tydliga familjegemenskapen och arvingarnas uppenbara strävan att föra egendom intakt vidare inom släkten – med andra ord allt det som normalt förknippas med en släktgård – var inte gamla kvarlevor från ett försvunnet gammalt bondesamhälle, *de var i stor utsträckning nya företeelser*.

Det finns flera, delvis sammantvinnade faktorer bakom denna utveckling. En var tillkomsten av beständiga fastigheter. Det är möjligt att jordskiftena under första hälften av 1800-talet på sikt bidrog till att stabilisera egendoms-

⁵⁴⁸ Bor 1853-54:2, s. 77-78 (Hasselrot). Min kursivering.

⁵⁴⁹ Att det sedan i praktiken ofta rört sig om samma jord, är en annan sak.

⁵⁵⁰ Pettersson 2003, s. 125.

⁵⁵¹ Wohlin 1910, s. 32, Rosén 1994, s. 236-237, Winberg 1981, s. 309.

strukturen och öka bundenheten till en specifik gård, men det var inte en omedelbar effekt. Först mot slutet av 1800-talet stelnade fastighetsstrukturen på bred front. I takt med att fastigheterna stabiliserades blev också den fysiska gården mer beständig. Enligt Ulrich Lange härrör stora delar av landsbygdens nuvarande byggnadsbestånd från årtiondena runt sekelskiftet 1900.⁵⁵² Den stelare fastighetsstrukturen tycks med andra ord ha sammanfallit med att gårdsspecifika symboler som boningshus och ekonomibygnader restes, och det är troligt att detta kan ha bidragit till en ökad bundenhet vid den specifika fastigheten. En tredje faktor var de förändrade släktrationerna. Det är ingen slump att sterbhus med flera ogifta syskon var särskilt vanliga på gårdar med en lång släktkontinuitet. Snarare har sterbhusen spelat en viktig roll för att befästa bilden av släktgården och strävan att hålla gården intakt. Det ska inte tolkas som en medveten strategi – det finns inga exempel på att föräldrar sålt gården till alla barnen gemensamt – utan snarast som en effekt av att jordpriserna ökade. Det blev svårt för ett av syskonen att lösa ut de övriga och därför fortsatte de att äga jorden tillsammans. Slutligen var inte bara syskonens ägande viktigt, utan även relationen till jordbruksarbetet. En bakgrund till att syskon blev kvar på föräldragården, även i de fall då enbart ett barn övertog ägandet, var sannolikt att det ännu under 1900-talets första hälft fanns ett stort behov av mänsklig arbetskraft. Släktrationernas betydelse var då stor; sannolikt medförde syskonägandet och därmed också syskonarbetet att det blev möjligt att driva vidare även mindre enheter trots en låg lönsamhet. Gårdens bevarande blev ett gemensamt familjeprojekt.⁵⁵³

Om släktgården, så som den framträder under 1900-talet, ska karaktäriseras finns det anledning att peka på hur den påminner om den enhet som den franske antropologen Claude Lévi-Strauss kallar *hus*.⁵⁵⁴ I båda fallen görs själva egendomen till utgångspunkt, snarare än slakten.⁵⁵⁵ Perspektivet gör det möjligt att peka på skillnaden mellan hur en äldre och en nyare inbäddning av jord relaterades till släktrationer. Arvejordens princip var att *slakten* skulle behålla

⁵⁵² Lange 1997, s. 180-181; Lange 2011, s. 36-39. Vid en genomläsning av de gårdsbeskrivningar som förtecknades i *Svenska gods och gårdar* i början av 1940-talet förstärks detta intryck. En klar majoritet av boningshusen i de tre socknarna härrörde från denna tid.

⁵⁵³ Det finns med andra ord skäl att hålla med Iréne Flygares i hennes antagande moderniseringen i jordbruket kunde innebära att familjejordbruket konsoliderades med hjälp av släktrationer. Flygare 1999, s. 141-144.

⁵⁵⁴ En introduktion till begreppet *ges* i Carsten & Hugh-Jones 1995, s. 6-21. För norska förhållanden pekar socialantropologen Olaf Smedal på hur odelsgårdarna har tydliga paralleller med Lévi-Strauss husbegrepp, se Smedal 2001, s. 23-25.

⁵⁵⁵ Smedal 2001, s. 24.

sin jordmängd, släktgårdens att *jorden* skulle stanna inom släkten. Skillnaden kan förefalla trivial, men utgör tvärtom ett viktigt perspektivbyte. Fokus skiftar, från släktens kontroll över en i sig ospecificerad mängd jord, till en specifik fastighets succession inom tänkta släktled.

Ett framtida ideal

Avslutningsvis finns anledning att återvända till de släktgårdsdiplom som utgjorde studiens startpunkt. När diplomerna började utdelas under mellankrigstiden var uppenbarligen släktkontinuiteten påfallande hög och den beständiga släktgården relativt ny. Samtidigt fanns ett intresse för släktgårdarna som *historiska* symboler, inte bara i Sverige utan i flera andra europeiska länder. Förklaringen ligger sannolikt i samhällsomvandlingen. Mellankrigstiden var i stora delar av Europa en skiljeväg mellan traditionellt och modernt, inte minst för jordbrukarna. Utvecklingen tog sig dock olika vägar; i Syd- och Västeuropa inleddes bondeintressena i konservativa rörelser, i Östeuropa och i de nordiska länderna stärktes separata agrara partibildningar som en reaktion på bland annat urbanisering och modernisering.⁵⁵⁶ Men bilden av mellankrigstidens bonde var mångsidig och innehöll inte bara traditionella drag. Etnologen Jonas Frykman visar hur bonden i politisk debatt under 1930-talet i högre grad började framträda som moderniseringens föregångare.⁵⁵⁷

Föreställningen om den bevarade släktgården som i generationer gått mellan far och son kläddes under denna tid i ny språkdräkt. Den tyska arvegårds-lagstiftningen 1933 utgjorde kulmen på en idéströmning som i sin samtid gick under beteckningen *Blut und Boden*. För den ledande ideologen, Hitlerregeringens jordbruksminister Richard Walther Darré, utgjorde släktgården fundamentet för ett framtida elitsamhälle, i kontrast till moderniseringens degenererade urbana liv. Som förebilder framhävde han Norges odelsgårdar, men även de svenska släktgårdarna.⁵⁵⁸ *Blut und Boden*-ideologin hade en tydlig rasbiologisk koppling, som i huvudsak saknades i de svenska släktgårdsinventeringarna.⁵⁵⁹ En gemensam beståndsdel var dock konflikten mellan stad och land. Inventeringarna kan knytas till ett socialt problem i samtiden, nämligen landsbygdens befarade avfolkning. Att det var en organisation inriktad på

⁵⁵⁶ Mohlin 1989, s. 89-93.

⁵⁵⁷ Frykman 1993, s. 269-270. Se även Morell 2011, s. 61.

⁵⁵⁸ Emberland 2009, s. 135-138.

⁵⁵⁹ Den var däremot en central del i bondeaktivismen under 1930-talet. Se Mohlin 1989, s. 89-96. Det förekom dock antydningar om att släktgårdsinventeringar hade ett rasbiologiskt värde. Se exempelvis J.U.F.-bladet 1929:24, s. 353 (angående släktgårdsinventeringen i Jämtlands län).

landsbygdens unga som genomförde de nationella inventeringarna, var knappast en slump. I samband med Jordbrukareungdomens förbunds släktgårdsinventering 1930 var målet uttalat; i organisationens medlemskrift underströks, att i en tid ”då så mycket drager bort från jordbruket och fädernehemmen, behöva vi så väl den förstärkning av lantungdomens rotfästande vid torvan, som kan ligga i *goda släktgårdstraditioner*”.⁵⁶⁰ Släktgården riktade sig därför ”lika mycket framåt som tillbaka” och även den som ”själv är den förste av sin släkt på en gård, kan [...] betrakta denna som ’släktgård’, nämligen med hänsyn till framtiden”.⁵⁶¹ Ur ett sådant perspektiv blev släktgården ett ideal som kunde omfatta jordbrukarna *i sin helhet*, oavsett hur länge jorden ägts, men den förutsatte att man höll fast vid jordbruket. Den idealiserade släktgården från denna tid var mer än något annat ett monument över dem, som *stannat kvar*.

Idealiseringen av släktgården förenade därmed en kritik mot samhällsutvecklingen med en föreställning om en passande historia och en vision om framtiden. Som idé ligger detta nära det historikern Eric Hobsbawm kallar ”uppfunna traditioner”. Enligt honom är många moderna traditioner, som upplevs vara mycket gamla, i själva verket skapade i modern tid och i bestämda syften. Generellt, menar Hobsbawm, tycks sådana traditioner uppstå i tider av snabb samhällsomvandling, då behov av nya instrument för att uttrycka social sammanhållning och identitet blev särskilt stort.⁵⁶² Släktgården blev en sådan symbol; den knöt ihop den moderna lantbrukaren med den traditionella odalbonden.

⁵⁶⁰ J.U.F.-bladet 1930:22, s. 362. Kursiv i original.

⁵⁶¹ J.U.F.-bladet 1930:22, s. 356.

⁵⁶² Hobsbawm 1983a, s. 2-5, Hobsbawm 1983b, s. 263.

Summary

Rise of the family farm: Land and market in Skaraborg, 1845-1945

Introduction

The primary purpose of this dissertation is to investigate to what extent property was embedded in family relations between 1845 and 1945 and in what ways the relationship between farm and family was transformed. The bases of this study are the profound social, demographic and economic changes in Swedish rural society which took place during the 19th and early 20th century. Among other things, these changes resulted in a social stratification of the peasantry and a tendency to see land more of as a commodity. As a result it became harder to transfer farms within the family, since siblings no longer subordinated themselves in order to keep the land in the hands of one heir. As it is often argued, a consequence was that many farms were sold on the market to a non-relation. In the 1930s, however, some organizations started to award prizes to farms that had been in a specific family for a very long time. In 1930 and 1943, the organization *Jordbrukareungdomens förbund* (Young Farmers' association) conducted nationwide inventories of family farms, with the result that more than a thousand farms were awarded a family farm diploma.

This attention to the bond between farm and family was not something uniquely Swedish. Similar inventories were conducted in Norway and Denmark at the same time, while in Germany the traditional family farms were being incorporated into a special legislation (*Reicherbhofsgesetz*), which prohibited the farms from being divided, sold or mortgaged. These developments all involve the relationship between farm and family.

Should this interest in inheritance, land and continuity be seen as a relic of an old traditional society based on families and their landholdings or, rather, was this an indication of something new? Overall, the present study aims to shed light on the importance of family relations at a time when modern research often considers them unimportant. It contributes to research within

the fields of early modern and modern history which deals with rural societies and property relations.

The study begins with a description of research conducted in 1910 by the statistician Nils Wohlin, who wrote about contemporary inheritance strategies in Sweden. Wohlin claimed that the peasantry was at risk, since intergenerational farm transfers had started to depend on the terms of the market. Previously, Wohlin stated, the farm had been transferred to one selected heir. In order to keep the land in one family, the co-heirs had received only small monetary compensations. However, by the beginning of the 20th century, the attachment to the family farm had almost disappeared. According to Wohlin, the consequence was that an increasing number of farms were sold outside of the family.

Wohlin's pessimistic view can be linked to other researchers. What he actually described was the shift between a traditional and a modern society, a view similar to that of his contemporary scholars. The fundamental boundary between societies is described in different terms, but it is often linked to a model where the market plays a large role. If the focus is restricted to land, it is possible to outline two stages. Firstly, people had originally stayed on their farms for generations and the emotional attachment to a specific parcel of land was of great importance. Secondly, as a result of commercialization, more land was sold on the market between unrelated people and the emotional bond with the land was weakened.

When scholars have tried to identify the traditional society, many results have been surprising. Proof of land markets exists quite early in the fact that land was bought and sold as early as the 16th century. In some cases, especially in England, there has been a debate as to whether individual landowners can be detected as early as the 11th century. Even though these supposed early signs of commercialization have been questioned, not the least concerning the quality of the sources, there is a general consensus about the development of commerce over time. During the 18th and especially the 19th centuries, land increasingly became a commodity.

Historians in Sweden have shown that a growing number of transactions on the land market took place between non-relatives. In the middle of the 19th century, the property laws in Sweden were revised thereby eliminating legalities that emphasized keeping land within families. Most importantly, the right which gave family members the power to veto the sale of land by one of their kinsmen to someone outside of the kin group – *bördsrätt* – was abolished in

1863. The interpretations of this process can be summarized thus: the more land that was commercialized, the fewer farms that were transferred within the family. As a consequence, the old family farm, transferred from father to son generation after generation, has been regarded as a myth.

Studies concerning land and inheritance most often end in about 1880, and, hitherto, there have only been a few studies dealing with landed property and inheritance in the 20th century. However, compared with studies of earlier periods, the results from these studies of the 20th century put forth an opposing view. Without examining the situation more thoroughly, a hypothesis emerged which stated that the share of inherited farms increased and the bond to a specific farm grew stronger. Previous research thereby provides two different views of the long-term development in property inheritance. According to one approach, the bond between land and family was weakened; according to the other, most farms in the 20th century were inherited. How can this contradiction be explained?

In order to investigate this problem by using a long-term perspective, this study has been set to cover the period from 1845 to 1945. The theoretical framework consists of Karl Polanyi's model of the great transformation to a market society. Two key concepts in the model are employed. According to Polanyi, the main reason behind the rise of the market society was that economic activities had been *disembedded* from society and were, thereby, able to follow their own distinctive logic. Even non-produced items like capital, labor and land became commodities. However, Polanyi argues that a totally free market would destroy society and, as a response in order to protect against the caprices of the market, a process of *re-embedding* economic activities evolved. If these two concepts are linked to the two research approaches sketched above, the development during the 19th century can be seen as the effect of disembedding processes, resulting in a free and expansive land market. If the assumptions about the 20th century are correct, it is plausible that land was then re-embedded. Therefore, the main questions for this study are: did land become re-embedded in family relations and, if so, how did it happen?

The dissertation's outline and structure

The analysis has basically been conducted on two different levels. Firstly, in chapter two, the study examines legislation concerning connections between family and land and the preceding debates in the Swedish Parliament (Riksdag).

Starting with the debates in the 1850s that led to the repeal of *bördsrätt*, the chapter continues with an analysis of parliamentary bills from the first half of the 20th century which focus on the land market. In the second part of the chapter, the law's concept of kinship and its concern to keep the land within families is analyzed, especially with regards to marital property. The second level of analysis is presented in chapters three, four and five, which consists of a survey of land transactions and landownership in three parishes. Altogether, more than 1600 land transactions have been studied, and the transactions are linked to around 200 farms over a period of one hundred years.

Legal connections between land and family

When *bördsrätt* was abolished in 1863, it had been a part of the property laws for at least 600 years. The decision was not an easy one. In fact, proposals to remove it were presented at every Riksdag meeting between 1850 and 1863. In addition, the minutes from the debate cover more than 350 pages.

The advocates of *bördsrätt* had three major arguments. Firstly, they associated the peasants' attachment to their ancestors' land with a more general fondness for their native country and argued that the former led to the latter. Secondly, they argued that *bördsrätt* was crucial for the survival of freeholders. Without the possibility of redeeming land that was sold outside of the kin group, it was likely that this land would be bought by capitalists, thereby reducing freeholders to tenants. Finally, the law protected land from becoming a commodity and it prevented the increase in the price of land.

The opponents of *bördsrätt* also highlighted three major arguments. Firstly, they argued that the law often led to disputes, even between family members. An emotional attachment to land no longer existed and *bördsrätt* was often used for economic reasons, especially to blackmail the person who had bought the land. Secondly, it forced the price of land down, making it impossible for the seller to secure the true worth of the land. Finally, *bördsrätt* infringed upon property rights. There was a great deal of insecurity since a buyer was not guaranteed that he/she would be able to keep the land as someone could claim *bördsrätt* and reclaim the land.

The struggle surrounding *bördsrätt* was in many ways an ideological conflict. The proponents regarded the growing land market a problem. That land would become a commodity was for them a great threat, while their adversaries regarded it as a goal for which to strive.

At the end of the First World War, a temporary law was stipulated in order to abate the sales of farms. The law was repealed shortly after the end of the war, but was later followed by renewed demands to regulate the land market. Three different bills were passed in less than 25 years (1918, 1921 and 1941). All three had in fact a lot in common and together they exemplify a growing problem on the land market. It had become increasingly common that farms were acquired by people who were not really farmers. Capitalists and rich urban people often bought land on the market at high prices, but they did not always manage the farm-work and as a consequence, it was argued, many farms were wasted. According to the bills, legal intervention by the state was necessary in order to maintain agricultural production and to be sure that ownership of arable land stayed in the hands of the actual farmers.

In 1945, the first Land Acquisition Act was passed. In principle, the law aimed to preserve land owned by the agricultural population by managing the land market in detail. All sales were to be approved by state officials and, in order to rationalize farm structure, the state took an active part in the land market. However, land transferred within families was exempt from this legislation. The motives behind this new legislation sounded like an echo from the discussions about *bördsrätt* in the middle of the 19th century; land should not be treated as a commodity, the rights and positions of the agricultural population had to be considered, and it was important to give future generations the possibility of retaining their ancestors' land.

The repeal of *bördsrätt* in 1863 did not mean that the property laws thereafter were free from legal methods which aimed at keeping land-ownership in certain families. One fundamental distinction was made regarding marital property. Landed property that was bought before marriage was, together with portions of inheritance, considered to be separate property allotted to only one of the spouses, while everything acquired after marriage was looked upon as common property. From the 1850s, these rules were questioned by members of the Riksdag, both those who wanted to make all marital property common to both spouses and others who argued that all property should be separate. The latter often saw the distinction between spousal property to be a way of securing land within a lineage and depicted co-owning land as a threat against keeping land within families. In opposition to this argument, the advocates of common property maintained that the property laws were unfair, since they only protected landed property.

One way of understanding this problem is to refer to James C. Scott's concept of "legibility", which indicates that the law sees society in a certain way and thereby formulates norms for social life and provides methods for the enforcement of these norms. The property laws made landed property comprehensible and defensible, but lacked methods to identify and protect other types of property. The impact was especially marked if one spouse brought landed property into the marital estate, while the other only had movable property. The discussions in the Riksdag show that this situation was common. Moreover, it was most likely men who owned land when they married; therefore, the property laws were dependent upon gender. These debates culminated in the New Marriage Act of 1920, which considered all property to be separate during a marriage, but common at its dissolution.

The land-family bond in practice

In order to investigate to what extent farms were kept within families, three parishes in the county of Skaraborg, Bäreberg, Ekby and Våmb, were studied. The source material consists of legally registered allocations of landed property in all three parishes between 1845 and 1945, combined with census registers and parish register information on the individuals and families involved.

In the period under investigation, more than 1600 transactions which included landed property took place. However, the transactions were executed in different ways. Transfers due to the death of a parent were quite unusual; instead most transfers were sales. A classification of these sales into two categories – those between relatives and those in which the seller and buyer were not related -- shows that many sales were part of inheritance transfers. The proportion of sales between relatives varied over time, but in general amounted to around one third of all sales. If all transactions are classified depending on whether they were executed between related individuals or not, a noticeable trend is revealed. The proportion of transfers between relatives was only about 40 per cent in 1850, but increased steadily to up to around 70 per cent in the middle of the 20th century.

Apparently, over time, more and more land was transferred within families. However, although many sales were carried out between family members, there were also signs of commercialization. During the second part of the 19th century, it was common to sell by auction. One explanation for this practice is that many auctions were necessitated by a parent's sudden death, followed by a

custom in which guardians sold the children's (especially woman's) property. The buyer was sometimes a relative, for example a brother or a father, but most auctions resulted in sales to someone outside of the family. It is possible that the auctions had the effect of raising the price if there were several prospective buyers, but prices were high even without auctions. At the turn of the century, the price of land bought within the family was just as high as its market value. Selling the estate to a son or daughter was thus neither primarily a way to force the price of land down, nor keep land within the families.

The analysis of the land transfers reveals some clues as to the overall pattern; however, the proportions are too rough to indicate if land really became more embedded in family relations. Obviously, land was more often transferred within families, but did land actually remain in the hands of a family? One way to find out is to map the transactions benefitting specific farms. The results show that in the middle of the 19th century about 60 per cent of all farms in the area of investigation had in fact been transferred within the same families. This proportion increased slowly to up to about 70 per cent by 1905, remaining stable until the end of the period studied. Moreover, the time period during which farms had been owned within the same family increased. In addition, in 1945, about 60 per cent of all farms had been in the same family for at least 50 years. Out of 157 property units in 1845, a total of 54 were handed down within the same family until at least 1945.

Thus, more than a third of all property units were kept within the family for at least a century. When compared to similar studies, this proportion can be regarded as quite high. Were these holdings in fact genuine family farms? If the properties are followed over time, it can be shown that their ownership was in fact very flexible. Of the 54 units, only 7 were kept intact over generations. The rest changed over time, as properties were divided among heirs and land parcels were sold and bought. This pattern was especially marked among the most valuable properties. It appears that the intact family farm was rare during this time and that the feeling of attachment to a specific parcel of land or farm unit was weak. It is likely that the goal was to transfer the total amount of land to the next generation, not to keep a specific family farm in a lineage. However, over time, the property units became more stable and during the first half of the 20th century almost 90 per cent of all farms remained intact. Even the wealthiest families stopped dividing land among their heirs and instead transferred their land intact to the next generation. Contrary to previous research, it seems that

the attachment to a specific family farm was stronger in the 20th century than earlier.

If land was embedded to a large extent in family relations, how can this be explained? One method is to investigate how property was owned. Even if the property laws stipulated the separation of spousal property, around 60 to 70 per cent of land parcels were co-owned by spouses during the second half of the 19th century. However, this was not a result of both spouses bringing land to the marital estate. Instead, land could be acquired from one lineage and personal property from the other. As the discussion in the Riksdag during the second half of the 19th century suggested, land was often acquired from the husband's family. The desire to keep land separate within marriage was however very modest. The aim seems instead to have been to make spouses co-owners. The reason behind this pattern is a consciousness about the insufficient property laws. The laws only provided methods to make landed property visible, but at the same time it is likely that movable property and money amounted to a large part of the marital estate. Since only landed property was guarded, spouses strove to co-own land.

Spouses who co-owned land were dominant during the 19th century; however, over time, more and more farms were owned by other types of constellations. One of these was the beneficiaries of an estate. These most often consisted of a group of siblings, usually unmarried, who stayed on the farm for decades. In 1945, around one third of all inherited estates were co-owned by siblings. In order to explain this new pattern, several factors need to be considered. One reason was probably the large sum of money needed to acquire their siblings' share of the property. This financial concern would be especially problematic since most of the heirs were unmarried. Another reason was probably the need for labor. Since wages for agricultural workers increased during the 19th century, it was cheaper if the estate could be run exclusively by family members. These two economic factors can also be connected to a third, namely an increasing attachment to a family farm. Even if there were siblings running various types of farms, their presence varied in relation to the time the farm had been in the family. In 1945, almost 40 per cent of these farms had been in the same family for at least a century.

Conclusions

During the time period studied, it is clear that legislation related to land moved in different directions. The repeal of *bördsrätt* can, together with several other reforms, be seen as part of a disembedding of land. In the beginning of the 20th century, a countermovement can be detected. Land was gradually withdrawn from the market and put under strict control by the state. However, if the legislation and the survey of property relations in the three parishes are analyzed together, the development can be seen to be more contradictory. The amount of inherited land increased, as did the prices at sales between relatives. The highest proportion of inherited property units was found in the beginning of the 19th century, at the same time as sales within families were equivalent to the full market value. Overall, land was embedded in kinship relations at the same time as land was treated as a commodity.

This result points to a fundamental problem in previous research. Commercialization has been linked to individualization, fewer inherited farms and a declining attachment to a specific property. According to this perspective, *family* and *market* stand out as diametrical opposites. However, the results from this study do not fit this model. Instead, land was embedded and at the same time valued due to the market. Based on these results, family and market should not be seen as opposites. Alternatively, it is likely that the relationship between them varied over time.

Furthermore, the stabilization of properties and the numerous farms run by unmarried siblings suggest that land was not truly re-embedded in traditional family relations. It is more reasonable to describe the changes as an embedding of properties in new social relations and ties. If the family farm is defined as an intact unit that has been transferred within the family for generations and to which family members are closely attached, then the results from this study suggest that this kind of institution was not an old relic. On the contrary, it was a new invention.

Bilaga 1

Förteckning över undersökta riksdagsdebatter

I kapitel två studeras dels den riksdagsdebatt som föregick beslutet att avskaffa bördsrätten, dels debatten om giftorättens utsträckning från 1850-talet och framåt. Undersökningarna sträcker sig över den tid debatten pågick, men särskilt giftorättsfrågan debatterades återkommande under flera decenniers tid. Av nedanstående förteckning framgår de undersökta riksdagsdebatterna med angivande av dels vid vilken riksdag frågan debatterades, dels hänvisning till lagutskottets betänkanden i de berörda ämnena.

Bördsrättsdebatten

Riksdag	Betänkande	Ämne
1847-48	36	Testamentsrätt, arvejord
	65	Vederlag för såld arvejord
	66	Återremiss av betänkande nr 36
1850-51	40	Bördsrätt
	41	Bördesskilling
1853-54	12	Bördsrätt på landet
	13	Bördsrätt i staden
	29	Testamentsrätt, arvejord
	66	Återremiss av betänkande nr 29
1856-58	12	Bördsrätt
	13	Testamentsrätt, arvejord
	32	Samlad återremiss av betänkandena nr 12 och 13
1859-60	28	Bördsrätt
	49	Återremiss av betänkande nr 28
1862-63	59	Bördsrätt

Giftorättsdebatten

Riksdag	Betänkande	Ämne
1856-58	15	Utsträckt giftorätt
1862-63	26	Utsträckt giftorätt
1867	38	Utsträckt giftorätt, dispositionsrätt genom förord
1870	49	Dispositionsrätt genom förord
1872	34	Utsträckt giftorätt
1873	13	Utsträckt giftorätt och dispositionsrätt
1874	22	Utsträckt giftorätt, inskränkt giftorätt
1877	12	Enskilt ägande i äktenskapet
1883	42	Enskilt ägande i äktenskapet
1884	49	Makars egendomsförhållanden i olika avseenden
1889	3	Utsträckt giftorätt
1892	47	Utsträckt giftorätt, inskränkt giftorätt
1895	9	Utsträckt giftorätt

Bilaga 2

Olika mått på bärkraftighet

I kapitel fyra och fem görs en uppdelning av alla ägoenheter i fyra jordägarskikt vid olika tvärsnitt. Avsikten är att åtminstone grovt särskilja jordbruken utifrån bärkraftighet. För den tid undersökningen omfattar kan tre beräkningsgrunder komma ifråga för sådana distinktioner: areal åker, mantal eller taxeringsvärde. *Areal* åkermark är kanske det mest objektiva måttet på bärkraftighet och det var också det som användes när jordbruket rationaliserades efter 1947.⁵⁶³ I mitten av 1900-talet innebär det inga större svårigheter att få fram uppgifter om gårdars åkerareal och i kapitel fyra görs vissa beräkningar på grundval av de primäruppgifter som samlades in till Jordbruksräkningen 1944. Problemet är dock att det saknas regelbundna arealuppgifter under 1800-talet. På grund av den rörliga fastighetsstrukturen, avsöndrade jordenheter och eventuella nyodlingar är det också omöjligt att extrapolera 1900-talets arealuppgifter bakåt i tiden.

Mantalet var i första hand ett äldre beskattningsmått och dess användning som grund för jämförande beräkningar är förenat med flera välkända problem. Mantalssättningen förändrades knappt alls under 1800-talet, trots en omfattande nyodling, vilket gör att mantalsbråken är mycket opålitliga för beräkningar under den tid som här är aktuell.⁵⁶⁴ Dessutom lämpar sig mantalet dåligt vid jämförelser mellan olika områden. Som en illustration av problemet har nedan taxeringsvärdena för samtliga ägoenheter om $\frac{1}{4}$ mantal vid tvärsnittet 1925 jämförts. Som framgår kunde värdena variera kraftigt inom respektive socken, men också mellan socknarna. I Bäreberg var enheter om $\frac{1}{4}$ mantal genomgående mycket högre värderade än i Ekby och Våmb.

⁵⁶³ Isacson & Flygare 2003, s. 229-232. I rationaliseringsarbetet användes inledningsvis beteckningen *basjordbruk* för ett jordbruk som kunde försörja brukarfamiljen, och de skulle som standard bestå av 10-20 hektar åker.

⁵⁶⁴ Efter 1845 ändrades inte några mantalsvärden på hemmansnivå i de tre socknarna.

Taxeringsvärden för ägoenheter om $\frac{1}{4}$ mantal vid tvärsnittet 1925. Bäreberg, Ekby och Våmb.

	Antal enheter	Lägsta tax.v.	Högsta tax.v.	Medelvärde
Bäreberg	7	14300	21400	18328
Ekby	11	7600	16000	11690
Våmb	6	9000	15900	12433

Källor: se tabell 4.1.

Skillnaderna gör det i praktiken svårt att använda mantalet för att storleksordna enheter över sockengränserna. Därmed återstår möjligheten att använda de *taxeringsvärden* som infördes 1810. Dessa sattes årligen i särskilda fastighets-taxeringslängder och skulle revideras för att motsvara fastigheternas försäljningsvärden.⁵⁶⁵ Ett problem var dock att taxeringsvärdena under långa perioder i början av 1800-talet var oförändrade. I sin granskning av jordägandet i en småländsk socken visar Christer Persson att de i princip låg oförändrade under 35 år. När problemet slutligen uppmärksammades nationellt gjordes en nytaxering 1862 där taxeringsvärdena skrevs upp kraftigt. Därefter justerades värdena åtminstone vart tionde år.⁵⁶⁶ Eftersom de sex tvärsnitten i denna studie har gjorts med tjuugoårsintervaller utifrån startåret 1845 innebär det att den stora revisionen av taxeringsvärdena genomfördes just före tvärsnittet 1865.⁵⁶⁷ En översiktlig genomgång av taxeringslängderna visar vidare att det var mycket ovanligt att taxeringsvärden var oförändrade mellan tvärsnitt.

Taxeringsvärdena ger en möjlighet att kontrollera hur väl mantalet illustrerar skillnader i bärkraft. För tre av tvärsnitten (1865, 1905 och 1945) har sambandet mellan taxeringsvärde och mantalsbråk testats genom korrelationsmättet r_{xy} , där talet 1 motsvarar ett (positivt) linjärt samband. Förhållandet mellan taxeringsvärden och mantalsvärden visade sig då vid samtliga tillfällen vara relativt starkt, runt 0,9. Skillnaderna mellan socknarna var dock stora. Sambandet var mycket starkt i Ekby och Våmb, med korrelationer på 0,94 upp till 0,97. I Bäreberg låg dock sambandet enbart runt 0,8 vid samtliga tre kontroller. Det är möjligt att nyodlingen i småbrukarbygden Bäreberg var mer

⁵⁶⁵ En utförlig diskussion om mantals- och taxeringsvärdena över tid görs i Persson 1992, s. 146-175. Se även Rosén 1992.

⁵⁶⁶ Persson 1992, s. 150-152. Justeringarna kom i vissa fall att bli mycket kraftiga. I Locknevi närapå sexdubblades det sammanlagda taxeringsvärdet i och med 1862 års revision av taxeringsvärdena. Persson 1992, s. 152 (tabell 4.9).

⁵⁶⁷ Det finns flera exempel på hur taxeringsvärdena inom undersökningsområdet förändrades kraftigt i början av 1860-talet. För exempelvis en fastighet som lagfors 1861 och därpå igen 1866 mer än femdubblades taxeringsvärdet. AVH 610328, §46, samt 660213, §10, båda GLA.

påtaglig under 1800-talet och att det fick som effekt att mantalsvärden grundade på äldre förhållanden därmed blev ett relativt dåligt mått på bärkraftighet. Olikheterna visar därmed klart att mantalet är mindre lämpligt för att jämföra olika gruppers jordinnehav med varandra. I undersökningen används därför genomgående taxeringsvärdena när olika ägoenheter jämförs med varandra.

Använda förkortningar

AK	Andra kammarens protokoll
Bd	Bondeståndets protokoll
Bor	Borgarståndets protokoll
FK	Första kammarens protokoll
GLA	Göteborgs landsarkiv
HH	Hasslerörs häradsrätt
HLA	Härnösands landsarkiv
IKD	Inskrivningsdomaren i Kåkinds domsaga
ISD	Inskrivningsdomaren i Skövde domsaga
IVD	Inskrivningsdomaren i Vadsbo domsaga
IÅVBLD	Inskrivningsdomaren i Åse, Viste, Barne och Laske samt Vara domsaga
KH	Kåkinds häradsrätt
LB	Lagutskottets betänkande
Pr	Prästeståndets protokoll
Prop	Regeringens proposition
RA	Riksarkivet, Stockholm
RoA	Ridderskapet och adelns protokoll
SFS	Svensk författningssamling
VNH	Vadsbo norra häradsrätt
VLA	Vadstena landsarkiv
ÅVBLH	Åse, Viste, Barne och Laske häradsrätt
ÅVH	Åse och Viste häradsrätt

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet, Stockholm (RA)

- Emigrationsutredningens arkiv
 - Svar på enkät om jordhandel
- Högsta Domstolens arkiv
 - Revisionsakter
- Jordbrukareungdomens förbunds arkiv
 - Ansökningar om diplom för släktgårdar
- Statistiska Centralbyrån (SCB)
 - 1944 års Jordbruksräkning, primärmaterial

Landsarkivet i Göteborg (GLA)

- Hasslerörs häradsrätts arkiv (HH)
 - Lagfartsprotokoll
- Kåkinds häradsrätts arkiv (KH)
 - Lagfartsprotokoll
- Vadsbo norra häradsrätts arkiv (VNH)
 - Lagfartsprotokoll
- Åse och Viste häradsrätts arkiv (ÅVH)
 - Lagfartsprotokoll
 - Bouppteckningar
- Åse, Viste, Barne och Laske häradsrätts arkiv (ÅVBLH)
 - Lagfartsprotokoll

- Skaraborgs läns hushållningssällskaps arkiv
 - Handlingar till 1932 års släktdiplomering

- Skaraborgs läns landskontors arkiv
 - Mantalslängder
 - Fastighetstaxeringslängder
- Läckö häradsskrivares arkiv
 - Mantalslängder

Barne häradsskrivares arkiv

Mantalslängder

Fastighetstaxeringslängder

Vadsbo häradsskrivares arkiv

Mantalslängder

Norra Vadsbo häradsskrivares arkiv

Mantalslängder

Fastighetstaxeringslängder

Mariestads häradsskrivares arkiv

Mantalslängder

Fastighetslängder

Höjentorps häradsskrivares arkiv

Mantalslängder

Skövde häradsskrivares arkiv

Mantalslängder

Fastighetslängder

Bäreberg, Ekby, Våmb med flera församlingar inom Skaraborgs och

Älvsborgs län kyrkoarkiv

Husförhörslängder

Församlingsböcker

Födelse-, vigsel- och dödböcker

Sveriges Dödbok 1947-2003

Landsarkivet i Härnösand (HLA)

Inskrivningsdomaren i Åse, Viste, Barne och Laske samt Vara domsagas arkiv (IÅVBLH)

Lagfartsböcker

Lagfartsprotokoll

Inskrivningsdomaren i Vadsbo domsagas arkiv (IVD)

Lagfartsböcker

Lagfartsprotokoll

Inskrivningsdomaren i Kåkind's domsagas arkiv (IKD)

Lagfartsböcker

Lagfartsprotokoll

Inskrivningsdomaren i Skövde domsagas arkiv (ISD)
Lagfartsprotokoll

Landsarkivet i Vadstena (VLA)

Göta Hovrätts arkiv
Öppna utslag och resolutioner

Webbsidor

Folkmängdsdatabasen, Demografiska databasen
<http://www.ddb.umu.se/databaser/folkmangdsdatabas/>

Bondeförbundets partiprogram, Svensk Nationell Datatjänst (SND)
<http://snd.gu.se/sv/vivill/party/c>

Folkräkningar, Statistiska Centralbyrån (SCB)
http://www.scb.se/Pages/List____354221.aspx

Övrigt

Norges bondelag, informationsmaterial om ättegranskning och gårdsdiplom,
1950 och 1978

Svar 130422 på skriftlig förfrågan till Skatteverkets äktenskapsregister

Tryckta källor

Riksdagstryck

Bondeståndets protokoll	1845-1866
Borgarståndets protokoll	1845-1866
Prästeståndets protokoll	1845-1866
Ridderskapet och Adelns protokoll	1845-1866
Andra kammarens protokoll	1867, 1870, 1872, 1873, 1874, 1877, 1883, 1884, 1889, 1892, 1895 samt 1906
Första kammarens protokoll	1867, 1870, 1872, 1873, 1874, 1877, 1883, 1884, 1889, 1892 samt 1895
Laguskottets betänkanden	1845-1945

Regeringens proposition 1920, nr 15, samt 1945, nr 336
Svensk författningssamling 1845-1945

Offentliga utredningar, förarbeten och lagförslag

Förslag till allmän civillag, Stockholm, 1826

Underdåniga förslag till förändrade stadganden för betryggande af ägande-, pant- och nyttjande-rätt till fastighet, Stockholm, 1867

Förarbetena till Sveriges rikets lag 1686-1736. Del 6, Lagkommissionens förslag, 1719-1734, Uppsala, 1904

Lagberedningens förslag till jordabalk. Del 2, Förslag till lagar om köp, byte och gåfva af fast egendom, om rätt till undantag samt om inskrifning af rätt till fast egendom m. m., Stockholm, 1908

Lagberedningens förslag till revision av giftermålsbalken och vissa delar av ärvdabalken. Del 4, Förslag till giftermålsbalk m. m., Stockholm, 1918

Betänkande med förslag till tillfälliga åtgärder för stävjande av spekulationen vid handel med jordbruksegendom m. m., Stockholm, 1918

Jordkommissionens betänkanden. Del 1, Förslag till lag med bestämmelser angående rätt att förvärva och besitta fast egendom, Stockholm, 1921

SOU 1925:43 – *Lagberedningens förslag till revision av ärvdabalken*

SOU 1937:14 – *Betänkande med förslag till vissa lagstiftningsåtgärder till motverkande av överdriven skuldsättning inom jordbruket*

SOU 1938:38 – *Betänkande med förslag till ändringar i arrendelagstiftningen*

SOU 1941:24 – *Betänkande med förslag till lag om inskränkning i rätten att förvärva jordbruksfastighet*

SOU 1946:42 – *Riktlinjer för den framtida jordbrukspolitiken*

SOU 1947:87 – *Betänkande med förslag till ny lagstiftning om inskränkning i rätten att förvärva jordbruksfastighet*

SOU 1954:16 – *Förslag till jordrationaliseringslag m. m.*

SOU 2001:38 – *Ägande och struktur inom jord och skog: betänkande*

Tidningar och uppslagsverk

Uppsala Nya Tidning, 2010-03-29

Skånska Dagbladet, 2013-07-25

J.U.F.-bladet, 1929-1943

Slægtsgården, 1942-1945, 1966

Svenska Gods och Gårdar, del 30 och 32, Uddevalla, 1942

Litteratur

Abrahams, Ray, *A place of their own: family farming in eastern Finland*, Cambridge, 1991

Agell, Anders, "Bör kusiner få ärva?", i Jareborg, N (red.), *Familjerättsliga studier: vänbok till Åke Saldeen*, Uppsala, 2003

Almquist, Jan Eric, *Innehavare av frälsejord i Västergötland 1576-77*, Skara, 1984

Andersson, Gudrun & Ågren, Maria, "Kvinnor och egendom under tidigmodern tid: forskningsläge och strategier", i *Scandia*, 1996:1

Anners, Erik, *Den europeiska rättens historia: några huvudlinjer. 2*, Stockholm, 1980

Antonson, Hans & Jansson, Ulf (red.), *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900: studier av de areella näringarnas geografi och historia*, Stockholm, 2011

Asplund, Johan, *Tid, rum, individ och kollektiv*, Stockholm, 1985

Bavel, Bas J.P. van, "The organization and rise of land and lease markets in northwestern Europe and Italy, c. 1000-1800", i *Continuity and Change* 2008:1

Bjarne Larsson, Gabriela, *Laga fång för medeltidens kvinnor och män: skriftbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300-1500*, Stockholm, 2010

Björkman, Thure & Hessel, Nils, "Lantbruksekonomiska lokalundersökningar II: Område tillhörande Skånes slättbygd", i *Kungl Lantbruksakademiens handlingar och tidskrift*, Stockholm, 1938

Björkman, Thure & Hessel, Nils, "Lantbruksekonomiska lokalundersökningar III: Område tillhörande Västerbottens kustland", i *Kungl Lantbruksakademiens handlingar och tidskrift*, Stockholm, 1939

- Björkman, Thure, Nordenborg, M.O. & Hessel, Nils, "Lantbruksekonomiska lokalundersökningar I: Område tillhörande Närkes slätt- och skogsbygd", i *Kungl Lantbruksakademiens handlingar och tidskrift*, Stockholm, 1938
- Björnsson, Anders, *Skuggor av ett förflutet: Bondeförbundet och trettioalet: en idéhistorisk essä*, Lund, 2009
- Blyth, Mark, *Great transformations: economic ideas and institutional change in the twentieth century*, New York, 2002
- Bohlin, Jan & Prado, Svante, "Marknad med förhinder: prisutvecklingen på jordbruksfastigheter", i Antonson, H & Jansson, U (red.), *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900: studier av de areella näringarnas geografi och historia.*, Stockholm, 2011
- Bourdieu, Pierre, "Marriage strategies as strategies of social reproduction", i Foster, R & Ranum, O. (red.), *Family and Society. Selections from the Annales*, Baltimore, 1976
- Brattström, Margareta, *Samägd jordbruksfastighet*, Uppsala, 1992
- Brattström, Margareta, "Samägda jordbruksfastigheter - en utvärdering av 1989 års lag", i Brattström, M & Möller, M (red), *Fastighetsrättsliga studier till minnet av Sten Hillert*, Uppsala, 2002
- Carlén, Ola, *Handel med jord- och skogsbruksfastigheter: en beskrivning av strukturen på fastighetsmarknaden*, Umeå, 1987
- Carsten, Janet & Hugh-Jones, Stephen, "Introduction: about the house – Levi-Strauss and beyond", i Carsten, J & Hugh-Jones, S (red.), *About the house: Levi-Strauss and beyond*, Cambridge, 1995
- Clarke, David R., "The 'land-family bond' in East Sussex, c. 1580-1770", i *Continuity and Change* 2006:2
- Corni, Gustavo, *Hitler and the peasants: agrarian policy of the Third Reich, 1930-1939*, New York, 1990
- Dahlgren, Stellan, "Skattesystemets omvandling i den organiserade kapitalismens samhälle", i Dahlgren, S & Stadin, K, *Från feodalism till kapitalism: skatternas roll i det svenska samhällets omvandling 1720-1910*, Uppsala, 1990
- Dale, Gareth, "Karl Polanyi's The Great Transformation: perverse effects, protectionism and Gemeinschaft", i *Economy and Society* 2008:4

- Dale, Gareth, "Lineages of Embeddedness: On the Antecedents and Successors of a Polanyian Concept", i *American Journal of Economics and Sociology* 2011:2
- Dale, Gareth, "Double movements and pendular forces: Polanyian perspectives on the neoliberal age", i *Current Sociology* 2012:1
- Danielsen, Svend, Gaarden, Poul & Rogvi, Finn á (red.), *Arvelov: med kommentarer*, København, 1967
- Davidoff, Leonore., *Thicker than water: siblings and their relations, 1780-1920*, Oxford, 2012
- Djurfeldt, Göran, *Gods och gårdar: jordbruket i sociologiskt perspektiv*, Lund, 1994
- Djurfeldt, Göran & Gooch, Pernille, *Bondkärningar - kvinnoliv i en manlig värld*, Lund, 2001
- Djurfeldt, Göran & Waldenström, Cecilia, "Kvinnor i svenskt landbruk – några professionaliseras men fler marginaliseras", i *LØF* 1998:2
- Dribe, Martin & Lundh, Christer, "Retirement as a strategy for land transmission: a micro-study of pre-industrial rural Sweden", i *Continuity and Change* 2005:2
- Dørum, Knut, "Slektsarv og marked: odelsbønderenes forhold til gården på 1700-tallet", i *Historisk tidsskrift (norsk)* 2000:1
- Edling, Nils, "Staten, Norrlandsfrågan och den organiserade kapitalismen", i *Historisk tidsskrift* 1994:2
- Edling, Nils, *Det fosterländska hemmet: egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, Stockholm, 1996
- Edling, Nils, "Småjordbrukets tid – en inledning", i Edling, N (red.), *Småjordbrukets tid: småbruk och egnahem under de senaste hundra åren*, Bebyggelsehistorisk tidsskrift nr 35, Uppsala, 1998
- Emberland, Terje, "Viking og odelsbonde: Den nordiske tanke, SS og idealiseringen av nordmenn", i Fure, J S & Emberland, T (red.), *Jakten på Germania: fra nordensvermeri til SS-arkeologi*, Oslo, 2009
- Eriksson, Fredrik, *Det reglerade undantaget: högerens jordbrukspolitik 1904-2004*, Stockholm, 2004

- Eriksson, Fredrik, "Bönder i svensk politik under 1900-talet: exemplet den svenska högern", *Historisk tidskrift*, 2006:4
- Eriksson-Trenter, Anna, *Anspråk och argumentation: en studie av användning och uttolkning av lag vid naturresurskonflikter i nordvästra Hälsingland, ca 1830-1870*, Uppsala, 2002
- Federico, Giovanni, *Feeding the world: an economic history of agriculture, 1800-2000*, Princeton, 2005
- Fiebranz, Rosemarie, *Jord, linne eller träkol?: genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750-1850*, Uppsala, 2002
- Fiebranz, Rosemarie, "'Mitt bördehemman' eller 'vårt ärvda skattehemman?': genusanknutna strategier vid överlåtelser av skattejord mellan generationer, Bjuråker 1750-1850", i Ågren, M (red.), *Hans och hennes: genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid*, Uppsala, 2003
- Flemsæter, Frode & Setten, Gunhild, "Holding property in trust: kinship, law and property enactment on Norwegian smallholdings", i *Environment and Planning* 2009:41
- Flygare, Iréne, *Generation och kontinuitet: familjejordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet*, Uppsala, 1999
- Flygare, Iréne, "Svenska småbruk: ett bestående inslag på landsbygden", i Antonson, H & Jansson, U (red.), *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900: studier av de areella näringarnas geografi och historia*, Stockholm, 2011
- Friman, Martin, *Örebro läns Kungl. hushållningssällskap 1928-1953*, Örebro, 1953
- Frykman, Jonas, "Becoming the Perfect Swede: Modernity, Body Politics, and National Processes in Twentieth-Century Sweden", i *Ethnos* 1993:3-4
- Gadd, Carl-Johan, *Järnplogens och potatisens tid: jordbruksutveckling och samhällsförändring i Skaraborgs län 1750-1860*, Göteborg, 1997 [1985]
- Gadd, Carl-Johan, *Det svenska jordbrukets historia. Band 3. Den agrara revolutionen: 1700-1870*, Stockholm, 2000
- Galbraith, J. K., "Hereditary Land in the Third Reich", i *The Quarterly Journal of Economics* 1939:3
- Gasson, Ruth & Errington, Andrew, *The farm family business*, Wallingford, 1993

- Gaunt, David, "The property and kin relationships of retired farmers in northern and central Europe", i Gaunt D. & Wall, R. (red.) *Family forms in historic Europe*, 1983 (Gaunt 1983a)
- Gaunt, David, *Familjeliv i Norden*, Stockholm, 1983 (Gaunt 1983b)
- Gellerman, Olle, *Staten och jordbruket 1867-1918*, Stockholm, 1958
- Gjerdåker, Brynulf, *Til odel og eige. Odels og åsetesrettane gjennom eit millenium med vekt på dei siste 250 år*, Oslo, 2001
- Glise, Hjalmar, *Gullhögens bruk 1916-1966*, Skövde, 1966
- Goody, Jack, *The European family: an historico-anthropological essay*, Blackwell, Oxford, 2000
- Grubbström, Ann, "Emotional bonds as obstacles to land sale: attitudes to land among local and absentee landowners in Northwest Estonia", i *Landscape and Urban Planning* 2011:1
- Gullstrand, P., *Om tillämpningen hos Kungl. Maj:t av 1945 års lag om inskränkning i rätten att förvärva jordbruksfastighet*, Stockholm, 1947
- Gunnarsdotter, Yvonne, *Från arbetsgemenskap till fritidsgemenskap: den svenska landsbygdens omvandling ur Locknevis perspektiv*, Uppsala, 2005
- Götebo Johannesson, Pia, *Mjölk, bär och eterneller: om genus och tillvarons mångtydighet: lantbrukarkvinnor i Mark under 1900-talet*, Stockholm, 1996
- Haan, Henk de, *In the shadow of the tree: kinship, property, and inheritance among farm families*, Wageningen, 1994
- Hagård, Birger, *Nils Wohlin, konservativ centerpolitiker*, Vadstena, 1976
- Hanssen, Börje, "Hushållens sammansättning i österlenska byar under 300 år. En studie i historisk strukturalism", i Hanssen, B, *Åter till Österlen: en tidig mikrohistoria: agrar- och socialhistoriska texter i urval med en inledande biografi av Anders Perlinge*, Stockholm, 2010
- Hedlund-Nyström, Torun, *Svenska kriser och internationella konjunkturer: en studie av det ekonomiska läget i Sverige under 1850-och 1860-talen med särskild hänsyn till de internationella konjunkturerna*, Lund, 1970
- Hejeebu, Santhi & McCloskey, Deirdre, "The reproving of Karl Polanyi", i *Critical review* 1999:3-4

- Hellner, Joh., "Gift kvinnas rättsliga ställning enligt 1734 års lag", i *Minnesskrift ägnad 1734 års lag av jurister i Sverige och Finland den 13 december 1934, 200-årsdagen av rikens ständers beslut*. 2, Stockholm, 1934
- Hellström, Gunnar, *Jordbrukspolitik i industrisambället: med tyngdpunkt på 1920- och 30-talen*, Stockholm, 1976
- Herlitz, Lars, *Jordegendom och ränta: omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*, Göteborg, 1974
- Herr, Richard, "The Nature of Rural History", i Herr, R (red.), *Themes in rural history of the Western world*, Iowa, 1993
- Hobsbawm, E.J., "Introduction: Inventing Traditions", i Hobsbawm, E. J. & Ranger, T. O. (red.), *The invention of tradition*, Cambridge, 1983 (Hobsbawm 1983a)
- Hobsbawm, E.J., "Mass-producing Traditions: Europe, 1870-1914", i Hobsbawm, E. J. & Ranger, T. O. (red.), *The invention of tradition*, Cambridge, 1983 (Hobsbawm 1983b)
- Hofsten, Erland, *Svensk befolkningshistoria: några grunddrag i utvecklingen från 1750*, Stockholm, 1986
- Holmlund, Sofia, "Arvejord och äktenskap på den uppländska landsbygden under 1800-talet", i Ågren, M (red.), *Hans och hennes: genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid*, Uppsala, 2003
- Holmlund, Sofia, *Jorden vi ärvde: arvsöverlåtelse och familjestrategier på den uppländska landsbygden 1810-1930*, Stockholm, 2007
- Holmström, Barry, *Äganderätt och bruksansvar: idéer och intressen i svensk jordpolitik*, Stockholm, 1983
- Hoyle, R. W., "The Land-Family bond in England", i *Past & Present* 146, 1995
- Högemark, Otto, "Sockenbeskrivning. Hvarfnens beskrivning. Släktgårdar. 1700-talskläder", i *Bärebergsboken*, Nossebro, 1991 (Högemark 1991a)
- Högemark, Otto, "Järnvägar, busslinjer, poststationer, telefon", i *Bärebergsboken*, Nossebro, 1991 (Högemark 1991b)
- Höijer, Ernst, "P.M. angående köpeskillingar och taxeringsvärden å lagfarna fastigheter", *Riksdagens protokoll*, Bilaga 4 till särskilda utskottets utlåtande nr 23, 1933

- Ighe, Ann, *I fäderns ställe: genus, ekonomisk förändring och den svenska förmyndarinstitutionen ca 1700-1860*, Göteborg, 2007
- Inger, Göran, *Svensk rättshistoria*, Malmö, 1997
- Isacson, Maths, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680-1860: bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*, Uppsala, 1979
- Isacson, Maths & Flygare, Iréne, *Det svenska jordbrukets historia. Band 5. Jordbruket i välfärdssamhället: 1945-2000*, Stockholm, 2003
- Ivarsson, Rune, *Jordförvärvslagen, socialdemokratin och bönderna: en studie över jordförvärvslagstiftningen i svensk politik 1945-1965*, Lund, 1977
- Jansson, Sören, *Den moderne bonden: familj jordbruket i industrisamhället*, Stockholm, 1987
- Johnson, Christopher H. & Sabeau, David Warren (red.), *Sibling relations and the transformations of European kinship, 1300-1900*, New York, 2011
- Jonsson, Bibi, *Blod och jord i trettioalet: kvinnorna och den antimoderna strömningen*, Stockholm, 2008
- Jonsson, Sune, *Minnesbok över den svenske bonden: huvudsakligast i formen av en bildberättelse om odlingsår, bysammankomster och familjehögtider i den småländska byn Attsjö i Furuby församling av Kronobergs län 1969-1971*, Stockholm, 1973
- Jordbruket i siffror: åren 1866-2007*, Jordbruksverket, Jönköping, 2011
- Jägerskiöld, Stig, "Den historiska skolan i Sverige", i *Den historiska skolan och Lund: rättshistoriskt symposium i Lund 6-7 maj 1980*, Lund, 1982
- Knudsen, Ann-Christina L., *Farmers on welfare: the making of Europe's common agricultural policy*, Ithaca, 2009
- Kuper, Adam, *The reinvention of primitive society: transformations of a myth*, Oxon, 2005
- Kyle, Jörgen, *Striden om hemmanen: studier kring 1700-talets skatteköp i västra Sverige*, Göteborg, 1987
- Lagerroth, Fredrik, *Indelnings- och grundskatteväsendets avveckling: ett systemskifte inom svensk statsushållning*, Lund, 1927
- Lange, Ulrich, "Den agrara bebyggelsen", i Morell, M, Myrdal, J & Larsson, B (red.), *Agrarhistoria*, Stockholm, 1997

- Lange, Ulrich, "Hus för hus, socken för socken, län för län: om försöken att katalogisera alla landsbygdens byggnader", i *Rig* 2007:3
- Lange, Ulrich, *Ladugården: om lantbrukets bebyggelse och arkitektur 1600-2000*, Stockholm, 2011
- Larsson, Håkan, *Frihetskämpen från Tullus: en jämtländsk bonde i storpolitiken*, Östersund, 2006
- Larsson, Lennart, "Våmbs by", i *Billingsbygden*, 2003
- Leijonhielm, Gerhard, *Blekinge läns kungl. hushållningssällskap 1914-1939: redogörelse*, Karlskrona, 1939
- Lidestav, Gun, *I konkurrens med en bror: könsrelaterade överlåtelsemönster inom det framtida svenska familjeskogsbruket*, Umeå, 2003
- Liljewall, Britt, *Bondevardag och samhällsförändring: studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet*, Göteborg, 1995
- Liljewall, Britt, "Tradition som moderniserande kraft: alternativa mönster för historisk förändring", i *Rig* 2000:3
- Lundh, Christer, *Giftermålmönster i Sverige före det industriella genombrottet*, Lund, 1993
- Macfarlane, Alan, *The origins of English individualism: the family, property and social transition*, Oxford, 1978
- Malmström, Åke, *Till frågan om villkor vid fastighetsköp: akademisk avhandling. I*, Uppsala, 1932
- Malmström, Åke, *Successionsrättsliga studier*, Uppsala, 1938
- Martinius, Sture, *Agrar kapitalbildning och finansiering 1833-1892*, Göteborg, 1970
- Meidal, Björn, "Odal mannen och vikingen: bonden i svensk litteratur", i Larsson, B (red.), *Bonden i dikt och verklighet*, Stockholm, 1993
- Melby, Kari, Pylkkänen, Anu, Rosenbeck, Bente & Carlsson Wetterberg, Christina, *Inte ett ord om kärlek: äktenskap och politik i Norden ca 1850-1930*, Göteborg, 2006
- Mohlin, Yngve, "Konflikten land-stad och aktiv rasbiologi: två viktiga faktorer i mellankrigstidens bondeaktivism", i *Statsvetenskaplig tidskrift*, 1989:2

- Morell, Mats, ”Småbruket, familj jordbruket och mekaniseringen: aspekter på det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets svenska jordbruk”, i Larsson, B (red.), *Bonden i dikt och verklighet*, Stockholm, 1993
- Morell, Mats, *Det svenska jordbrukets historia. Band 4. Jordbruket i industrisamhället: 1870-1945*, Stockholm, 2001
- Morell, Mats, ”Böndernas jord: äga eller arrendera, ärva eller köpa”, i Antonsson, H & Jansson, U (red.), *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900: studier av de areella näringarnas geografi och historia*, Stockholm, 2011
- Niskanen, Kirsti, ”Varför är kön betydelsefullt?: mäns och kvinnors arbete på mellankrigstidens familj jordbruk”, i Niskanen, K (red.), *Föreställningar om kön: ett genusperspektiv på jordbrukets modernisering*, Stockholm, 1998
- Niskanen, Kirsti, ”Husbondeväldets röst: äktenskap, egendom och kön under första delen av 1900-talet”, i Liljewall, B, Niskanen, K & Sjöberg, M (red.), *Kvinnor och jord: arbete och ägande från medeltid till nutid*, Stockholm, 2001
- Norell, Leif, ”Fastighetspriser”, i Antonson, H & Jansson, U (red.), *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900: studier av de areella näringarnas geografi och historia*, Stockholm, 2011
- North, Douglass C., ”Markets and Other Allocation Systems in History: The Challenge of Karl Polanyi”, i *Journal of European Economic History* 1977
- Numhauser-Henning, Ann, *Rätten till fäderneslandet: om jordförvärvslagen och dess funktioner mot bakgrund av jordbrukets utveckling i det svenska samhället*, Lund, 1988
- Nyström, Lars, *Potatisriket: Stora Bjurum 1857-1917 : jorden, makten, samhället*, Göteborg, 2003
- Olausson, Peter, ”Tankar om släktgårdarna”, i Olausson, P & Insulander, B-M (red.), *Värmland, vår hembygd. Del 8*, 1991
- Olivecrona, Knut, *Om makars giftorätt i bo och om boets förvaltning*, Uppsala, 1882
- Olofsson, Gunnar, ”Embeddedness and Integration: An Essay on Karl Polanyi's 'The Great Transformation'”, i Mortensen, N (red.), *Social Integration and Marginalisation*, Köpenhamn, 1995
- Olofsson, Gunnar, ”Inledning till Karl Polanyis 'Den stora omdaning'”, i Polanyi, K, *Den stora omdaning*, 2002

- Perlestam, Magnus, *Den rotfaste bonden - myt eller verklighet?: brukaransvar i Ramkvilla socken 1620-1820*, Lund, 1998
- Perlinge, Anders, *Bondeminnen: människan och tekniken i jordbruket under 1900-talet*, Stockholm, 1995
- Persson, Christer, *Jorden, bonden och hans familj: en studie av bondejordbruket i en socken i norra Småland under 1800-talet, med särskild hänsyn till jordägande, sysselsättning och familje- och hushållsbildning*, Stockholm, 1992
- Persson [Dackling], Martin, "Gotländska arvssedvänjor 1785-1857", i *Gotländskt arkiv* 2008
- Pettersson, Karl-Henrik, *Groveda: om en bondgårds ekonomiska historia 1786-1950*, Stockholm, 2002
- Pettersson, Ronny, *Laga skifte i Hallands län 1827-1876: förändring mellan regeltvång och handlingsfrihet*, Stockholm, 1983
- Pettersson, Ronny, *Ett reformverk under omprövning: skifteslagstiftningens förändringar under första hälften av 1800-talet*, Stockholm, 2003
- Polanyi, Karl, *Den stora omdaning: marknadsekonomins uppgång och fall*, Lund, 2002 [1944]
- Potter, Clive & Loble, Matt, "Unbroken Threads? Succession and its effects on family farms in Britain", i *Sociologica Ruralis* 1996:3
- Quist, Gunnar, "Ett perspektiv på den s k kvinnoemancipationen i Sverige", i *Konsten att blifva en god flicka: kvinnohistoriska uppsatser*, Stockholm, 1978
- Qvist, Per Olov, *Jorden är vår arvedel: landsbygden i svensk spelfilm 1940-1959*, Uppsala, 1986
- Qvist, Per Olov, "Filmen som speglare av tidens idéer, uppfattningar och fördomar: bonden och hans miljö i svensk film under 1920- och 30-talen", i Brändström, A & Åkerman, S (red.), *Icke skriftliga källor: XXI nordiska historikermötet, Umeå, 1991*
- Robertson, Alexander Foster, *Beyond the family: the social organization of human reproduction*, Cambridge, 1991
- Rosén, Ulla, "Mantals- och taxeringslängder som källor för studier av sociala relationer i lokalsamhället", i *Landsbygdens omvandling efter 1800: föredrag hållna vid ett lokalhistoriskt symposium i Örebro den 6 december 1991*, Stockholm, 1992

- Rosén, Ulla, *Himlajord och handelsvara: ägobyten av egendom i Kumla socken 1780-1880*, Lund, 1994
- Rothstein, Bo, *Den korporativa staten: intresseorganisationer och statsförvaltning i svensk politik*, Stockholm, 1992
- Rydeberg, Göran, *Skatteköpen i Örebro län 1701-1809*, Uppsala, 1985
- Sabean, David Warren, *Property, production, and family in Neckarhausen, 1700-1870*, Cambridge, 1990
- Sabean, David Warren, *Kinship in Neckarhausen, 1700-1870*, Cambridge, 1998
- Saldeen, Åke, *Arvsrätt: en lärobok om arv, boutredning och arvskippte*, Uppsala, 1998
- Salomonsson, Anders, "Bondeliv", i Salomonsson, A (red.), *Svenskt bondeliv: livsform och yrke*, Lund, 1999
- Sandvik, Hilde, "Gifte kvinnors ekonomiske råderett i ekteskapet: ekteskapslovgivning for Norge på 1600- og 1700-tallet - med linjer fram till 1800-tallets ekteskapslov", i Melby, K, Pylkkänen, A & Rosenbeck, B (red.), *Ægteskab i Norden fra Saxo til i dag*, København, 1999
- Schlumbohm, Jürgen, "The Land-Family Bond in Peasant Practice and in Middle-Class Ideology: Evidence from the North-West German Parish of Belm", i *Central European History* 1994:4
- Scott, James C., *Seeing like a state: how certain schemes to improve the human condition have failed*, New Haven, 1998
- Secombe, Wally, *Millennium of family change: feudalism to capitalism in northwestern Europe*, London, 1995
- Seyler, Hans, *Hur bonden blev lönarbetare: industrisambället och den svenska bondeklassens omvandling*, Lund, 1983
- Shortall, Sally, *Women and farming: property and power*, Basingstoke, 1999
- Simonsson, Per, *Bidrag till familjens ekonomiska historia: inflytande över konsumtionen inom svenska hushåll under 1900-talet*, Stockholm, 2005
- Sjöberg, Maria, *Järn och jord: bergsmän på 1700-talet*, Stockholm, 1993
- Sjöberg, Maria, *Kvinnors jord, manlig rätt: äktenskap, egendom och makt i äldre tid*, Hedemora, 2001
- Sjöstrand, Martin, *Bonden i svensk litteratur*, Stockholm, 1948

- Skarstedt, Sigfrid, Ekberg, Seve & Anderberg, Einar, *Arrendelagstiftningen av år 1943: kommentar*, Stockholm, 1946
- Smedal, Olaf H., ”Innledning: Modeller, fenomener og realiteter”, i Howel, S & Melhuus, M (red.), *Blod - tykkere enn vann?: Betydninger av slektskap i Norge*, Bergen, 2001
- Sporrong, Ulf & Wennersten, Elisabeth, *Leksands sockenbeskrivning. Del 10, Marken, gården, släkten och arvet : om jordägandet och dess konsekvenser för människor, landskap och bebyggelse i Tibble och Ullvi byar, Leksands socken 1734-1820*, Leksand, 1995
- Sreenivasen, Govind, “The Land-Family Bond at Earls Colne (Essex) 1550-1650”, i *Past & Present* nr 131, 1991
- Sreenivasen, Govind, “The Land-Family Bond in England: Reply”, i *Past & Present* nr 146, 1995
- Sundell, Jan-Olof, *Svensk fastighetsrätts historia*, 1. uppl., Iustus, Uppsala, 2007
- Symes, David G., “Bridging the generations: Succession and inheritance in a changing world”, i *Sociologica Ruralis* 1990:3-4
- Szecs, Maria, “Looking back on the Great Transformation”, i *Monthly review* 1979
- Sörlin, Sverker, *Framtidslandet: debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*, Stockholm, 1988
- Taussi Sjöberg, Marja, *Rätten och kvinnorna: från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet*, Stockholm, 1996
- Thorner, Daniel, “Chayanov’s Concept of Peasant Economy”, i Chayanov, A. V, *The Theory of Peasant Economy*, Manchester 1986
- Thulin, Bertil, *Nossebrobanan: ett 75-årsjubileum*, Stockholm, 1991
- Udkast til Arvelov med tilhørende Bemærkninger: Udarb. af den ved Kgl. Resolution af 13. Maj 1936 nedsatte Kommission*, København, 1941
- Urwin, Derek W., *From Ploughshare to Ballotbox. The Politics of Agrarian Defence in Europe*, Oslo, 1980
- Waltersson, Kent, *Bildning för livet: framtidsstrategier och bildningssträvanden i Tengen JUF 1930-1960*, Linköping, 2005

- Weber, Max, *Ekonomi och samhälle: förståendesociologins grunder. 1, Sociologiska begrepp och definitioner. Ekonomi, samhällsordning och grupper*, Lund, 1983
- Wernstedt, Monica, *Fastighetsrättens historia*, Stockholm, 1976
- Whittle, Jane, "Individualism and the Family-Land Bond: A Reassessment of Land Transfer Patterns among the English Peasantry c. 1270-1580", i *Past & Present* nr 160, 1998
- Wilson, Bernt, "Strukturomvandlingen speglas av statistiken: allmän jordbruksstatistik efter 1920", i Gadd, C-J & Jorner, U (red.), *Svensk jordbruksstatistik 200 år*, Örebro, 1999
- Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering: kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Göteborg, 1975
- Winberg, Christer, "Familj och jord i tre västgötasocknar: generationsskiften bland självägande bönder", i *Historisk tidskrift* 1981:3
- Winberg, Christer, *Grenverket: studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Stockholm, 1985
- Winberg, Christer, "Jord och släkt i Sverige under 500 år", i *Historisk tidsskrift (norsk)*, 1991:2
- Winberg, Christer, *Hur Västsverige blev västsvenskt*, Göteborg, 2000
- Winroth, A.O. & Bergman, C. G., *Nya giftermålsbalken och kraven på likställighet, kvinnoskydd och hemskydd*, Stockholm, 1920
- Wohlin, Nils, *Faran af bondeklassens undergräfvande i sammanhang med de gamla arfvejordåskådningarnas upplösning, emigrationen och bondjordens mobilisering*, Stockholm, 1910
- Wohlin, Nils, *Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:de och 19:de århundradena: jämte en öfversikt af jordstyckningens inverkan på bondeklassens besutensförhållanden*, Stockholm, 1912
- Zernell-Durhån, Ewa, *Arvet och hemmanet: generationsstrategier i det norrländska bondesamhället 1750-1895*, Umeå, 1990
- Zetterberg, Otto, *1938 års jordbruksutrednings driftsundersökning*, Stockholm, 1954
- Ågren, Maria, *Jord och gäld: social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650-1850*, Uppsala, 1992

- Ågren, Maria, *Att hävda sin rätt: synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd*, Stockholm, 1997
- Ågren, Maria, "Fadern, systemen och brodern: makt- och rättsförskjutningar genom 1800-talets egendomsreformer", i *Historisk tidskrift* 1999:4
- Ågren, Maria, "Individualism or self-sacrifice?: Decision-making and retirement within the early modern marital economy in Sweden", i Ågren, M & Erickson, A L (red.), *The marital economy in Scandinavia and Britain, 1400-1900*, Burlington, VT, 2005
- Ågren, Maria, *Domestic secrets: women and property in Sweden, 1600-1857*, Chapel Hill, N.C., 2009 (Ågren 2009a)
- Ågren, Maria, "Marknadens välsignelser?: om gifta makars inköp av jord under 1700- och 1800-talen", i Liljewall, Britt (red.), *Agrarhistoria på många sätt: 28 studier om människan och jorden : festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*, Stockholm, 2009 (Ågren 2009b)
- Örjangård, Sigurd, *Anor och minnen: svenska släktgårdar genom sekler*, Stockholm, 1947
- Österberg, Eva, "'Den gamla goda tiden': bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället", i *Scandia* 1982:1
- Österberg, Eva, "Land transactions: symptoms of crisis or the emergence of capitalism in Swedish peasant society?", i Gissel, S, Österberg, E & Göransson, S (red.), *Plov og pen: festskrift til Svend Gissel*, København, 1991
- Östman, Ann-Catrin, "Bonden", i Lorentzen, J & Ekenstam, C (red.), *Män i Norden: manlighet och modernitet 1840-1940*, Möklinta, 2006

